

Хаґан BALAYEV

**AZƏRBAYCAN
DİLİNİN DÖVLƏT DİLİ
KİMİ TƏŞƏKKÜL TARİXİNDƏN
(XVI-XX əsrlər)**

**Из истории становления
Азербайджанского языка
как государственного (XVI-XX вв.)**

Резюме

**From the history of formation
of Azerbaijani as an official language
(XVI - XX centuries)**

Summary

BAKI - "Elm və Həyat" – 2002

© Balayev Xaqan Əlirza oğlu.

ISBN 9952-8016-0-2

Elmi redaktor: Yaqub MAHMUDOV
**Tarix elmləri doktoru, professor,
əməkdar elm xadimi**

Balayev X.

Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təşəkkül tarixindən (XVI-XX əsrlər).
Elmi red. Y.Mahmudov. Bakı, "Elm və Həyat", 2002. 199 səh.

ISBN 9952-8016-0-2

1. Azərbaycan dili - Dövlət dili - 2. Azərbaycan dili - tarix
(XVI-XX əsrlər)

494. 361'09-dc. 21

Balayev Xaqan Əlirza oğlu. "Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təşəkkül tarixindən (XVI-XX əsrlər)". Kitabda Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təşəkkül tapıb bərqərar olması tarixi, əsasən XX əsr dövrü ilk dəfə tədqiq olunmuşdur. Səfəvilər dövrünə aid sənədlər onlara dair məlumatlarla birlikdə müxtəlif mənbələrdən toplanaraq sistemə salınmışdır. Kitabda, həmçinin, mövzu ilə əlaqədar dövlət sənədləri, arxiv materialları ilk dəfə toplanaraq xronoloji ardıcılıqla nəşr olunur.

B 0501000000

30

"Elm və Həyat" nəşriyyatı

Bakı-2002

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Giriş

Səfəvilər dövründə Azərbaycan dili (1501-1736)

Dövlət dili haqqında ilk sənəd

(Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti - 1918-1920)

Azərbaycan SSR-də dövlət dili (1920-1991)

Azərbaycan Respublikasında dövlət dilinin bərqərar olması

Nəticə

Из истории становления Азербайджанского языка как государственного (XVI-XX вв.)

Резюме

From the history of formation of Azerbaijani as an official language (XVI - XX centuries).

Summary

Sənədlər

1. I Şah İsmayılın Musa Durğut oğluna fərmanı

2. I Şah Təhmasibin II Sultan Səlimə məktubu

3. II Şah Abbasın Şirvan bəylərbəyisi Hacı Mənuçehr xana məktubu

4. I Şah Səfinin Rusiya çarı Mixail Romanova məktubu

5. Dövləti lisan türkcə qəbul edilərək müvəqqədən hökuməti müəssisələrdə rus lisanı istemalına müsaidə edilməsi haqqında.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının 27 iyun 1918-ci il tarixli qərarı

6. Birinci və ikinci dərəcə ibtidai məktəblərin, həmçinin orta təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi haqqında.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının 28 avqust 1918-ci il tarixli qərarı

7. Azərbaycan ictimai şura cümhuriyyəti hökumətinin qərarı.

Azərbaycan inqilab komitəsinin birinci və ikinci dərəcə məktəblərdə lisan təlimi haqqında əmrnaməsi

- 8.** Sovet idarələrində kargüzarlığın rus və türk dillərində aparılmasını tətbiq etmək haqqında.
Azərbaycan İnqilab Komitəsinin əmri
- 9.** Azərbaycan ziyalılarının yığıncağında N.Nərimanovun məruzəsi.
Qəzet hesabatı
- 10.** Ümumazərbaycan şuralar qurultayı birinci çağırışının (6-19 may 1921-ci il) xalq maarif komissarı D.Bünyadzadənin məruzəsi üzrə qəbul etdiyi qətnamədən
- 11.** Bəzi yoldaşlara cavab
- 12.** Yoldaş Nərimanovun məqaləsi haqqında
- 13.** Zaqfederasiya quruculuğunda milli məqam
- 14.** Dil haqqında bəyannamə
- 15.** Respublikanın dövlət idarələrində dövlət dilini və əhalinin əksəriyyətinin və azlıqda qalan millətlərin dillərini tətbiq etmək haqqında.
Sovetlərin Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 1924-cü il 27 iyun tarixli dekreti
- 16.** Azərbaycanın qeyri-rus məktəblərində rus dilinin məcburi qaydada öyrənilməsi haqqında.
Azərbaycan Xalq Komissarlar; Soveti və Azərbaycan K(b)P MK-nun 23 mart 1938-ci il tarixli qərarından
- 17.** Azərbaycan KP MK-nə.
M.İbrahimovun məktubu
- 18.** Azərbaycan SSR Konstitusiyasına Azərbaycan SSR dövlət dili barəsində maddə əlavə edilməsi haqqında.
Azərbaycan KP MK bürosunun 24 iyul 1956-cı il tarixli qərarı
- 19.** Azərbaycan SSR Konstitusiyasına (əsas qanununa) Azərbaycan SSR dövlət dili barəsində maddə əlavə edilməsi haqqında qanun
- 20.** Azərbaycan dili dövlət idarələrində.
M.İbrahimovun məqaləsi
- 21.** Məktəbin həyatla əlaqəsini möhkəmlətmək və Azərbaycan SSR-də xalq maarifi sistemini daha da inkişaf etdirmək haqqında qanundan
- 22.** Azərbaycan KP MK VIII plenumunun stenoqramından

23. Azərbaycan SSR məktəblərində rus və azərbaycan dillərinin öyrənilməsini yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında.
Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetini Qərarı
24. Azərbaycan KP MK-nın IX plenumunun stenoqramından
25. Məktəbin həyatla əlaqəsini möhkəmlətmək və Azərbaycan SSR-də xalq maarifi sistemini daha da inkişaf etdirmək haqqında Azərbaycan SSR qanununun 11-ci maddəsinə dəyişiklik və əlavələr edilməsinə dair qanun
26. Azərbaycan SSR-in 1978-ci il Konstitusiyasından
27. Azərbaycan SSR-də Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi daha fəal işlədilməsini təmin etmək tədbirləri haqqında.
Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsinin 1989-cu il 18 avqust tarixli qərar
28. SSRİ xalqlarının dilləri haqqında Sovet Sosialist Respublikaları ittifaqının qanunundan
29. Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında.
Azərbaycan Respublikasının Qanunu
30. Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il Konstitusiyasından
31. Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında.
Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman
32. Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında.
Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı
33. Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında.
Azərbaycan Respublikasının Qanunu

Bibliografiya

GİRİŞ

Dövlət dili istilahi hansı anlayışları özündə ehtiva edir? Nəzərdən keçirilmiş ədəbiyyatda bu istilahi müxtəlif izahları mövcuddur.

Avropanın bir sıra ölkələrinin konstitusiyalarında XIX əsrin ortalarından etibarən dövlət dili haqqında maddə olduğu halda (misal üçün, 1878-ci il Norveç konstitusiyası), həmin əsrin sonlarında və XX əsrin əvvəllərində Rusiyada çap olunmuş məşhur ensiklopediyalarda - "Брокгауза и Ефрона Энциклопедический Словарь"da, "Гранат Энциклопедический Словарь"da, "Большая Энциклопедия"da dövlət dili haqqında məqalə yoxdur. Müasir dövrdə Türkiyədə buraxılmış "Yeni Türk Ansiklopedisi"ndə də bu istilaha yer verilməmişdir. Fransız dilindən tərcümə edilib Türkiyədə nəşr olunmuş "Büyük LAROUSSE Sözlük və Ansiklopedisi"ndə isə qısaca verilmişdir ki, "Resmi dil-bir ülkədə yasayla belirtilib kabul edilmiş dil."(128,9783).

Sovet dövründə Moskvada nəşr olunmuş "Большая Советская Энциклопедия"nın hər üç nəşrində "Dövlət dili" məqaləsi verilmişdir. N.İ.Buxarin, V.V.Kuybışev, M.N.Pokrovski və digər görkəmli şəxsiyyətlərin ümumi redaktəsi ilə buraxılmış birinci nəşrdə istilahi qismən elmi tərif verilmiş, sonrakı nəşrlərdə həmin tərif siyasiləşdirilərək, sinfi mahiyyət kəsb etmişdir. Birinci nəşrdə istilahi izahı belə verilmişdir: "Bütün dövlət idarələrində və hakimiyyət orqanlarının əhali ilə əlaqəsində işlədilməsi məcburi olan dil."(86,504). İkinci nəşrdə: "İstismarçı çoxmillətli dövlətlərdə qanunvericilik qaydasında qəbul edilərək, ölkənin idarələrində kargüzarlığın aparılması, məktəbdə təhsil və s. üçün məcburi olan dil."(84,326). Üçüncü nəşrdə: "Burjua dövlətlərində əhalinin milli tərkibindən asılı olmayaraq, idarələrdə kargüzarlıq, məhkəmə icraatı, məktəbdə təhsil və s. üçün məcburi dil."(100,176). İstilaha verilən izahlar qismən sovet siyasi sisteminin təkamül prosesini də əks etdirir.

Siyasi məsələlərdə BSE xəttinə riayət etmək məcburiyyəti ilə yanaşı yerli materialı da əlavə etmək zəruriyyəti qarşısında qalan Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının "Dövlət dili" məqaləsində əsl kazus alınmışdır. Məqalədə yazılır: "Burjua dövlətlərində əhalinin milli tərkibindən asılı olmayaraq idarələrdə kargüzarlıq işlərinin, mühakimə icraatının, məktəblərdə dərslərin aparılması və s. üçün işlədilən məcburi dil. Hakim sinif, adətən, öz milli dilini məcburi dil kimi müəyyənləşdirməklə, azlıq təşkil edən xalqların hüquqlarını məhdudlaşdırır."(31,518). Sonra yazılır: "Azərbaycan SSR Konstitusiyasına (m.73) uyğun olaraq Azərbaycan SSR-in D.d. Azərbaycan dilidir."(31,518). Deməli, belə çıxır ki, ya Azərbaycan SSR burjua dövləti olmuşdur, ya da dövlət dilinə yuxarıda verilən tərif doğru deyildir.

Dünya dövlətləri konstitusiyalarını nəzərdən keçirərkən məlum olur ki, daha çox işlədilən "dövlət dili" istilahi ilə yanaşı eyni anlayışı ehtiva edən "rəsmi dil" istilahından da istifadə olunur. Bolqarıstan Respublikasının 1991-ci il konstitusiyasında, Türkiyə Cümhuriyyətinin 1986-cı il konstitusiyasında (hazırda qüvvədə olan konstitusiyalardır) "rəsmi dil" istilahi işlədilmişdir.(96,394;129,6). Lakin bu iki istilahdan fərqli mənada istifadə edildiyi konstitusiyalar və qanunlar da vardır. İrlandiyanın 1937-ci il konstitusiyasında İrland dili "dövlət dili və birinci rəsmi dil", ingilis dili isə "ikinci rəsmi dil" kimi təsbit olunmuşdur.(96,786). "SSRİ xalqlarının dilləri haqqında" Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının 24 aprel 1990-cı il tarixli qanununda rus dilinin statusu rəsmi dil kimi müəyyənləşdirilərək qeyd olunur ki, "Müttəfiq və muxtar respublikalar respublikaların dillərinin statusunu müəyyənləşdirmək, o cümlədən onları dövlət dilləri kimi müəyyənləşdirmək hüququna malikdirlər."(80).

Azərbaycanın dövlətçilik tarixinə bu istilah Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin 27 iyun 1918-ci il tarixli qərarı ilə "dövlət lisan" kimi daxil olmuşdur.

Dövlət dilinin təsbit olunması qaydasında da müxtəliflik mövcuddur: bəzi dövlətlərin konstitusiyalarında belə maddə olduğu halda, bəzi dövlətlərin konstitusiyalarında yoxdur. Kitabın "Azərbaycan SSR-də dövlət dili" fəslində bu barədə müfəssəl məlumat verilir. Konstitusiyalarına dövlət dili haqqında maddə daxil edilməmiş bəzi dövlətlərdə bu məsələ ayrıca qanunvericilik aktı ilə tənzimlənir. O cümlədən, Azərbaycan SSR-də də sovet hakimiyyətinin ilk illərində dövlət dilinin tətbiqi məsələsi Azərbaycan İnkilab Komitəsinin 8 fevral 1921-ci il tarixli əmnaməsi və Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 27 iyun 1924-cü il tarixli dekreti ilə tənzimlənmişdi.

Dövlət dili, adətən, çoxmillətli və federativ dövlətlərin konstitusiyalarında təsbit olunsa da, konstitusiyalarına dövlət dili haqqında maddə daxil edilməmiş belə dövlətlər də vardır. Federativ dövlət olan Bosna və Herseq respublikasının konstitusiyasında müvafiq maddə yoxdur.

Çoxmillətli dövlətlərdə iki, ya üç dilin dövlət dili kimi təsbit olunması təcrübəsi də vardır. Finlandiyada İsveç dili fin dilindən sonra ikinci rəsmi dildir. İsveçrədə alman, fransız, italyan dilləri dövlət dili elan olunmuşdur.

Müstəmləkəçilikdən azad olmuş Afrika ölkələrinin bəzində iki dil - milli dil və müstəmləkəçi dövlətin dili dövlət dili elan olunmuşdu. Burundidə kirundi və fransız dillərinin dövlət dili olmasını misal göstərmək olar. Bunun müasir nümunəsini Qırğızıstan Respublikasında müşahidə etmək mümkündür.

Konstitusiyaya yaradıcılığı üzrə mütəxəssis olmuş rus alimi V.N.Durdenevski dövlət dilinin müdafiə və hücum xarakterli funksiyalarını qeyd edir. Hazırda qüvvədə olan (sonradan edilmiş əlavə və dəyişikliklərlə) 1878-ci il Norveç konstitusiyasındakı müvafiq maddəni - Norveç dilinin dövlət dili elan olunması ilə yanaşı Norveç dilini bilməyənlərin dövlət xidmətinə götürülməsini qadağan edən maddəni müdafiə xarakterli dövlət dilinə misal göstərir. Konstitusiyanın bu tələbi İsveç-Norveç Uniyası zamanında dövlət aparatının isveçlilərlə doldurulması əleyhinə yönəlmişdi. Hücum xarakterli dövlət dilinə isə V. N.Durdenevski çar hökumətinin 1906-cı ildə təsdiq etdiyi Əsas qanunlarda rus dilinin məcburi ümumdövlət dili elan olunması müddəasını aid edir.(86,504).

Dünyanın müasir dövlətlərinin konstitusiyalarında dövlət dilinin təsbit olunması qaydası və xüsusiyyətləri olduqca müxtəlifdir və maraqlı tədqiqat mövzusu ola bilər.

* * *

Sovet, o cümlədən, Azərbaycan dövlətsünaslığında dövlət dili mövzusu ayrıca tədqiqat obyektinə olmamışdır. Hakim ideologiyanın məsələyə münasibəti ("Azərbaycan SSR-də dövlət dili" fəslində bu münasibət şərh olunur) bunu qeyri-mümkün etmişdi. Rus sovet alimləri V.N.Durdenevski, E.F.Lundşuveyt, B.S.Krılov və başqaları dünya dövlətlərinin konstitusiyalarından ibarət tərtib etdikləri kitabların müqəddimələrində, ensiklopediyalar üçün yazdıqları məqalələrdə mövzuya öləri toxunmuşlar.

Azərbaycanın görkəmli tarixçi, ədəbiyyatşünas və dilçi alimləri - Mirzə İbrahimov, Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Ağamməd Abdullayev, Ağamalı Həsənov, Əzizəğa Məmmədov, Müseyib Məmmədov, Seyidağa Onullahi, Yaqub Mahmudov, Saməd Əlizadə, Oqtay Əfəndiyev, Nailə Vəlixanlı, Nizami Cəfərov, Nizami Xudiyev, Tofiq Hacıyev öz əsərlərində Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təşəkkül tarixinə aid dəyərli mülahizələr irəli sürmüş, Səfəvilər dövründə Azərbaycan dilinin tətbiqi məsələsini indiyədək aşkar edilmiş sənədlər əsasında öyrənmiş, qiymətli elmi nəticələr çıxarmışlar. S.Əliyarov və Y.Mahmudovun redaktəsi ilə çap olunmuş "Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar" kitabı mövzunun tədqiqi işində əhəmiyyətli mənbə olmuşdur.

Azərbaycan müstəqillik əldə edəndən sonra da mövzu tədqiq olunmamışdır. Yalnız N.Xudiyevin "Heydər Əliyev və Azərbaycan dili" kitabında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fəaliyyəti timsalında ötən əsrin 70-ci illərindən etibarən Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi bərqərar olması üçün həyata keçirilmiş tədbirlərdən bəhs edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyevin "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" fərmanından sonra xeyli məqalə yazılsa da, onların böyük əksəriyyəti elmi yox, publisistik xarakter daşıyır.

XX əsrdə Azərbaycanda dövlət dilinin tətbiqinə aid qəbul edilmiş dövlət sənədlərindən və Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Dövlət Arxivində saxlanan sənədlərdən tədqiqat işində əsas mənbə kimi istifadə olunmuşdur.

Mövzunun tədqiqində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyevin müvafiq çıxış və nitqlərinin, dövlət dilinin bərqərar olması prosesinin bilavasitə iştirakçısı kimi fakt və hadisələrə verdiyi şərhlərin, yeni konstitusiyaya layihəsini hazırlayan komissiyanın sədri kimi 1995-ci ilin oktyabr-noyabr aylarında dövlət dili ilə əlaqədar keçirilmiş geniş müzakirələrdəki çıxışlarının müstəsna əhəmiyyəti olmuşdur.

Tədqiqat işində əsasən XX əsrdə dövlət dilinin təşəkkül prosesi öyrənilmiş, elmi nəticələr çıxarılmışdır. Səfəvilər dövründə Azərbaycan dilinin dövlət dili səviyyəsində işlənməsi ilə əlaqədar müxtəlif mənbələrdə verilmiş məlumatlar və sənədlər toplanaraq, sistemə salınmışdır.

Orta əsrlərdə, həmçinin XVIII-XIX əsrlərdə Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi tətbiqi prosesinin öyrənilməsi yeni tədqiqatların mövzudur. Səfəvilər dövründə də mövzunun daha dərinə tədqiq olunmasına ehtiyac vardır.

Tədqiqat prosesində mövzuya aid dövlət sənədləri və arxiv materialları üzərində mətnşünaslıq işi aparılmış, onlar ilk dəfə sistemə salınaraq nəşrə hazırlanmış, rus dilində olan sənədlər tərcümə edilmişdir. Arxiv materialları, cüzi istisna ilə, ilk dəfə nəşr olunur.

SƏFƏVİLƏR DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN DİLİ (1501-1736)

Səfəvilər dövlətinin yaranması ilə dövlət dili səviyyəsinə qalxan Azərbaycan dili həmin dövrdə artıq qədim və zəngin təşəkkül tarixinə malik idi. "Azərbaycan dili türk mənşəli ümumxalq canlı danışiq dili zəminində əmələ gəlib şifahi ədəbi dilə çevrilənədək və sonradan bu əsasda Azərbaycan ədəbi dilinin yazılı qolu təşəkkül tapana qədər yüz illər boyunca mürəkkəb bir yol keçmişdir... Bu baxımdan "Kitabi-Dədə Qorqud" eposu olduqca səciyyəvidir. Abidənin bədii dilinin özünəməxsus səlisliyi bir daha göstərir ki, "Kitabi-Dədə Qorqud"un meydana çıxma bilməsi üçün Azərbaycan dili böyük tarixi-ədəbi hazırlıq mərhələsi keçməli idi."(32). Y.Mahmudov "Azərbaycan tarixinin intibah dövrü" adlı kitabında yazır ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" boyları bugünkü nəsilərə həm də yazılı abidə kimi yadigar qalmışdır. Məşhur qəhrəmanlıq dastanımızın hələ o zaman - erkən orta əsrlərdə konkret bir müəllif tərəfindən yazıya alınması Azərbaycan türk dilinin qədim yazılı ədəbiyyat ənənələrinə malik olduğunu sübut edir."(58,95).

N.Cəfərov "Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi" əsərində "XI-XII əsrlərdən başlayaraq Azərbaycanda meydana çıxan möhtəşəm türk dövlətlərində rəsmi dil kimi ərəb, fars dilləri ilə yanaşı türkdən də istifadə olunduğunu" göstərir.(29,181). Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının "Səlcuqlar dövləti" məqaləsində də qeyd olunur ki, X-XII əsrlər-də "türk dillərinin geniş yayılması... Səlcuqların adı ilə bağlıdır." N.Vəlixanlı isə fərqli mülahizə irəli sürür: "Fars dilinə üstünlük verən Səlcuq hökmdarlarının, eləcə də Atabəylərin, Şirvanşahların saraylarında ünsiyyət yalnız fars dilində idi, kargüzarlıq da bu dildə aparılırdı."(82,438).

Həmin dövrdə yaşayıb yaratmış sənətkarların Azərbaycan dilində heç bir əsəri dövrümüzdə gəlib çatmasa da, bəzi mənbələrdən belə əsərlərin mövcudluğu bəlli olur. "XI əsrdə Məs'ud ibn Namdarın ərəb və fars(əcəmi) dilləri ilə yanaşı türkcə və zimmicə (yəni yerli dildə, çox güman, albanca) şerlər yazması haqqında məlumat buna sübutdur("va yunazzimu arabıyyətən va acəmiyyətən va türkiyyətən va zimmiyyətən")." (82,477). Şirvanşah Axsitanın Nizamidən "Leyli və Məcnun" poemasını türkcə deyil, farsca yazmasını tələb etməsi də Nizaminin, həmçinin dövrün digər sənətkarlarının türk dilində də yazıb-yaratdıqlarına dəlalət edir.

XII-XIV əsrlərdə Azərbaycan dövlətlərinin (Eldəgəzlər (1136-1225), Şirvanşahlar (VI əsr-1538) dövlətləri və sair) rəsmi dili fars dili idi. Elmi əsərlərin əksəriyyəti ərəb və fars dillərində yazılırdı. Azərbaycan dilində yaranan ədəbi əsərlərin sayı isə çoxalmağa idi. Alim ibn Mühənnə Azərbaycan sözlərinin lüğətini tərtib etmişdi. 1233-cü ildə şair Əli bütün Şərqdə məşhur olan "Qisseyi-Yusif ("Yusif dastanı") əsərini yazmışdı. İzzəddin Həsənoğlu (XIII əsrin sonu-XIV əsrin əvvəlləri), Qazi Bürhanəddin (1344-1398), İmadəddin Nəsimi (1369-1417) həmin dövrdə yazıb yaratmışdılar. Onların əsərlərindəki yüksək bədiilik də X-XII əsrlərdə türkdilli poeziyanın mövcud olduğunu iddia etməyə əsas verir.

Qaraqoyunlu (1410-1468) və Ağqoyunlu (1468-1501) dövlətlərində Azərbaycan dilinin poeziya dili kimi yayılmasına və inkişafına qayğı göstərilisə də (sarayda şer məclisləri təşkil edən Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın özü də "Həqiqi" təxəllüsü ilə Azərbaycan dilində şerlər yazmışdır; Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yaqub da sarayda şer məclisləri təşkil edir, Əlişir Nəvai ilə məktublaşırdı), ənənəyə görə rəsmi dil, dövlət dili fars dili idi. Dövlət fərmanları bu dildə elan olunurdu. Uzun Həsənin verdiyi "Qanunnamə" fars dilində idi. O dövrdə məşhur olan Nəsiyyə və Məqsudiyyə mədrəsələrində tədris ərəb və fars dillərində aparılırdı.

* * *

Ağqoyunlular dövlətinin yerində yaranmış yeni Azərbaycan dövləti Səfəvilər imperiyası həm ərazicə, həm də hərbi-siyasi baxımdan Ağqoyunlular imperiyasına nisbətən daha qüdrətli, eyni zamanda, bütün Yaxın və Orta Şərqdə Osmanlı imperiyasından sonra ikinci böyük hərbi-siyasi qüvvə olmaqla yanaşı (60), Azərbaycan dilini dövlət dili səviyyəsinə qaldırması ilə də əlamətdardır. Səfəvilər dövlətinin yaranması və xarakteri ilə əlaqədar müxtəlif mülahizələr irəli sürülsə də, onun Azərbaycan dövləti olması (XVI əsrin sonlarınaqədər) tarix elmi tərəfindən sübuta yetirilmiş bir həqiqətdir.

Səfəvilər dövləti Azərbaycan tayfalarının - Zülqədər, Əfşar, Qacar, Şamlı, Rumlu, Ustaclı, Təkəli və sair tayfaların müştərək hərbi qüvvələri ilə yaradılmışdı, dövlətin iqtisadi istinadgahını zəngin Azərbaycan vilayətləri təşkil edirdi, mədəniyyət mərkəzi Azərbaycan idi, ölkənin paytaxtı Təbriz şəhəri Səfəvilər dövründə daha da tərəqqi etmiş, Yaxın Şərqi ən qabaqcıl elm və mədəniyyət mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi. Əhalisinin etnik və mədəni birliyə malik əksəriyyəti azərbaycanlılardan ibarət idi, onlar dövlətin siyasi həyatında rəhbər mövqe tuturdular. Hərbi komandanlıq, maliyyə işləri, vilayətlərin idarəsi və demək olar ki, bütün saray mənəbləri Azərbaycan əyanlarının əlində idi. XVI əsrin ortalarına yaxın dövlətin 74 əmirindən 69-u azərbaycanlı idi. Səfəvilərin ordusu əsas etibarilə azərbaycanlılardan toplanırdı.(25,247). Fars və başqa etnik nümayəndələr ikinci dərəcəli vəzifələri (mühasibat, dəftərxana) tuta bilirdilər.

Dövlətin xarakterinə müvafiq olaraq Azərbaycan dili sarayda və orduda hakim dil idi. Mədrəsələrdə ərəb, fars dilləri ilə yanaşı Azərbaycan dilində də təlim-tədris işləri aparılırdı. Azərbaycan dili fars dili ilə yanaşı dövlət dili kimi işlədilir, diplomatik yazışmalarda istifadə olunurdu. Əhalisinin əksəriyyəti azərbaycanlılardan ibarət olan vilayətlərin azərbaycanlı hakimlərinə fərmanlar, əmrlər Azərbaycan dilində, əsasən farsların məskunlaşdığı vilayətlərin hakimlərinə isə fars dilində göndərilirdi.

Səfəvilər dövlətinin banisi Şah İsmayıl Azərbaycan dilini rəsmi dil səviyyəsinə qaldırmaqla yanaşı, Xətai təxəllüsü ilə anadilli poeziyanın gözəl nümunələrini yaratmış ustad sənətkar kimi ədəbiyyat tarixinə daxil olmuşdur.

Səfəvilər dövlətinin xarakterinə aid təhriflərə yol verildiyi kimi, dil məsələsində də belə cəhdlər göstərilmişdir. İran alimi Məhəmməd Cavad Məşkur yazır ki, "...Sultan Yəqub və ağqoyunluların digər sultanları, eləcə də Şah İsmayıl ilə Osmanlı sultanları arasında türkcə bir-iki məktubdan başqa qalan məktublar farsca yazılmışdır."(71,84). Rus alimi V.M.Sısoyev isə Səfəvilər dövlətində fars dilinin dövlət dilinə çevrildiyindən bəhs edərək, buna Səfəvilər dövründə fars dilinin güclənməsi əlaməti kimi baxır.(125,9). Bəzi başqa alimlər də bu cür mülahizələr irəli sürmüşlər.

Mənbələr belə müddələrin qeyri-elmi olduğunu sübut edir. İngilis səyyahı Antoni Cenkinsonun (XVI əsr), holland dənizçisi və səyyahı Yan Streysin (XVII əsr) yol gündəliklərindən Səfəvilərin sarayında Azərbaycan dilinin işləndiyi məlum olur. Alman alimi Adam Oleari 1630-cu illərdə, hətta Səfəvilər paytaxtı İran şəhəri İsfahana köçürdüləri zamanda əcnəbi elçilərin qəbulunda sarayda Azərbaycan dilinin işləndiyini qeyd edir.(26,185). XVII əsrin 40-60-cı illərində İranda və Azərbaycanda olmuş fransız səyyahı Jan Batist Tavernye yazırdı: "... saray adamlarının dili türk dilidir."(71,85). 1685-1694-cü illərdə İranda olmuş Alman səyyahı Engelbert Kempfer qeyd edirdi: "Səfəvilər sülaləsinin ana dili - türk dili İran sarayında geniş yayılmış dildir. Türk dili saraydan tutmuş yüksək rütbəli və mötəbər şəxslərin evlərinə qədər yayılmış və nəhayət elə olmuşdur ki, şahın hörmətini qazanmaq istəyən şəxslər bu dildə danışırlar. Bu gün iş o yerə çatmışdır ki, başı bədəni üçün qiymətli olan hər bir şəxsə türk dilini bilməmək ar hesab olunur. Türk dili bütün Şərqi dillərindən asandır. Türkcənin danışq tərzindəki vüqar və səslənməsindəki əzəmət onun sarayda və səltənət qəsridə yeganə danışq dili olmasına səbəb olmuşdur."(71,85).

Azərbaycan tarixinin Səfəvilər dövrünü tədqiq edən alimlər də eyni fikirdə olmuşlar. Rus alimi V.V.Bartold 1912-ci ildə yazırdı: "...xanədanın təşəkkül etdiyi yerdə Azərbaycan əhalisi türkcə danışdı və nəticədə türkcə Səfəvilər dövlətində saray və ordu dili olaraq qaldı."(65,73). Rus alimi A.E.Krımski "Səfəvi sülaləsində işlənən dilin türk, Azərbaycan dili olduğunu" qeyd etmişdir.(125,10). İran tarixçisi Zəbihulla Səfa da Səfəvi şahlarının türk dilinə göstərdikləri xüsusi diqqət və rəğbətdən, həmin dövrdə sarayda və orduda istilahlara çox hissəsinin türk dilində olmasından, dövlət xadimləri arasında türk dilinin yayılmasından yazmışdır.(39,95).

Mənsəb və rütbə adlarının, idarə istilahlarının, iqtisadi və hərbi istilahlara türk dilində olması da onun geniş tətbiq edildiyini göstərir: divanbaşı, eşik ağası, elçi adam, süfrəçibaşı, anbardarbaşı, çobanbəyi, bağbaşı, bayramlıq, tufəngçi, topçu, gəzən (patrul), qarovul, çərik (əsgər), qoşun, sürün (hücum), beyraq (bayraq), saxlov (qazarma), yurt (düşərgə), ayaqçı (qasid), çalıcıbaşı, qorucubaşı, minbaşı, yüzbaşı, onbaşı və sair.

Ötən əsrin otuzuncu illərindən etibarən aşkar edilən sənədlər türk dilinin fars dili ilə yanaşı dövlət dili, rəsmi dil kimi də işləndiyini aydınlaşdırdı. Şah fərmanlarından, dövlətlərarası yazışmalardan ibarət olan bu sənədlər Səfəvilər dövlətində türk dilinə necə böyük əhəmiyyət verildiyini təsdiq edir. Həmin sənədlər xronoloji ardıcılıqla aşağıdakılardır: **1.1** Şah İsmayılın (1501-1524) Musa Durğut oğluna fərmanı; **2.** Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın (1435-1467) nəvəsi Sultan Hüseyinin I Sultan Səlimə (1512-1520) yazdığı ərizə; **3.1** Şah Təhmasibin türk şahzadəsi Səlimə (gələcəkdə II Sultan Səlim) məktubu; **4.** Türkiyə sultanı Süleyman Qanununun (1520-1566) I Şah Təhmasibə (1524-1576) məktubu; **5.1** Şah Təhmasibin Zeynalabidin Əli Əbdü bəyin "Təkmilatü'l-əxbar" əsərinin yazılması haqqında fərmanı; **6.** Məhəmməd Xudabəndənin (1578-1587) Türkiyə sultanı III Sultan Muradın (1574-1595) sərkərdəsi Fərhad paşaya məktubu; **7.** III Sultan Muradın Şirvanşahlar sülaləsindən olan Bürhan Mirzənin oğlu Əbubəkr Mirzəyə məktubu; **8.1** Şah Səfinin (1629-1649) Avstriya imperatoru və Macarıstan kralı II Ferdinanda (1619-1639) məktubu; **9.1** Şah Səfinin Rusiya çarı Mixail Romanova (1613-1645) məktubu; **10.** II Şah Abbasın (1642-1666) Şirvan bəylərbəyisi Hacı Mənuçehr xana məktubu; **11.** Şah Sultan Hüseyinin (1694-1722) Sakson şahzadəsi və Polşa kralı Fridrix Avqusta (1694-1733) məktubu.

Səfəvilər dövrünə aid türkcə sənədlər haqqında ilk məlumat 1936-cı ildə macar alimi Fekete Layoş tərəfindən verilmişdir. Alim həmin il İstanbul universiteti ədəbiyyat fakültəsinin orqanı olan "Türkiyyat mecmuasi"ndə dərc etdirdiyi "İran şahlarının iki türkcə mektubu" adlı məqaləsində (*Fekete Layoş.İran şahlarının iki türkcə mektubu, "Türkiyyat mecmuasi", cilt 5, 1936, səh.269-275*) I Şah Səfinin Avstriya

imperatoru və Macarıstan kralı II Ferdinanda məktubundan və Şah Sultan Hüseyinin Sakson şahzadəsi və Polşa kralı Fridrix Avqusta məktubundan bəhs etmişdir.(71,85;26,185).

1964-cü ildə Ə.Məmmədov Azərbaycan Dövlət Universitetinin "Elmi xəbərlər"ində dərc etdirdiyi "Şah Təhmasibin Azərbaycan dilində bir məktubu" adlı məqaləsində I Şah Təhmasibin Sultan Süleyman Qanununun oğlu şahzadə Səlimə yazdığı məktub haqqında məlumat vermişdir. Müəllif məktubun Ali Mustafa Çələbinin "Münşaat" əsərindən götürdüyünü bildirir (*Ali Əfəndinin tərtib etdiyi "Münşaatdan nümunələr. Bu əlyazmasının surəti 1666-cı ildə İbrahim adlı bir türk katibi tərəfindən köçürülmüşdür. Bax.Истумымъ Нородовъ Азунъ АН СССР, шифр-V-1203, Ленинград, сәһ250b-254b; Şah Təhmasibin eyni məzmunlu məktubu ixtisarla İbrahim Paşa Pəçəvinin tarix kitabına daxil edilmişdir. Bax:"Məğrub-ül-ada", 1652-ci il (əlyazması), Azərbaycan MEA RƏF, inv.M-50/1646, sәһ. 175b-176a).*(65,73).

I Şah Təhmasibin məktubu şahzadə Səlimin məktubuna cavab olaraq (həmin məktub "Münşaatda verilmişdir), "Şah tərəfindən gələn cavabdır" başlığı ilə yazılmışdır. Məktubun məzmunundan anlaşılır ki, hələ Sultan Süleymanın sağlığında vəliəhdlik üstündə qardaşı Səlimlə müharibəyə başlayıb məğlub olduqdan sonra bir neçə min əsgəri və dörd oğlu ilə Səfəvilər dövlətinə sığınmış Bayəzidin Türkiyəyə qaytarılmasından söhbət gedir və məlum olur ki, Şah Təhmasib "çox incə bir diplomatiya yolu ilə" Bayəzidi təslim etməkdən imtina etmişdir: "...Şahzadəyi-ənid Sultan Bayəzid nadan və cahil və riayəti-hüquqi-pədən və bəradəri-məhtər əmrində qafil və layəqəl olmağın şənəət və səfəhtləri binihayət olduğuna bizdə dəxi elm hasil olmuşdur... Günahlarına üzrxah olub şəfaət ümidilə müxlisiniz yanına gələb. Bəhəmdülla ki, bədəndiş və bədxahiniz yanına varmadı. Etdiyi emali-qəbihənin cəza və səzasını bülüb istiğfara gəlmişdir. Bu xüsusi hüsuli, yəni Sultan Bayəzidin vüsuli əhsəni-vəchlə mümkün və müyəssər ikən tutub göndərməyə ehtiyac yoxdur... Həzrəti-paşaahi-islamdan (*Sultan Süleyman - müəllif*) iltimas olundu ki, Sultan Bayəzidin cərayimi və günahların bu müxlislərinə bağışlayub... taki təriqin namusi-dövlətə layiq olmadığı üzrə ədayi-xidmət oluna. Çünki ol səltənət pənəh şahzadəyi-səadəti-dəstgah həzrətlərindən təvəqqə olunur ki, atalıq və oğulluq mərtəbəsinə qələmi-əfv və mərhəmət çəküb macərasını girdabi-nisyanə burağub intiqamdan keçməyə ehsan və bər mocib oluna... Ol həbibin günahından keçilirə biləşək ol həsənətin səməratı həzrətinizə race və səbatının mükafatı ona aid olur."(65,78)

1974-cü ildə S.Onullahi və A.Həsənovun Azərbaycan SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin "Elmi əsərlər"ində dərc etdirdikləri "Səfəvi hökmdarlarının daha iki naməlum məktubu haqqında (Azərbaycan dilində dövlətlərarası yazışma tarixindən)" adlı məqalədə I Şah Səfinin Rusiya carı Mixail Romanova yazdığı məktubdan (Heydər Eyoğlu. Məcmueye-murasilat. Britaniya muzeyindəki əlyazmasının mikrofilm, vər.249-250) və II Şah Abbasın Şirvan bəylərbəyisi Hacı Mənuçehr xana öz dəst-xətti ilə yazdığı məktubdan (*Məhəmməd Yusif Qəzvini. Xolde-Bərin. Britaniya muzeyindəki əlyazmasının mikrofilm, vər.278; Məhəmməd Tahir Vahid. Abbasnamə. Azərbaycan MEA Tarix institutunun elmi arxivi, fotosurət, inv. №4876, vər.243*) bəhs edilmişdir. I Şah Səfinin Mixail Romanova məktubunda (məktubda tarix göstərilməmişdir, farsca başlığından aydın olur ki, I Şah Səfi Mazandaranda olarkən yazılmışdır) "kazakların İrandan Rusiyaya gedib-gələnlərin tacirlərin mallarını qarət etməsindən və dəniz sahilindəki sərhəd boyunda yaşayan dinc əhaliyə basqınından şikayət edilir." Bu məktubdan sonra qızılbaş tacirlərinə toxunmamaları barədə kazaklara göstəriş verilmişdi.(71,87).

II Şah Abbas Mənuçehr xana yazdığı məktubunda (1659-1660) Türkiyədən İrana gəlmiş Dərviş Mustafanın Şirvan yolu ilə geri qayıdarkən hörmətlə qarşılanıb yola salınmasını tapşırırmışdı.(71,87).

1977-ci ildə S.Onullahi və A.Həsənov Azərbaycan SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin "Elmi əsərlər"ində Səfəvilər dövrünə aid daha beş sənədi nəşr etmişlər. Müəlliflər bildirirdilər ki, təqdim etdikləri sənədlərdən ikisinin - Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın nəvəsi Sultan Hüseyinin (*müəlliflər tərəfindən Sultan Hüseyinin adı göstərilməmişdir müəllif*) I Sultan Səlimə ərizəsinin və I Şah İsmayılın Musa Dürğüt oğluna fərmanının surətləri çap edilmiş (*Şəhabəddin Tekindəğ. Yeni kaynak ve vesikaların altında Sultan Selimin İran seferi. İstanbul Universtesi edebiyat fakültesi tarix dergisi, mart, 1967. Ərizənin əsli 9658 nömrəli, fərmanın əsli 5460 nömrəli sənədlər kimi İstanbuldakı Topxana sarayı muzeyinin arxivində saxlanılır*), lakin heç bir izahat verilməmişdir.

Müəlliflər tərəfindən Çaldıran (1514) vuruşması ərəfəsində yazıldığı qeyd edilən Sultan Hüseyinin ərizəsində Səfəvilər tərəfindən təqibə məruz qaldığına görə onun I Sultan Səlimdən sığınacaq istəməsindən bəhs olunur. I Şah İsmayılın fərmanı müəyyən bir əyalətə hakim təyin olunması barəsindədir.(72,45-46). I Şah İsmayılın 23 iyun 1512-ci il tarixli həmin fərmanı türk dilində ilk dövlət fərmanı olduğuna görə Azərbaycanın dövlətçilik tarixində müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Müəlliflər digər üç sənədin - Məhəmməd Xudabəndənin məktubunun və türk sultanlarının azərbaycanca iki məktubunun ilk mənbədən (*Qazi Əhməd Qumi. Xülasət-üt-təvarix. Berlin nüsxəsi (fotosurəti), Berlin, reussische, Staatsbibliothek, 2, 2002, vər216b-217a, 309b, 373b-374a*) götürüldüyünü qeyd edirlər.

Səfəvi hökmdarı Məhəmməd Xudabəndənin Fərhad Paşaya məktubu sülh sazişi bağlamaqla əlaqədardır. 1585-ci ilin əvvəllərində Osmanlı ordusu Azərbaycanı, o cümlədən Təbrizi tutmağa hazırlaşdı. Artıq İrəvan Osmanlı ordusunun əlində idi və türk sərkərdəsi Fərhad Paşa İsmayıl adlı qasidini Məhəmməd Xudabəndənin yanına göndərərək, işğal etdiyi ərazinin osmanlıların əlində qalması şərti ilə sülh sazişi imzalamağa razı olduğunu bildirir. Şah öz məktubunda 1555-ci il Amasiya sülhü şərtlərini saxlamaqla, yenidən sülh müqaviləsi bağlamağı təklif edir.(72,49).

Sultan Süleyman Qanununun I Şah Təhmasibə məktubunda yenidən Bayəzidin Türkiyəyə təslim edilməsi tələbi irəli sürülmüşdü. Məktub 1562-ci il aprelin 23-də Qəzvində Şaha təqdim olunmuşdu. Şah bu dəfə müəyyən şərtlərlə Bayəzidi və dörd oğlunu sultanın elçilərinə təslim etmiş, onlar həmin il iyulun 24-də qətlə yetirilərək, cənazələri İstanbula aparılmışdı.(72,55).

III Sultan Muradın məktubu Şirvanşahlar sülaləsinin nümayəndəsi Əbubəkr Mirzənin məktubuna cavab olaraq yazılmışdır. Əbubəkr Mirzə Səfəvi dövlətinin zəiflədiyindən istifadə edib, Şirvanın müstəqilliyini bərpa etmək üçün Sultandan yardım istəmişdi. Maraqlıdır ki, Əbubəkr Mirzənin farsca yazılmış məktubuna Sultan türk dilində cavab vermişdi.

Zeynalabidin Əli Əbdü bəyin "Təkmilatül-əxbar" əsərinin yazılması haqqında I Şah Təhmasibin fərmanı barədə Ə.Rəhimov məlumat vermişdir. Fərman onun şəxsi kitabxanasında saxlanılan "Təkmilatül-əxbar"ın fotosurətindən götürülərək, "Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar" kitabında verilmişdir.(26,190).

Səfəvilər dövrünə aid türkcə sənədlər yuxarıda göstərilənlərdən ibarətdir və gələcəkdə yeni sənədlərin də tapılması ehtimalı ola bilər. Həmin dövrə aid farsdilli sənədlər isə xeyli çoxdur, onlar barədə T.Musəvinin "Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair farsdilli sənədlər" və "Bakı tarixinə dair orta əsr sənədləri" kitablarında ətraflı məlumat verilmiş, sənədlərin fotosurətləri Azərbaycan dilinə tərcümələri ilə birlikdə nəşr olunmuşdur.

Səfəvilər dövrünə aid türkcə sənədlərdən bəhs edən bəzi Azərbaycan müəlliflərinin ana dili üçün qürur hissindən doğan mübaliğəyə yol verdikləri qeyd olunmalıdır: "Şah İsmayıl Xətai Azərbaycan dilində ölməz şer nümunələri yaratmaqla kifayətlənməyib, bu dildə fərmanlar vermiş və onu dövlət dilinə çevirmişdi (M.İbrahimov - 46,61); "Власть Сефевидов принимает азербайджанский язык государственным (S.Əlizadə - 39,97); "Azərbaycanın qüdrətli dövləti olan Səfəvilər dövlətinin milli məzmununu təyin edən göstəricilərdən biri də dövlət işlərinin aparıldığı Azərbaycan dili hesab edilir" (S.Zeynalova - 83,305) və sair.

Ə.Dəmirçizadənin Səfəvilər dövründə Azərbaycan dilinin mövqeyinə verdiyi qiymət həqiqətə daha uyğundur: "Bütün bunlara baxmayaraq, demək lazımdır ki, bu dövrdə Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili hüququ tam olmamışdır. Çünki tam rəsmi dövlət dili hüququ yeganə rəsmi dövlət dili olmaq deməkdir. Madam ki, Səfəvilər dövləti sarayında, idarələrində rəsmi yazışma işlərində ərəb və fars dilləri də eyni dərəcədə işlənmişdir, deməli, burada tam hüquqlu Azərbaycan dövlət dilindən danışmaq olmaz. Bundan başqa, belə bir əlaməti nəzərə almalıyıq ki, hər hansı bir dilin rəsmi dövlət dili hüququnda olması həmin dilin əsas təlim-təhsil vasitəsi və tədris fənni olması deməkdir. Məlum olduğu üzrə, XVI əsrdə Azərbaycan dili hələ belə bir dil hüququna malik deyildi. Bütün bunlara baxmayaraq XVI əsrdə Azərbaycan dilinin yarımhüquqlu dövlət dili kimi işlənilməsi Azərbaycan dilinin inkişafı tarixində müsbət nəticəli bir hadisədir."(31,167).

* * *

I Şah Abbas hakimiyyət başına gələndən sonra Səfəvilər dövlətinin xarakterində ciddi dəyişikliklər baş verdi. Onun yeritdiyi siyasət nəticəsində Azərbaycan Səfəvilər dövləti sistemindəki əvvəlki mövqeyini itirdi, İranın əyalətlərindən birinə çevrildi. Sarayda, orduda farsdilli ünsürlərin rolu gücləndi, azərbaycanlılar dövlət işlərindən kənarlaşdırılır, bütün sahələrdə hüquqları məhdudlaşdırılırdı. Dövlətin paytaxtı İsfahana köçürüldü, İranın daxili vilayətlərinin iqtisadi və siyasi cəhətdən əhəmiyyəti artdı. İran əyanlarına və ruhanilərinə, irandilli ünsürlərə arxalanan I Şah Abbasın islahatları nəticəsində Səfəvilər dövləti tədricən İran dövlətinə çevrildi və süqutunadək belə mahiyyətdə qaldı.

1736-cı ildə Səfəvi sərkərdəsi Nadir xan Əfşar özünü şah elan edərək, Səfəvilər dövlətinə son qoydu. 1747-ci ildə onun ölümündən sonra İran dövləti zəiflədi, Azərbaycanda müstəqil xanlıqlar yarandı. XVIII əsrdə Azərbaycanın bütün xanlıqlarında şifahi rəsmi dil kimi əsasən Azərbaycan türk dili, yazılı rəsmi dil kimi isə fars dili ilə yanaşı Azərbaycan türk dili işlənirdi. İran şahlarının Azərbaycanla bağlı fərmanları fars dilində olmuşdur. Azərbaycan türk dilində ancaq bir neçə fərmana təsadüf edilir.(29,182).

Birinci Rusiya-İran müharibəsində (1804-1813) İranın məğlubiyəti nəticəsində bağlanan Gülüstən müqaviləsi ilə (12 oktyabr 1813-cü il) Şimali Azərbaycan Rusiyanın hakimiyyəti altına keçəndən sonra (Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarından başqa) xanlıqlar tədricən ləğv edildi, əyalət və dairələr yaradıldı ki, onların

da başında çar zabıtləri dururdu. Türkmənçay müqaviləsi ilə (10 fevral 1828 ci il) Naxçıvan və İrəvan xanlıqları da daxil olmaqla Şimali Azərbaycanın Rusiyanın hakimiyyəti altına keçməsi təsbit olunduqdan sonra dövlət idarələrində rus dilinin fəal işlədilməsi başlandı və getdikcə intişar taparaq, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dilinin hüquqsuz vəziyyətə düşməsi ilə nəticələndi.

DÖVLƏT DİLİ HAQQINDA İLK SƏNƏD *(Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti - 1918-1920)*

1918-ci il mayın 26-da Zaqafqaziya Seymi buraxılından və onun elan etdiyi Zaqafqaziya Federativ Respublikası süqut edəndən sonra Cənubi Qafqazda üç müstəqil dövlət - Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan respublikaları yarandı. Sabiq Zaqafqaziya Seymi Azərbaycan fraksiyasının 1918-ci il mayın 27-də Tiflis şəhərində keçirilmiş fəvqəladə iclasında M.Ə.Rəsulzadənin (Müsavat Partiyası Mərkəzi Komitəsinin sədri) sədrliyi ilə Müvəqqəti Milli Şura (Şurayi-Milli) yaratmaq qərarına alındı. Mayın 28-də Milli Şura Azərbaycanın İstiqlaliyyəti Haqqında Əqdnamə qəbul etdi və "Cənub-Şərqi Zaqafqaziyadan ibarət" Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan olundu. Azərbaycan milləti "*kulturation* (millət-mədəniyyət) statusundan tamamilə başqa siyasi-hüquqi və mənəvi-psixoloji statusa - *statenation* (millət-dövlət) statusuna qədəm qoydu.(42,317).

Azərbaycanda ikihakimiyyətliyin hökm sürdüyü (Bakı quberniyası Bakı Xalq Komissarları Sovetinin hakimiyyəti altında idi) və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət və hökumət orqanlarının hələ Gəncədə yerləşdiyi bir zamanda 1918-ci il iyunun 27-də AXC hökuməti "Dövləti lisan türkçə qəbul edilərək müvəqqətin hökuməti müəsisələrdə rus lisanı istemalına müsaidə edilməsi haqqında" qərar verdi. Bu qərar Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində dövlət dili haqqında ilk sənəd idi. Qərarı AXC Nazirlər Şurasının sədri F.X.Xoyski imzalamışdı.

A.Abdullayev "Şah İsmayıl Xətəinin öz zamanında dövlət idarələrini Azərbaycan dilində aparmaq üçün xüsusi fərmanlar verdiyini" yazsa da(1,5), həqiqət bundan ibarətdir ki, elm aləminə belə fərmanlar məlum deyildir və alim hansı mənbələrə əsasən bu nəticəyə gəldiyini göstərməmişdir.

N.Nərimanovun Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinə irad tutaraq, "türk dilinin dövlət dili olması üçün dekret verməyə bir cəsarət etməyiblər" yazması "dövləti lisan" haqqında qərardan xəbərdar olmadığına görə yanlışlığa yol verdiyinə dəlalət edir.(34,39;83,305).

AXC hökumətinin ilk ən mühüm qərarlar sırasında dövlət dili haqqında qərar verməsi təsadüfi deyildi. Şərqdə ilk demokratik respublikanın qurucusu olan dövlət xadimləri Azərbaycanın başqa görkəmli ziyahları ilə birlikdə (əqidə və firqə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq Azərbaycanın əksər ziyahları dilimizin hüquqlarının qorunmasında təxminən eyni cəbhədən çıxış edirdilər) bütün fəaliyyətləri ərzində Azərbaycan dilinin hüquqları uğrunda mübarizə aparmışdılar. M.Ə.Rəsulzadə, H.B.Ağayev, S.M.Qənizadə və başqaları dil məsələlərinə həsr etdikləri məqalə və çıxışlarında bu mətləbə toxunmuşlar.

M.Ə.Rəsulzadə 1908-ci ildə qələmə aldığı "Yerli məktəblər" məqaləsində yazırdı: "Məktəblərin çoxusunda ana dili dərsi varsa da, dərsin özü və müəllimlərinin qədr və heysiyyəti yox dərəcəsidir. Ana dili dərsi o dərəcə bir əhəmiyyətsizliyə düçar olmuşdur ki, hər mütəəllim bilatənbiş dərindən qaçdığı kimi bir çox müəllimlər də artıq bir qeydsizlik büruzə verirdilər və indi də çoxları qabaqkı surətlə davam etməkdə və müəllimliklərini ləng etməkdədirlər. Nə maarif idarəsi tərəfindən bir himayə, nə müəllimlər tərəfindən bir həmiyyəti-kəmalə, nə cəmaət tərəfindən bir qeydkeşlik görən ana dilinin rəsmi varlığı həqiqi yoxluq dərəcəsinə gəlmişdi. Demək olar ki, hənz indi də bu haldadır."(77,225).

Həmin ildə yazdığı "İbtidai yerli məktəblər" məqaləsində M.Ə.Rəsulzadə rus dilinin tədrisinə üstünlük verilməsinə qarşı çıxaraq, bunu "1881-ci ilin təlim layihəsinin yenidən elam və təsdiqi" kimi qiymətləndirirdi: "Yerli dilə əhəmiyyət verilməsindən bir nişan qalmamışdır. "Mənən və maddən əhaliyə köməkçi olmaq və gələcək məişətlərində rəhbər olmaq üçün" ana dilinə həftədə 6-ca saat veriliyor. "Rus milləti ilə tanış olub birləşmək üçün" rus dilinə tamami iki dəfə artıq olaraq həftədə 12 saat veriliyor. Böylə proqramın nə dərəcədə mənfəətsiz və kifayətsiz olduğu hər kəscə məlum olduğu kimi görünüyor ki, məkatib müdiriyyətinə belə sabitdir."(75,254-255).

1908-ci ilin noyabrında Dövlət dumasının maarif komissiyasında milli dillər barəsində müzakirələr zamanı dumada əksəriyyət təşkil edən oktyabristlərin yerli dillərə aid mülahizələrinə qarşı çıxan M.Ə.Rəsulzadə "Milliyyət və əyalət məsələləri" məqaləsini dərc etdirərək, onların iç üzünü açıb göstərmişdi: "Oktyabrist olan fon Anrep bu məsələ barəsində doklad etdikdə diyor ki, "əhalisinin çox hissəsi yerli əhalidən ibarət olan əyalətlərdə *eləmək olar ki (kursiv M. Ə. Rəsulzadəninindir - müəllif)*, tədris milli ana dilində olsun... "*Eləmək olar ki* sözünün "*lazımdır ki (kursiv M. Ə. Rəsulzadəninindir - müəllif)* sözünə təbdil olunmasına israr etdikdə fon Anrep bilirmisiniz nə bəyanat veriyor? O diyor ki, "bu məsələni şərtsiz qoymaq olmaz, zira öylə əyalətlər var ki, oralarda bəzi əhvali-xüsusi və mülahizəti-dövləti səbəbiylə ana dilini tətbiq etmək olmaz!.."

Oktyabristlərin bu mövqeyini hərtərəfli təhlil edəndən sonra M.Ə.Rəsulzadə bu nəticəyə gəlmişdi ki, "Öylə bir əyalətlərdən və təlimi-ibtidaisi ana dilində "ola bilənlərdən" biri də məlum olduğu üzrə Qafqazdır. Əcəba, Qafqazda mümkün olacaqmı ki, tədrisi-ibtidai ana dilində olsun? Əcəba, fon Anreplərin *xüsusi*

mülhizat və siyasiyyati (kursiv M.Ə.Rəsulzadəninindir - müəllif) bu zavallı əyalətə aid olmayacaqmı?" (76, 265-266).

Dövlət idarələrində işlərin rus dilində aparılmasından bəhs edən M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: "Həmişə "bizə dilimizi qanan hakimlər verin", "bizi bizim dilimizi, adətimizi, rəftar və kirdarımızı bilən amirlər vasitəsi ilə idarə edin"... kimi tələblər virdi-zəbanımız olmuyubmu?"(77,226). Belə vəziyyəti onunla izah edirdi ki, "...daima Qafqazın məmurları bilümmü... yerli əhalinin dilindən, adətindən, süluk və rəvişindən xəbəri olmayan İçəri Rusiya çinovnikləri olmuşdurlar."(77,226).

AXC qurulanda da dövlət idarələrində rus, yaxud rusdilli məmurlar böyük əksəriyyət təşkil edirdilər. Dövlət dili haqqında qərarda nəzərdə tutulurdu ki, "Dövləti lisan türk dili qəbul edilərək... bu lisanı bilənlər olana qədər hökuməti müəssisələrdə rus dili istemalına da müsaidə edilsin."(33,93).

Qərardan sonra daxili işlər naziri Behbud ağa Cavanşir "Azərbaycan" qəzetinin müxbiri ilə müsahibəsində bildirmişdi ki, "Azərbaycan müəssisələrində rus dilinin işlədilməsi onu sevməkdən deyil, hazırkı dövrün zərurətindən irəli gəlir. Əlbəttə, bu çox davam etməyəcəkdir. Yüksək vəzifədə işləyən və türk dilini bilməyən məmurlar uzun müddət işləyə bilməyəcəklər. İki ildən sonra Azərbaycanın bütün müəssisələri milliləşdiriləcəkdir. Türk dilini bilməyən məmurlar isə vəzifələrini itirməməkdən ötrü bizim dili öyrənməli olacaqlar."(41,118-119).

Hökumət qeyri millətlərdən olan Azərbaycan vətəndaşlarının dövlət dilini öyrənməsi üçün tədbirlər görürdü. 1919-cu ilin sentyabrında türk dilinin öyrənilməsi üçün kurslar təşkil edilmişdi və bu məqsədlə 351 min manat vəsait ayrılmışdı.(3,484).

Yerli azərbaycanlı kadrlar hazırlamaq çətin bir proses olduğuna görə, B.A.Cavanşirin nikbinliyinə baxmayaraq irəliləyiş baş verməmişdi, əslində qərar icra edilməmiş qalmışdı, idarələrdə kargüzarlıq rus dilində aparılırdı. Dövlət dili haqqında qərar qəbul ediləndən 13 ay sonra Məclisi-Məbusanda baş vermiş müzakirə də bunu təsdiq edir. Məclisi-Məbusanın 29 iyul 1919-cu il tarixli iclasının stenoqramından:

"Katib - rusca oxuyur.

Səslər - olmaz! Türkcəsi yoxmu?

Sədr (katibi saxlayır) - tərcümə ediniz.

Katib - tərcüməsi yoxdur, necə edim?

Sədr - rica edirəm, oxuyunuz. Məktub hökumət məmurları tərəfindən gəlmişdir. Özünüz bilirsiniz, məmurların dördü üç hissəsi rusdur.

M.Ə.Rəsulzadə (yerindən) - həpsi türkcə gəlmir. Başqaları da türkcə gəlmir. Katib - rusca oxuyur. (Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Mustafa Vəkilov və Qara Ağazadə salondan çıxırlar)."(6,896).

Dövlət idarələrindən fərqli olaraq, Məclisi-Məbusanda iclaslar və kargüzarlıq işləri türk dilində aparılırdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünün tədqiqatçılarından biri olan N.Nəsibzadə yazır: "Parlamentin istifadə etdiyi dil dövlət dili statusuna malik Azərbaycan türkcəsi idi. Qeyri-yerli əhali nümayəndələri çıxışların rus dilində olmasını təklif etdikdə parlamentin iclaslarından birində bu məsələ xüsusi müzakirə olunmuş və bu xüsusda qərar qəbul edilmişdi. Qərara əsasən parlamentin rəsmi dili Azərbaycan türkcəsi elan olunmuş, digər millətlərin nümayəndələrinin öz çıxışlarını rus dilində etmələri məqbul hesab edilmişdi. Bununla belə, rəsmi sənədlərin hamısı dövlət dilində tərtib edilirdi. Dövlət dilində olmayan sənədlərin üstündə adətən parlamentin sədr müavini Həsən bəy Ağayev belə bir məzmununda dərkənar qoyurmuş: "Ərizə türkcə lisanada olmadığı üçün əncamsız qalır."(70,81).

Məclisi-Məbusanın iclaslarında da türk dilinin dövlət dili statusuna riayət olunmamasının qarşısı dərhal alınır və bu işdə M.Ə.Rəsulzadə xüsusi səy göstərirdi. 6 mart 1919-cu il tarixli iclasda katib mətni əvvəl rusca, sonra türkcə oxumaq istəyəndə, M.Ə.Rəsulzadə yerindən "əksinə olmalıdır" (70,338), yenə həmin iclasda "layihələrin bir üzünü türkcə, bir üzünü rusca çap etmək" təklifi irəli sürüləndə "yalnız türkcə, rusca lazım deyildir"(70,343), 17 aprel 1919-cu il tarixli iclasda katib mətni rusçaya tərcümə edərkən "tərcümə nə lazım"(70,459) söyləyərək, iradlarını qəbul elətdirmişdi.

1919-cu il aprelin 14-də "Əhrar" partiyası fraksiyasının Məclisi-Məbusanın Rəyasəti-Alisinə təqdim etdiyi qətnamə də bu məsələyə aid idi. Partiyanın sədri Ə.Əfəndizadənin imzaladığı layihədə təklif olunurdu ki, "Məclisi-Məbusanda söylənən rusca nitqlər türkcəyə bəhəməyn-hal tərcümə edilməlidir." Rusca çıxışlardan sonra bəzən kor-təbii olaraq rus dilində davam edən müzakirələrə fraksiya kəskin münasibətini bildirərək bəyan edirdi ki, "Məclisi-Məbusan müzakirələrində rusca müzakirə davam elədiyi müddətcə fraksiyamız nümayəndələri komissiyalarda iştirak etməyəcəkdir."(70,459-460).

Bu və başqa səylər nəticəsində Məclisi-Məbusanda türk dilinin dövlət dili statusu bərqərar olmuş və qorunub saxlanmışdı.

* * *

Dövlət idarələrində dövlət dili məsələsini tənzimləməyi nəzərdə tutan qərardan sonra 1918-ci il avqustun 28-də AXC hökuməti "Birinci və ikinci dərəcə ibtidai məktəblərin, həmçinin orta təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi haqqında" qərar qəbul etdi. Qərar qəbul olunurdu ki, birinci dərəcə ibtidai təhsil müəssisələrində təhsil şagirdlərin ana dilində aparılmalı, eyni zamanda türk dili artırılmış həcmdə məcburi qaydada tədris olunmalıdır; ikinci dərəcə ibtidai məktəblərdə və orta təhsil müəssisələrində isə tədris dövlət dili olan türk dilində aparılmalı idi. Orta tədris müəssisələri siniflərinin bütünlükdə erməni və rus dillərində dərs keçilən paralel şöbələri ləğv olunmalıydı.

Milliləşdirmə tədbirləri nəticəsində şagirdlərin bir hissəsinin məktəb-dən kənar qala biləcəyini nəzərə alan hökumət 1918-ci ilin noyabrında öz qərarında dəyişikliklər apardı. Müəyyən edilirdi ki, "yaşayış məkanlarında cəmi bir təhsil müəssisəsi varsa, yuxarı hazırlıq siniflərindən başlayaraq tədrisin rusca aparıldığı paralel siniflər açılmalı, müəyyən yerdə eynitipli bir neçə tədris müəssisəsi olarsa, onların bir hissəsi milliləşdirilməli, qalanlarında isə dövlət dili məcburi fənn kimi keçilməklə, tədris rusca aparılmalıdır."(3,482).

Milli məktəb ideyasının reallaşması üçün digər mühüm tədbirlər də həyata keçirilməyə başlandı. 1918-1919-cu illərdə Gəncə müəllimlər seminariyası milliləşdirildi. Bakı, Şəki, Zaqatala, Ağdam və Şuşada ibtidai siniflər üçün müəllimlər hazırlayan kişi və qadın kursları açıldı. Qori müəllimlər seminariyasının Azərbaycan bölməsi Qazaxa köçürüldü. 1919-cu ilin noyabrında parlament Göyçayda iki realni məktəbin açılması haqqında qərar qəbul etdi. Türk dilində dərsliklərin hazırlanması üçün komissiya da yaradılmışdı.

AXC hakimiyyətinin maarif sahəsindəki ən mühüm xidmətlərindən biri parlamentin 1 sentyabr 1919-cu il tarixli qanunu ilə Bakı Dövlət Universitetinin açılması idi. Türkdilli kadrlar olmadığına görə universitetdə tədris rus dilində aparılacaqdı. Elə bu səbəbdən layihənin tərəfdarları ilə (M.Ə.Rəsulzadə, F.X.Xoyski, N.Yusifbəyli, S.M.Qənizadə, Ə.H.Qarayev, S.Ağamalıoğlu və başqaları) yanaşı əleyhdarları da (Q.Qarabəyov, Y.Əhmədov, M.Əfəndizadə və başqaları) meydana gəldi və aralarında kəskin mübahisələr baş verdi. Məsələnin müzakirə olunduğu parlament iclasındakı çıxışında M.Ə.Rəsulzadə mübahisəyə yekun vuraraq söyləmişdi: "Burada universitetin açılması məsələsində iki fikir mövcuddur. Məsələyə müxalif olan münasibət onunla əsaslandırılır ki, bizdə kifayət qədər elmi kadrlar və mütəxəssislər yoxdur. Amma universitetin təsis edilməsi dövlətin əsas vəzifələrindən biri olmalıdır, buna görə də, bütün maneələr aradan qaldırılmalıdır. Əlbəttə, yaxşı olardı ki, açılacaq elm ocağı türk dilində olaydı, lakin bu hələlik mümkün deyildir. Lakin bu, başqa dildə də olsa, universitetin fəaliyyət göstərməsinə mane olmamalıdır... Universitetdə türk dili keçiləcək, tələbələrin özləri də Bakıda, doğma xalq içərisində özlərini rahat hiss edəcəklər."(3,486).

Qanunda da türk dilinin icbari fənn kimi tədris edilməsinin xüsusi olaraq göstərilməsinə baxmayaraq, həmin maddə tətbiq olunmamışdı və Azərbaycanın Sovetlər qurultayı iki il sonra bu məsələ barəsində xüsusi qətnamə qəbul etməli olmuşdu.

Universitetə ilk qəbulda (cəmi 877 tələbə) azərbaycanlıların sayı yox dərəcəsində idi. Tarix-filologiya fakültəsinin 509 tələbəsindən yalnız 12 nəfəri azərbaycanlı idi. Bu fakt universitetin açılmasını bir neçə il təxirə salmaq tərəfdarlarının hansı düşüncələrə əsaslandıqlarını aydınlaşdırır.

AXC hökumətinin dil sahəsindəki növbəti tədbiri dövlət dilinin orduda tətbiqi ilə əlaqədar idi. 1918-ci il noyabrın 1-də yaradılmış Hərbi Nazirlik həmin dövrdə dövlət strukturunda xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyinə görə ilk vaxtlar ona Nazirlər Şurasının sədri F.X.Xoyski özü başçılıq etmişdi. 1918-ci il dekabrın 25-də artilleriya generalı S.Mehmandarov hərbi nazir təyin olundu (həmin vaxtadək nazirin müavini idi). Onun dekabrın 27-də imzaladığı ilk əmr orduda dövlət dilinin tənzimlənməsinə aid idi. 34 nömrəli həmin əmri ilə AXC-nin Hərbi Naziri "... orduda xidmət edən, lakin dövlət dilini bilməyən zabitlər qarşısında belə bir tələb qoyurdu ki, bir ay müddətində heç olmasa komanda sözlərinin azərbaycanca qarşılıqlarını öyrənsinlər və əsgərlərə Azərbaycan dilində komanda versinlər. Bir ay müddətində bu tələbi yerinə yetirə bilməyən zabitlər dərhal ordudan xaric edilməli idilər. Azərbaycan dilinin öyrənilməsi və savadsızlığın ləğvi üçün orduda müvafiq kurslar yaradıldı və həmin kursların aparılmasına təcrübəli mütəxəssislər cəlb edildi. Əsgərlərlə ünsiyyətin, təlimin ana dilində aparılması, heç şübhəsiz ki, şəxsi heyəti əsgəri xidmətə daha yaxından bağlayır, onların mənəvi-psixoloji vəziyyətinə müsbət təsir göstərirdi."(62,397).

AXC-nin mövcud olduğu dövr ərzində dövlət dili ilə əlaqədar həyata keçirilmiş tədbirlər nəticəsində dövlət idarələrində Azərbaycan dilinin işlədilməsi obyektiv səbəblər üzündən mümkün olmasa da, təhsil sistemində, orduda ana dilinin tətbiqi sahəsində müsbət nəticələr əldə edildi. Ən başlıcası isə, Şərqdə ilk parlament olan Məclisi-Məbusan türk dilində fəaliyyət göstərərək, anadilli bir dövlət orqanı kimi bərqərar oldu və Azərbaycanın dövlətçilik tarixində şərəfli yer tutdu.

AXC hakimiyyəti devriləndən sonra onun dövlət dili sahəsindəki söyləri Azərbaycanın Sovet hökuməti tərəfindən yeni tarixi və ictimai quruluş şəraitində davam etdirildi.

AZƏRBAYCAN SSR-də DÖVLƏT DİLİ (1920-1991)

1920-ci il aprelin 27-də Sovet Rusiyasının hərbi müdaxiləsi və istilanın iştirakçısı olan Azərbaycan kommunistlərinin ultimatumu ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hakimiyyəti devrildəndən və aprelin 28-də Azərbaycan İctimai Şura Cümhuriyyəti elan edildikdən sonra başlanan sosialist quruculuğu bütün sahələri, o cümlədən, mədəniyyət və maarif sahələrini də əhatə etdiyi kimi, dil məsələsi də diqqət mərkəzində dururdu.

Bütünlükdə sosializm quruculuğunda olduğu kimi, dil sahəsində də prinsipial müddəalar Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının qurultay və konfranslarının qərar və qətnamələrində, partiyanın banisi Leninin, görkəmli xadimləri Stalinin, Nərimanovun, Buxarinin, Lunaçarskinin və başqalarının əsərlərində işlənib hazırlanmışdı. Üç prinsipial müddəə əsas idi: bütün dillərin hüquq bərabərliyi və heç bir dilin digərindən üstün olmaması (belə bir qeyd-şərt edilirdi ki, sosial-iqtisadi şərait və əhalinin yerdəyişməsi ilə əlaqədar məcburən yox, təbii olaraq ümumi ünsiyyət dili formalaşa bilər); təhsilin istisnasız olaraq hər bir xalqın, həmçinin azlıq (o dövrün istilahı ilə "əqəliyyət", yaxud "əqəliyyət"*) təşkil edən millətlərin öz ana dilində aparılması; dövlət idarələrində yerli əhalinin dilinin işlədilməsi.

Dil məsələsi partiya sənədlərində ilk dəfə RSDFP-nin II qurultayında (iyul-avqust 1903-cü il) qəbul edilmiş proqramında öz əksini tapmışdı. Proqramın 8-ci paragrafında sosialist dövləti qurulacağı təqdirdə əhalinin ana dilində təhsil almaq, hər bir vətəndaşın yığıncaqlarda ana dilində danışmaq, bütün yerli ictimai idarələrdə və dövlət idarələrində ana dilini işlətmək hüququnun təmin olunması vəd edilmişdi. (79, 43-44). Partiyanın sonrakı sənədlərində də bu müddəalar inkişaf etdirilmişdi.

Sovet sosialist dövlət tipinin banisi Lenin milli məsələyə və dil məsələsinə aid mükəmməl konsepsiyanın yaradıcısı idi və onun bu sahədəki baxışlar sistemi sonralar "Lenin milli siyasəti" adı ilə məşhurlaşmışdı. 1913-cü ilin oktyabr-dekabr aylarında qələmə aldığı "Milli məsələyə dair tənqidi qeydlər" məqaləsinin "Dillər məsələsinə liberalların və demokratların münasibəti" bölməsində Lenin yazırdı: "Fəhlə demokratiyasının milli proqramı belədir: heç bir millətə, heç bir dilə qətiyyənlə heç bir imtiyaz verilməməlidir." (53,134). 1913-cü ilin dekabr ayında çap etdirdiyi "Bir daha məktəb işinin milliyyətlər üzrə bölünməsi haqqında" adlı məqaləsində təkrar edirdi: "Biz tam demokratiya olmağını, dillərin tamamilə azadlığını və hüquq bərabərliyini müdafiə edirik." (52,260). 1914-cü ilin yanvarında yazdığı "Məcburi dövlət dili lazımdırımı?" məqaləsində qeyd edirdi ki, "...rus marksistləri deyirlər zəruri budur ki... əhalinin bütün yerli dillərdə dərs keçilən məktəbləri olması təmin edilsin." (54,317). Həmin ilin aprel ayında qələmə aldığı "Milli siyasət məsələsinə dair" məqaləsində yazırdı: "Demokratik dövlət ana dillərinin *tam azadlığını (kursiv Leninindir - müəllif)* hökmən qəbul etməli və dillərdən birinin *hər cür (kursiv Leninindir - müəllif)* imtiyazlarını rədd etməlidir. (56,75).

Lenin, eyni zamanda, ümumi ünsiyyət dilinin formalaşması ilə əlaqədar yazırdı: "...iqtisadi dövriyyə tələbatı bir dövlətdə yaşayan millətləri (onlar birlikdə yaşamaq istədikcə) həmişə çoxluğun dilini öyrənməyə məcbur edəcəkdir... iqtisadi dövriyyə tələbatı müxtəlif millətləri ümumi ticarət əlaqələri üçün ən münasib olan dili öyrənməyə bir o qədər artıq sövq edər... iqtisadi dövriyyə tələbatının özü isə həmin ölkənin ticarət əlaqələri xatirinə çoxluq üçün *əlvərişli (kursiv Leninindir - müəllif)* olan dili *müəyyən (kursiv Leninindir - müəllif)* edər." (53,132-133). Yaxud: "Yüz minlərlə adam Rusiyanın bir tərəfindən başqa bir tərəfinə göndərilir, əhalinin milli tərkibi qarışıq... öz yaşayış və iş şəraitinə görə rus dilini bilməyə ehtiyacı olan adam bunu kəksiz də öyrənər." (54,317).

N. Nərimanov Azərbaycan dilinin hüquqları uğrunda pedaqoji fəaliyyəti dövründən mübarizəyə başlamış (dövrün bir çox görkəmli ziyalıları ilə birlikdə), siyasi-inqilabi fəaliyyəti zamanında onu davam etdirmiş və dövlət fəaliyyətinə başlayandan sonra Azərbaycan dilinin hüquqlarını gerçəkləşdirməyə çalışmışdı.

N. Nərimanov "Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi", "Самоучитель русского языка для мусульман", Самоучитель татарского языка для русских" kimi dərsliklərin müəllifi idi. 1899-cu ildə "Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi" kitabının müqəddiməsində yazırdı: "Biçarə mollalarımızın əksəri öz dilində kağız yaza bilmir. Bununla belə, həmin mollalar özlərini əhli-savad hesab edirlər, çünki farsca yazmağı bacarırlar və ərəbcə bir az dadıblar... Eyib deyilmə? Belə olan surətdə biz özümüzə türk deməyib, fars deyək və farsa yapışb dilini və yazısını öyrənək, yəni azərbaycanlıqda qalıb öz ana dilimizi bilək..." (66,33).

---

* Əqəliyyət (ərəbcə) - azlıq.

İnqilabi fəaliyyətə başladığı ilk illərdən N.Nərimanovu düşündürən məsələlərdən biri də çar rejimi tərəfindən "tatar dili" adlandırılaraq, hər vasitə ilə sıxışdırılan Azərbaycan dilinin hüquqlarını qorumaq idi.

Çar hökuməti rus dilinin məcburi dövlət dili kimi tətbiqinə dövlətin əsasını təşkil edən hakimiyyət birliyinin bir aləti, əsarət vasitəsi kimi baxırdı. Təhsil sistemində milli dillərin sıxışdırılması bu siyasətin tərkib hissəsi idi. N.Nərimanov 1906-cı ilin iyun ayında yazdığı "Mühüm məsələ" adlı silsilə məqalələrinin birində - "Qori seminariyası harada olmalıdır" məqaləsində Qori seminariyasında təhsil alan tələbələrə bir neçə il əvvəl hətta "evdən kənardə öz dilində danışmağı qadağan edən" qaydadan söz açaraq yazırdı ki, "Türk dili tamam unudulmuşdu. Ona elə saymazlıq göstərilirdi ki, təhsil kursunu bitirmiş müəllimlər hətta Azərbaycan əlifbasını da bilmirdilər." (105,97).

Bu sətirlər 1905-ci il inqilabının təsiri ilə çar hökumətinin 1906-cı ildə qafqazlılar üçün qəbul etdiyi qanundan sonra yazılmışdı. Həmin qanunda təhsil sistemində yerli dillərə cüzi hüquqlar verilməsi N.Nərimanovu məmnun etmişdi və o həmin silsilədən olan sonrakı məqaləsində (18 iyun 1906-cı il) yazırdı: "Hər bir xalqın ana dilinin məktəbdə tədrisi zəruriyyət olur... Nəhayət, dövlət özü qafqazlılar üçün ümumi qanun qəbul edərək bəyan etdi: türklər, başqa milliyyətlərə verilən hüquqlar sizə də şamil edilir... Dövlət bundan çıxış edərək, müsəlman müəllimlərin ana dilinə yiyələnmələrini təsdiq etmişdir... Lakin bunu öz arzusu iləmi etmişdir? Ana dilini bu vaxtdək lazım bilməyib, onun yox olmağına çalışan dövləti bir qanlı hürriyət indi vadar edir ki, ana dilini qeyri dillər kimi uşaqlara vacib bilsin." (105,98).

1906-cı ildə yazdığı "Dövlət işləri" adlı məqaləsində "Dövlət dumasına seçilən nümayəndələrin qarşısında duran vəzifələri göstərəkən onlara tapşırırdı: dillərini itirmiş millətlərə yollar açınlar ki, onlar öz dilinə rəvnəq verib onu inkişaf etdirdinslər. O, nümayəndələrə müraciətlə deyir: "Sormağ istəyiriz: dilinizi... sevirsinizmi? Millətinizin tənəzzülünü görürsünüzmü? Yoxsa bu məsələləri bilmərrə unudub "filan ağanın könül xoş olsun" deyib "filankəsi" seçəcəksiniz? Yox! Min dəfə yox!" (66,24).

N.Nərimanovun və dövrün ziyalılarının dil uğrunda mübarizəsi təhsil sahəsi ilə məhdudlaşır. Dövlət idarələrində Azərbaycan dilinin işlədilməsindən söhbət gedə bilməzdi. 1905-ci il 17 oktyabr manifestindən sonra 1906-cı ildə Rusiya imperiyasının "Əsas dövlət qanunları" yenidən işlənilib qəbul edilərkən (ilk dəfə 1832-ci ildə M.M.Speranskinin rəhbərliyi ilə kodeks halına salınmışdı), inqilabın təsiri ilə mütləqiyyətin burjua islahatlarına meylini nümayiş etdirməli olduğu halda belə, dil məsələsində güzəştə yol verilməmişdi. Qanunda yazılmışdı ki, rus dili ümumdövlət dilidir, orduda və donanmada, bütün dövlət təsisatlarında və ictimai qurumlarda işlədilməsi məcburidir. Qanunun 3-cü maddəsində göstərilirdi ki, "Dövlət təsisatlarında və ictimai qurumlarda yerli dillərin və ləhcələrin işlədilməsi xüsusi qanunlarla müəyyən edilir." (86,504). Həmin maddə icra olunmamış qalmışdı, yerli dillər dövlət təsisatlarına buraxılmamışdı.

Üç iyun (1907-ci il) dövlət çevrilişindən sonra isə 1905-1907 -ci illər inqilabının məğlubiyyəti başa çatdı, Stolipinin irtica dövrü başlandı və islahatların ləğvi prosesi sürətləndi. Rusiyanın Asiya hissəsinin yerli əhalisi, Həştərxan və Stavropol quberniyalarının tükdilli xalqları seçki hüququndan məhrum olundu. Rus dilini bilməyən şəxslərə seçki hüququ verilmədi.

1907-ci il avqustun sonunda Bakıda müəllimlərin birinci qurultayındakı çıxışında N.Nərimanov artıq belə nəticəyə gəlmişdi ki, "Daim, hər yerdə qarşılaşıb gördüyümüz - mütləqiyyət siyasətidir. İndiki rejim dövründə nə millətlərin öz müqəddəratını təyin etməsi, nə dillərin bərabər hüquqlu olması mümkün deyildir. Bu, qalib sinfin qüvvəsi ilə baş verəcək inqilab zamanında mümkün olacaqdır." (107,157).

* * *

"Qalib sinfin qüvvəsi ilə baş verən inqilab" dan sonra, 1920-ci il aprelin 27-dən 28-nə keçən gecə N.Nərimanovun sədrliyi ilə Azərbaycan Müvəqqəti İnqilab Komitəsi (Azərbaycan Hərbi İnqilab Komitəsi; Azərbaycan İnqilab Komitəsi də adlandırılırdı) yaradıldı, aprelin 28-də isə Müvəqqəti İnqilab Komitəsinin iclasında N.Nərimanovun sədrliyi ilə Xalq Komissarları Şurasının tərkibi təsdiq edildi. Mayın 16-da Bakıya gələn N.Nərimanov yüksək vəzifələrinin icrasına başladı.

1920-ci il avqustun 16-da (mənbələrdə bu tarix səhvən 18 sentyabr göstərilir; misal üçün: 115,338) Azərbaycan İnqilab Komitəsinin "Birinci və ikinci dərəcə məktəblərdə lisan təlimi haqqında" əmrnaməsi çıxdı.

Əmrnamənin 1-ci maddəsində prinsip kimi göstərilirdi ki, "Birinci və ikinci dərəcə məktəblərdə təlim lisanı şagirdlərin ana dilində olmalıdır." (8). Bu maddə ilə, azlıqda qalan millətlər də daxil olmaqla, hər bir xalqa öz ana dilində tam orta təhsil almaq hüququ verildi. Yalnız 7-ci sinifdən etibarən türk, ya rus dili fənni (məcburi həftəlik saati göstərilmədən belə) tədris proqramına daxil edilməli, tükdilli məktəblərdə isə rus dili, rusdilli məktəblərdə türk dili 6-cı sinifdən başlayaraq həftədə 4 saat tədris olunmalı idi.

Yazısı olmayan millətlərin məktəblərində tədris dili seçmək hüququ onların öz ixtiyarına verildirdi: "Həmin millətin özü qəbul etdiyi lisan etiraf olunmalıdır." (8).

Əmrnamədə belə bir incəlik də nəzərdən qaçırılmamışdı: ola bilər ki, hansısa azlıq təşkil edən millətin nümayəndələri say etibarilə öz məktəbini təşkil edə bilməyib, tədrisin başqa dildə aparıldığı məktəbdə təhsil

alsınlar; nəzərdə tutulurdu ki, onlardan (sayları 10 nəfərə çatsa) qrup təşkil olunmalı və öz dilləri də əlavə fənn kimi tədris olunmalıdır.

1921-ci il may ayının 6-19-da keçirilmiş Ümumazərbaycan Şuralar Qurultayının birinci çağırışında (sonrakı illərin redaksiyasında: I Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayı) xalq maarif komissarı D.Bünyadzadənin məruzəsi üzrə qəbul edilmiş qətnamə ilə ali təhsil sistemində dil məsələsi tənzimlənirdi. Həmin illərdə Azərbaycanın ali məktəblərində təhsil tamamilə rus dilində aparılırdı. Qurultayın qətnaməsi ilə ali təhsil sistemində ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilinin tədrisi tətbiq edilməli idi. Qətnamənin 2-ci maddəsində qeyd olunurdu ki, Azərbaycanın dövlət mədəniyyətini yüksəltmək üçün türk dili və mədəniyyətinin öyrənilməsinə lazımı səviyyədə təşkil etməkdən ötrü Azərbaycan Dövlət Universitetinin və Politeknik institutun bütün fakültələrində türk dilinin tədrisi məcburi elan edilsin. Nəzərdə tutulurdu ki, Azərbaycanın ali təhsil müəssisələrini bitirən şəxslər yalnız Xalq Maarif Komissarlığının müəyyən etdiyi həcmdə türk dilini bilmələrini təsdiq edən xüsusi yoxlamadan keçəndən sonra ali təhsil haqqında vəsiqə ala bilərlər.

Ali təhsil müəssisələrinin bütün elmi işçilərinə və ordinatorlarına bir vəzifə olaraq tapşırırdı ki, öz ixtisas məsələlərini öyrənməklə yanaşı, türk dilini də proqram əsasında və müvafiq ali təhsil müəssisəsi surasının nəzarəti altında öyrənsinlər.

Xalq Maarif Komissarlığı türk dilini bilən və ali təhsil müəssisələrində dərs deməyə hazırlaşmaq üçün qabiliyyəti olan ali təhsilli şəxslərə xüsusi diqqət yetirərək, universitetin nəzdində onlar üçün elmi əməkdaşlar institutu yaratmalı və xarici ölkələrin müvafiq elm mərkəzlərinə ezamiyyətlərini təşkil etməli idi.

Ali təhsil müəssisələrində türk dilində mühazirə oxumaq və dərs demək məqsədilə türk dilini öyrənmək istəyən universitet professorları və universitetin akademik tərkibinə mənsub olan şəxslər, həmçinin onların ailə üzvləri üçün Xalq Maarif Komissarlığının müəyyən etdiyi miqdarda natura və pul ilə əlavə haqq tətbiq olunması da nəzərdə tutulurdu. (124, 11).

Azərbaycanın ali təhsil müəssisələrində ana dilində təhsilə başlanana qədər həmin qətnamənin böyük əhəmiyyəti olmuşdu.

* * *

Azərbaycan Sovet hökumətinin qarşısında əsrlərlə həllini tapmamış ən mürəkkəb məsələ - dövlət idarələrində Azərbaycan dilini tətbiq etmək məsələsi dururdu. Bu işin mürəkkəbliyi həmin dövrdə obyektiv amillə şərtlənirdi: azərbaycanlı kadrlar çatışmırdı.

Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra vəziyyət daha da çətinləşmişdi. Moskvadan Azərbaycana mütəmadi olaraq yüzlərlə rusdilli kadrlar göndərilirdi. Onlar partiya və sovet orqanlarında çalışır, bəziləri nazirliklərə, komitələrə, idarələrə rəhbərlik edirdi. Yerli kadrların isə Azərbaycanı tərk etmək prosesi gedirdi.

1921-ci il fevralın 8-də Azərbaycan İnqilab Komitəsi sovet idarələrində kargüzarlığın rus və türk dillərində aparılmasını tətbiq etmək haqqında belə bir əmr verdi:

"Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin bərpası ilə əlaqədar həm mərkəzdə, həm də yerlərdə bütün idarə və müəssisələrdə kargüzarlığın rus dilində aparılması respublikada inzibati-təsərrüfat quruculuğunun təşkili sahəsində Sovet hakimiyyətinin bütün tədbirlərinin həyata keçirilməsi işinə əngəl törətdiyinə və əsasən yalnız türk dilini bilən və anlayan geniş zəhmətkeş təbəqələrinin bu idarələrin işində bilavasitə və fəal iştiraka cəlb olunmasına imkan vermədiyinə və bununla da onları əslində bu işdən kənarlaşdırdığına görə bu əmrlə bütün idarə və müəssisələrə təklif olunur ki, bu əmrin dərc olunduğu gündən etibarən üç ay ərzində həm mərkəzi idarələrdə, həm də yerlərdə onların tabeliklərində olan idarə və müəssisələrdə bütün kargüzarlığın paralel olaraq türk dilində aparılmasını tətbiq etsinlər." (110,430-431).

Əmrin icrasına nəzarət o dövrdə çox səlahiyyətli orqan olan Fəhlə-Kəndli Müfəttişliyi Xalq Komissarlığına həvalə olunmuşdu. Əmri N.Nərimanovla yanaşı həmin komissarlığın başçısı B.Bünyadzadə də imzalamışdı.

1921-ci il aprelin 27-də Azərbaycan ziyalılarının yığıncağında N.Nərimanov, qəzet hesabatında yazıldığına görə, məruzəsinin ikinci hissəsində Azərbaycan idarələrində işlərin türk dilində aparılacağından" bəhs etmişdi.(106,469). N.Nərimanov söyləmişdi: "Azərbaycan Hərbi İnqilab Komitəsi bu barədə əmr vermiş, üçaylıq möhlətdən sonra idarələr, təbii ki, bu qayda ilə işləməli olacaqlar. Bunun üçün, əlbəttə ki, savadlı adamlar lazımdır. Təəssüf ki, bu idarələrdə işləmək üçün lazım olan qədər savadlı adamlarımız yoxdur. Buna görə də, hər bir ziyalının borcu - bu böyük imkanı əldən verməyərək türk dilini bilən adamlar hazırlamaqdır. İndi yoldaşlarımızın çoxu buradan gedirlər. Biz onların ətayindən yapışıb getməmələrini xahiş edirik, ona görə ki, adamlarımız azdır." (106,469).

N.Nərimanov bu əmrə böyük əhəmiyyət verərək, onu mühüm və yerinə yetirilməli olan bir dövlət sənədi hesab edirdi. 1922-ci ilin iyununda dərc etdirdiyi "Bəzi yoldaşlara cavab" məqaləsində yazırdı: "Nəhayət, məsələyə hüquqi nöqteyi-nəzərinə də baxmaq olur. Türk dili Azərbaycanda dövlət dili elan olunmuşdur, ona binaən öz hüquq və imtiyazına tamamilə malik olmalıdır."(68).

1921-ci il mayın 19-da N.Nərimanovun giriş sözü ilə açdığı və işində iştirak etdiyi Ümumazərbaycan Şuralar qurultayının birinci çağırışı Azərbaycan İctimai Şura Cümhuriyyətinin qanuni-əsasını (konstitusiyasını) təsdiq etdi. Qanuni- əsasında dövlət dili haqqında maddə yox idi. Elmi, publisistik ədəbiyyatda, rəsmi sənədlərdə təhkiyə üslubuna görə ("yoxdur!", "heç daxil edilməmişdir" və s.) bunun bir çatışmazlıq hesab edildiyi duyulur. Azərbaycan Beynəlxalq Universitetinin dövlət hüququ kafedrasının elmi-analitik mərkəzinin rəhbəri E.Abdullayev isə yazır ki, "Bu zaman respublika orqanlarının başında N.Nərimanov, Bakı neftinin faktiki sərəncamçısı olan Bakı Sovetinin və Bakı Şəhər Partiya Komitəsinin başında isə ermənilər dururdular. Belə bir şəraitdə Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi 1921-ci il konstitusiyasında göstərilməsi qeyri-mümkün idi."(2). Bu fikri nəinki "elmi-analitik", ümumiyyətlə, ciddi mülahizə hesab etmək qeyri-mümkündür.

Dünya konstitusiya yaradıcılığı təcrübəsi göstərir ki, dövlət dili haqqında maddə konstitusiyaların labüd (dövlət quruluşu, vətəndaşların hüquqları və sair kimi) maddələrindən deyildir. Azərbaycanın ilk konstitusiyasının qəbul edildiyi dövr ərəfəsində - Birinci Dünya müharibəsindən sonra ərazisi və dövlət quruluşu dəyişikliklərə məruz qaldığı üçün bir çox Avropa dövlətləri özlərinin yeni konstitusiyalarını qəbul etmişdilər və onların bəzində dövlət dili haqqında maddə yox idi. Çexiya-Slo-vakiya Respublikasının konstitusiyasını (qəbul edildiyi tarix: 29 fevral 1920-ci il), Almaniya Dövlətinin konstitusiyasını (11 avqust 1919-cu il) və başqalarını misal göstərmək olar.(87). Çoxmillətli ölkə olan(dövlət dili haqqında maddə daha çox çoxmillətli dövlətlərin konstitusiyalarına daxil edilir) İranın 1906-cı il dekabrın 31-də qəbul edilmiş konstitusiyasına da müvafiq maddə daxil edilməmişdi. Həmin dövrün sonrakı illərində qəbul edilmiş bir sıra konstitusiyalarda da (Əfqanıstan - 1923; Çin -1923; Monqolustan - 1924 və sair) dövlət dili haqqında maddə yox idi.(89). Bu tendensiya konstitusiya yaradıcılığında sonrakı illərdə də davam etmişdir. Müasir dövrdə də dövlət dili haqqında maddə daxil edilməmiş konstitusiyalar vardır.

Kommunist(bolşeviklər) Partiyasının sənədlərində, Leninin milli siyasət konsepsiyasında hansısa dilə dövlət dili statusu verilməsi nəinki təqdir olunmurdu, ümumiyyətlə rədd edilirdi.

Lenin "Milli məsələyə dair tezislər" adlı məqaləsində yazırdı ki, "Sosial-demokratiya ardıcıl dövlət quruluşunu müdafiə edirkən millətlər üçün qəti hüquq bərabərliyi tələb edir və bir, yaxud bir neçə millətə hər hansı bir imtiyaz verilməsi əleyhinə mübarizə aparır. Sosial-demokratiya o cümlədən "dövlət" dilini rədd edir."(55,347). "Bir daha məktəb işinin milliyyətlər üzrə bölünməsi haqqında" sərlövhəli məqaləsində təkrarən bildirirdi: "...pravdaçılar dillərin ən mükəmməl hüquq bərabərliyinə tərəfdardılar, hətta dövlət dilini lüzumsuz sayırlar!"(52,259). Lenin bu məsələyə xüsusi məqalə də həsr etmişdi. "Məcburi dövlət dili lazımdırımı?" adlı həmin məqaləsində bir daha qeyd edirdi: "...Biz dəyənək gücünə qovub behiştə salmaq istəmirik... məcburi dövlət dili *məcburiyyətlə* (kursiv Leninindir - *müəllif*), zorakılıqla əlaqədardır... Zəruri budur ki, məcburi dövlət dili olmasın..."(54,317).

Leninin bu müddəasını partiyanın digər xadimləri də əsas götürüb, onu inkişaf etdirmişdilər. 1918-ci ilin aprelində Rusiya Federasiyasının quruluş prinsipləri və üsulları haqqında mətbuat səhifələrində mübahisə qalxanda, "Pravda" qəzetinin əməkdaşı xalq milli işlər komissarı Stalindən bu məsələ barəsində öz fikrini bildirməyi xahiş etmişdi. "Rusiya Federativ Respublikasının təşkili" sərlövhəsi ilə aprelin 3-4 -də "Pravda"da dərc olunmuş geniş materialda Stalin dil məsələsinə də toxunaraq qəti mövqeyini bildirmişdi: "Nə məhkəmə işində, nə də məktəbdə heç bir məcburi "dövlət" dili olmayacaqdır! Hər vilayət öz əhalisinin tərkibinə uyğun gələn bir və ya bir neçə dil seçir, həm də istər azlıqda qalan, istərsə çoxluq təşkil edən millətlərin bütün ictimai və siyasi orqanlarda dil cəhətdən tam hüquq bərabərliyi gözlənilir."(81,79).

Azərbaycan İctimai Şura Cümhuriyyətinin konstitusiyasından əvvəl qəbul edilmiş üç sosialist dövlətinin - RSFSR-in (10 iyul 1918-ci il), Belorusiya SSR-in (23fevral1919-cu il) və Ukrayna SSR-in (mart 1919-cu il) konstitusiyalarında da dövlət dili haqqında maddə yox idi. AK(b)F-nin II qurultayının (16-23 oktyabr 1920-ci il) qəbul etdiyi "Azərbaycanda sovet quruculuğunun növbəti vəzifələri haqqında tezislər" in IV - "Sovetlərin təşkili kampaniyası" bölməsindəki 3-cü maddədə isə Azərbaycan Sovet konstitusiyasını RSFSR-in konstitusiyasını əsas götürərək hazırlamaq tapşırığı verilmişdi: "Qurultay MK-ya tapşırır ki, Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikasının konstitusiyasını əsas götürərək, ən qısa müddətdə Azərbaycan üçün Sovet konstitusiyası işləyib hazırlasın."(9,30).

Yuxarıda şərh olunanlar təsdiq edir ki, Azərbaycanın ilk konstitusiyasına dövlət dili haqqında maddə daxil edilməməsi bir sıra amillərlə, ən başlıcası isə kommunist ideologiyasının mühüm müddəaları ilə şərtlənən məntiqi bir nəticə idi.

Konstitusiyaya dövlət dili haqqında maddə daxil edilsəydi belə, dövlət quruculuğunda davam edən proseslər dövlət idarələrində Azərbaycan dilinin işlədilməsini qeyri-mümkün edirdi. Dövlət idarələrində Azərbaycan dilinin işlədilməməsi ilə yanaşı, 1922-ci ildə mətbuatda ("Bakinski raboçi", "Kommunist"

qəzetlərində) məktəblərdə də türk dil dərslərinin miqdarının azaldılması, rus dili dərslərinin sayının çoxaldılması,

Пролетарии всех стран, соединитесь!

ПРОТОКОЛ № 26 ~~12~~

Васедания Президиума Центрального Комитета Азербайджанской
Коммунистической Партии (б-ов).

19 Мая 1922 г.

Присутствовали г. г. Чагин, Кулиев, Караев, Мирзоян, Багиров, Ахундов,
Ханбудагов, Крылов и Мусабеков

Председатель тов. Чагин при секретаре тов. Лознер

ПОРЯДОК ДНЯ

1. Разъяснение НКФ по вопросу о хождении знаков РСФСР.	-12. Об экономическом представителе в Р.С.Ф.С.Р.
2. О введении акциза на коньяк.	13. НКПросвещения, в виду того, что т. АБИЛОВА решено оставить в Ангоре.
3. О тов. ТОМАШЕВСКОМ.	
4. О тов. ЭФЕНДИЕВЕ.	-14. Советская работа в уездах.
5. О тов. ШИРАЛИ АХУНДОВЕ.	-15. О поездке т. АГАМАЛИ ОГЛИ в Армению.
6. Об освобождении от продналога.	-16. Приговор В.Р. Трибунала по делу Чицарова.
7. О служебной поездке т. ВУНИАТ-ЗАДЕ.	-17. О статье т. НАРИМАНОВА
8. О сборе хлеба для армии.	18. Порядок внесения вопросов на обсуждение Ц.К.
9. Вопросы НКПросвещения.	
10. Финансирование Ц.К.	
11. Дефицит газ. "Бакинский Рабочий"	

СЛУШАЛИ	ПОСТАНОВИЛИ
<p>7. О статье т. НАРИМАНОВА.</p> <p><i>Вопросы посланы в Заккрайком за № 1091 24/5</i></p>	<p>Считать недопустимым выступление ответственного работника с такими статьями, дезорганизующими партийную организацию, в центральном партийном органе.</p> <p>Копию подлинника статьи с мнением ЦК передать в Заккрайком и просить последний обсудить этот вопрос на следующем Пленуме, который просить созвать в Баку.</p>

33

teatrda da türk dilində tamaşaların bu minvalla ixtisar edilməsi ilə əlaqədar yazılar da dərc olunmağa başlanmışdı. N.Nərimanov Genuya konfransından (10 aprel-19 may 1922-ci il) qayıtdıqdan sonra "Bakinski raboçi" qəzetində (redaktor Lipşits) "Bəzi yoldaşlara cavab" məqaləsi ilə (15 iyun 1922-ci il) çıxış etdi. İyunun 18-də "Kommunist" qəzetində (redaktor Ruhulla Axundov) məqalə Azərbaycan dilində dərc olundu.

N.Nərimanov bu zaman Azərbaycanda hakimiyyətdən kənarlaşdırılmışdı. 1922-ci il martın 12-də Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan MİK-ləri nümayəndələrinin səlahiyyətli konfransı Zaqafqaziya Sovet Respublikaları Federativ İttifaqını (ZSRFİ) təsis edərək, onun icraedici orqanını - İttifaq Sovetini, üç nəfərdən ibarət Rəyasət Heyətini (hər respublikadan bir nəfər olmaqla Azərbaycandan N.Nərimanov; bəzi mənbələrdə: İttifaq Sovetinin sədrlərindən biri) yaratdı. Əslində, bu, Zaqfederasiya yaradılması yolunda növbəti bir addım idi və həmin vəzifənin də səlahiyyətləri hələ müəyyən deyildi. ZSFSR-in yaradılması on ay sonra, 1922-ci il dekabrın 10-da başa çatacaqdı. Lakin həmin il mayın 5-də, N.Nərimanov Genuyada ikən II Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayında yeni hökumətin təşkili zamanı N.Nərimanovun guya Zaqafqaziya rəhbərliyinə seçilməsi

bəhanə edilərək, onun XKS sədri vəzifəsinə namizədliyinin irəli sürülməsinə imkan verilməmiş, həmin vəzifəyə Qəzənfər Musabəyov təyin edilmişdi.

Məqalədə N.Nərimanov türk dilinin hüquqlarını məhdudlaşdırmaq istəyənləri "Marksı anlamayanlar" adlandıraraq yazırdı ki, belələri "bunları birbaşa deyir ki, sən - bədbəxt, avam və əzilmiş türk əmələ və kəndçi, öz indiki halında qal! Çünki böylə olanda mənim üçün yaxşı keçir. Nikolay da məmurlərlə bu fikirdə idi."(68).

N.Nərimanov türk dərslərinin miqdarını azaltmaq tərəfdarlarına xitabən deyirdi: "Yaxşısı odur ki, lap açıq danışib deyiniz ki, mənim xoşuma rus dili gəlir, mən hər şeyi rusca daha tez və yaxşı anlayıram. Puşkinin gözəl şerləri o dildə yazılmışdır. Mən istəyirəm ki, türk uşaqları da onları bilsinlər. Gözəl arzudur. Türk uşaqları yalnız Puşkinin degil, Şekspirin, Şillerin də şerlərini bilməlidirlər, fəqət həqiqi füqərə şairi doğma Sabirin şerlərini bildikdən sonra! Xalq şairləri Vaqifin, Zakirin, Vidadinin şerlərini bildikdən sonra! Bu isə təməmilə Marksı müvafiq olar."(68).

N.Nərimanov davam edərək yazırdı: "O sözlər iş xatirəsi üçün deyilsə, onda müəllifə təklif edərək ki, türk dərslərini azaltmaqdan əvvəl, özü türk dilini öyrənib Sabirin peyğəmbərlərə layiq şerlərinə aşına olaydı, zira mən təsdiq edirəm ki, rus fəqərə ədəbiyyatında Sabirin əmələ və kəndçi sinfinin sahibkarlardan, mülkədarlardan çəkdikləri əziyyəti bu tövr ustadanə təsvir edən şair yoxdur."(68).

Məqalənin əsas konsepsiyası bu idi ki, Azərbaycanı ana dilində idarə etmək üçün türklər əvvəlcə türk dilini öyrənib mənimsəməli, sonra isə, təbii ki, başqa dili, nəinki rus dilini, hətta ingilis dilini də öyrənməlidirlər.

Bunu başa düşməyənlər haqqında N.Nərimanov bu nəticəyə gəlirdi ki "İkisindən birisi olmalıdır: ya bu yoldaşlar Azərbaycan şəraitini anlamayırlar, səhvlər edirlər, yaxud Marksı lazımınca düşünməmişlərdir. Onun yazdıqlarını anlamamışlardır."(68).

Məqalə çap olunandan üç gün sonra - iyunun 19-da AK(b)F Rəyasət Heyətinin iclasında "Yoldaş Nərimanovun məqaləsi haqqında" məsələ müzakirə olundu. İclasda Çagin, Quliyev, Qarayev, Mirzoyan, Bağırov, Axundov, Xanbudaqov, Kırlov və Musabəyov iştirak edirdilər. İclas MK katibi Çaginın sədrliyi ilə keçmişdi.

N.Nərimanovun məqaləsi əsas olmayan bir ittiham kimi qarşılanmışdı. "Bakinski raboçi" qəzeti məqalənin sonunda verdiyi "Bakinski raboçi" idarəsinin qeydi"ndə yazırdı: "İdarə məlum edir ki, "Bakinski raboçi"nin səhifələrində nə türk dilinin, nə də türk teatrosunun əleyhində məqalə dərc olunmamış və ola da bilməz." "Kommunist" qəzeti də əlavə etmişdi: "Kommunist" idarəsindən: türk dilinin əleyhində hankı mətbuat olduğunu biz də anlaya bilmədik."(68).

MK-nın Rəyasət Heyəti də məqaləni bu mövqedən qiymətləndirən qərar qəbul etmişdi:

"Məsul işçinin mərkəzi partiya orqanında partiya təşkilatının işinə pozğunluq salan bu cür məqalələrlə çıxış etməsi yolverilməz sayılsın. Məqalənin əslinin surəti MK-nın rəyi ilə birlikdə Zaqafqaziya Diyar Komitəsinə göndərilsin və ondan xahiş olunsun ki, bu məsələni növbəti plenumda müzakirə etsin; Plenumun Bakıda çağırılması xahiş edilsin."(118,13).

MK-nın qərarından sonra Azərbaycan həmkarlar ittifaqlarının orqanı olan gündəlik "Zəhmət" qəzeti (redaktor Hənəfi Zeynallı) "Bakinski raboçi" və "Kommunist" qəzetlərində N.Nərimanovun məqaləsi üçün material olan yazılar barədə məlumat verərək, hər iki partiya orqanını ifşa etmişdi. Bundan sonra Bakı Partiya Komitəsi H.Zeynallıya töhmət verir, o, işdən çıxarılır, qəzet isə iyunun 30-da "Kommunist" qəzetinə birləşdirilmək adı ilə bağlanır.(69,41).

MK Rəyasət Heyətinin qərarından çıxarış iyunun 22-də Zaqafqaziya Diyar Partiya Komitəsinə göndərilmiş, lakin plenumda müzakirəyə çıxarılmamışdı. "Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair(İ.V.Stalinə məktub)" əsərində N.Nərimanov bu barədə yazır: "...BEKA (*Bakı Partiya Komitəsi - müəllif*) katibi Mirzoyan Zaqafqaziya Diyar Komitəsinə teleqram vuraraq bildirir ki, Nərimanovun məqaləsindən sonra onlar, yəni "sollar" özlərini sarsılmış hiss edirlər və guya məqalə əsassız yazılmışdır. Zaqafqaziya Diyar Komitəsi teleqram vurub məndən materiallar tələb edir. Mən Tiflisə gəlib Zaqafqaziya Diyar Komitəsinin katibinə bildirdim ki, məndə material vardır və istənilən vaxt təqdim edə bilərəm.

Mən Zaqafqaziya Diyar Komitəsinin plenumunu gözləyirdim. (*N.Nərimanov Zaqafqaziya partiya təşkilatlarının I qurultayında (fevral 1922-ci il) RK(b)P Qafqaz Vilayət Komitəsinə, iyunda isə Zaqafqaziya Diyar Komitəsinin Rəyasət Heyətinə üzv seçilmişdi - müəllif*). Mən çox istəyirdim ki, "sol qrup" özü plenumda bu məsələni qaldırsın. Çox güman ki, mənim sənədlərlə onların yalanını və murdarlığını sübut etmək niyyətimdən xəbər tutub susdular və mənim məqaləm haqqında bir kəlmə də danışmadılar."(69,41).

N.Nərimanovun məqaləsi, göründüyü kimi, məhz həqiqi vəziyyəti əks etdirdiyinə görə "sol qrup" geri çəkilməyə məcbur olmuşdu. Milli dilə münasibətdə əyintilər təkcə Azərbaycanın hüduqları ilə məhdudlaşmayıb, bütünlükdə köhnə Rusiya imperiyasının ərazisində qurulmuş dövlətlər üçün səciyyəvi idi. Yaranmaqda olan bu ziyanlı meyli Lenin də duymaqda idi və artıq SSRİ yaranandan bir gün sonra - 1922-ci il dekabrın 31-də yazdığı "Milliyyətlər və ya "muxtariyyətləşdirmə" məsələsinə dair" məqaləsində göstərirdi ki, "...Bizim ittifaqa daxil

olan milli respublikalarda milli dilin işlədilməsi xüsusunda ən ciddi qaydalar qoymaq və bu qaydaları xüsusi bir diqqətlə yoxlamaq lazımdır. Şübhəsizdir ki, dəmiryol xidmətinin vəhdəti bəhanəsi altında, maliyyə işinin vəhdəti və i.a. bəhanəsi altında bizim indiki aparatımıza əsl rus mahiyyətində olan bir çox sui-istifadələr keçəcəkdir. Bu sui-istifadələrlə mübarizə aparmaq üçün xüsusi bir məharət lazımdır, hələ onu demirəm ki, belə bir mübarizəyə girişənlər xüsusilə sədaqətli olmalıdırlar. Burada müfəssəl kodeks də lazım olacaqdır, bunu isə ancaq hər respublikada yaşayan millətin nümayəndələri az-çox müvəffəqiyyətlə tərtib edə bilirlər."(57,396).

Dillərin hüquq bərabərliyini həmişə ümdə prinsip saydığına görə dillərin hansısa birinə imtiyaz vermək vasitəsi olan dövlət dilini rədd edən Lenin N.Nərimanovun "sol qrup" adlandırdığı qüvvələrin yaratdıqları sui-istifadələrin qarşısını almaq üçün artıq "müfəssəl kodeks"dən bəhs etmək məcburiyyətində qalmışdı.

* * *

1922-ci ilin sonunda ZSFSR yarandıqdan sonra dil məsələsi ilə Zaqafqaziyanın dövlət orqanları məşğul olmağa başlayır. 1922-ci il iyun ayının sonunda (28-30 iyun) Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sessiyasında bu məsələ əsaslı şəkildə müzakirə olundu və müvafiq sənəd qəbul edildi.

Zaq.MİK-in sessiyasında Gürcüstan SSR XKŞ sədri Ş.Z.Eliavanın "Zaqfederasiya quruculuğunda milli məqam" haqqında məruzəsi dinlənildi. Məruzədə dövlətin milli kadrlar tərəfindən idarə olunması və bundan da irəli gələn dil məsələsi qoyulmuşdu.

Məruzədə deyilirdi ki, "Dövlət orqanlarının milli ünsürlərdən təşkil olunmasında qarşılaşdığımız nöqsanlar onunla izah edilə bilər ki, quruculuq işini Sovet hakimiyyəti uğrunda və millətçi əhval-ruhiyyəli ünsürlərlə mübarizə zamanında aparmaq lazım gəlirdi. İndi, mübarizənin başa çatdığı bir vaxtda işin bu cəhətini də qaydaya salmaq lazımdır. Prinsip əvvəlki olaraq qalır: dövlət quruculuğunun təməlini milli kütlələr təşkil edir."(109).

Sonra Eliava Zaqafqaziya respublikalarındakı vəziyyəti şərh edirdi: "Zaqafqaziya respublikaları arasında Ermənistanda və Gürcüstanda bu sahədəki iş yaxşı, Azərbaycanda isə pisdır. Ermənistanda dövlət aparatı, demək olar ki, bütünlüklə millətin zəhmətkeşlərindən ibarətdir. Gürcüstan haqqında da bunu söyləmək olar.

Misal üçün, Gürcüstan MİK-də işləyənlərin təxminən 100 faizi gürcülərdir. XDİK orqanlarındakı 6969 işçinin 5752-si gürcü, 349-u rus, 348-i erməni və digər millətlərin nümayəndəsidir. Xalq Maarif Komissarlığında da vəziyyət belədir. Hətta, gürcülərin çoxluq təşkil etmədikləri Tiflisdə - onlar əhalinin 37 faizini təşkil edirlər - dövlət aparatında onlar yerlərin 45 faizini tuturlar. İcraiyyə komitələrində gürcülər işçilərin 50,8 faizini, sovetlərdə 43,4 faizini təşkil edirlər. Həmkarlar ittifaqı idarəetmə orqanlarında da vəziyyət belədir. Zaqafqaziyanın dəmir yollarındakı 20 min işçinin yarısından çoxu - 10742 nəfəri gürcülərdir.

Azərbaycanda bu iş zəifdir, hərçənd söyləmək gərəkdir ki, indi dövlət aparatında türklər müsavətçilərin dövründə olduğundan çoxdur... Azərbaycanda çətinlik ondan ibarətdir ki, orada kifayət qədər hazırlıqlı kadrlar yoxdur. Dövlət aparatının milli kadrlardan təşkil olunması işi Azərbaycanda başqa respublikalarda olduğundan daha uzun sürəcəkdir."(109).

Məruzənin ikinci hissəsi milli dilin dövlət idarələrində işlədilməsi məsələsinə həsr olunmuşdu. Eliava deyirdi: "Gürcüstanda bütün xalq komissarlıqlarında və yerlərdə bütün işlər gürcü dilində aparılır. Azərbaycanda belə deyildir və bu sahədə düzəlişlər lazımdır. Əhali ilə bütün işlər onun üçün doğma olan dildə aparılmalıdır... O cümlədən, tədris ana dilində aparılmalıdır. Gürcüstanda aşağı pillədən tutmuş universitet də daxil olmaqla bütün mərhələlərdə belədir. Azərbaycanda universitetdə tədris rus dilində aparılır. Kütlələr kommunizmi öz ana dillərində daha yaxşı öyrənə bilirlər."(109).

Eliavanın gəldiyi nəticə bu idi ki, "Zaq.MİK əhali ilə işlərin məcburi qaydada onun üçün doğma olan dildə aparılması haqqında qanun qəbul etməlidir. Respublika MİK-ləri də belə qanun qəbul etməlidirlər."(109).

Məruzənin müzakirəsində Azərbaycan K(b)F MK Mərkəzi Nəzarət Komissiyasının sədri İvan Prokovyeviç Vatsek çıxış edərək, məruzədə qaldırılmış məsələlərə tərəfdar çıxmışdı. Qısa müzakirədən sonra sessiya İonesyanın təklifi ilə "Dil haqqında bəyannamə" qəbul etmişdi.

Bəyannamədə qeyd olunurdu ki, Zaqafqaziya fəhlə və kəndlilərinin, ölkənin zəhmətkeş kütlələrinin inqilabi hakimiyyət orqanlarının qarşısında böyük dövlətçilik şovinizminin əlamətlərini kökündən ləğv etmək vəzifəsi durur... Bu vəzifənin həllinin başlıca yolu - Zaqafqaziyanın müxtəlif xalqlardan ibarət olan geniş zəhmətkeş kütlələrini mədəni və siyasi quruculuğa cəlb etməkdən və dövlət aparatını zəhmətkeşlərin özlərinin təşkilatına çevirməkdən ibarətdir.(85).

Bəyannamənin 2-ci maddəsində Zaq.MİK-in Rəyasət Heyətinə təklif olunurdu ki, "Qısa müddətdə federasiyanın dövlət idarələrində ana dilinin tətbiqini, həmçinin bu idarələrin əhali ilə onların ana dillərində iş aparmasını tənzimləyən qanun qəbul etsin." 3-cü maddədə isə respublikaların MİK-lərinə tapşırılırdı ki, "qısa

müddətdə dövlət idarələrində həm əhalinin əksəriyyətinin dilinin, həm də azlıqda qalan millətlərin dilinin tətbiqi haqqında kodeks qəbul etsinlər."(85).

Bəyannamənin 3-cü maddəsi Leninin ideyasına tam müvafiq idi: "hər respublikada milli dil haqqında müfəssəl kodeks lazım olacaqdır."

Bəyannamədə Leninin bu sahədə sui-istifadələrlə mübarizə aparmaq ideyası da əksini tapmışdı. Hətta, qanunla cəza tədbirləri görülməsi nəzərdə tutulurdu. Bəyannamədə Zaq.MİK Rəyasət Heyətinə və respublikaların MİK-lərinə təklif olunurdu ki, "... Bəyannamənin müddələrinin dönmədən əməli tətbiqinin təmin olunması üçün... xalqların və azlıqda qalan millətlərin hüquqlarını pozanları təqib edən və cəzalandıran müvafiq qanunlar müəyyən etsinlər."(85).

"Zarya Vostoka" qəzetinin 30 iyun tarixli nömrəsində dərc olunmuş "Zaqafqaziya quruculuğunda zəruri addımlar" sərəlvhəli baş məqalədə yazılmışdı ki, "dövlət idarələrinin qulluqçuları xidmət göstərdikləri xalqın dilini bilməlidirlər."

Zaq.MİK-in sessiyasında məsələnin müzakirəsi bir cəhətdən müəmmalı görünür. Sənədlərdən aydın olur ki, məsələ əslində Azərbaycan məsələsidir: "Ermənistanda və Gürcüstanda bu sahədəki iş yaxşı, Azərbaycanda isə pisdir"; "Ermənistanda dövlət aparatı, demək olar ki, bütünlüklə millətin zəhmətkeşlərindən ibarətdir. Gürcüstan haqqında da bunu söyləmək olar. Azərbaycanda bu iş zəifdir; "Gürcüstanda bütün xalq komissarlıqlarında və yerlərdə bütün işlər gürcü dilində aparılır, Azərbaycanda belə deyildir"; "Azərbaycanda universitetdə tədris rus dilində aparılır" və sair.

Buna baxmayaraq, məsələnin gündəliyə Azərbaycanın təklifi ilə salındığını göstərən sənəd yoxdur. Azərbaycanın partiya və dövlət xadimlərindən də heç kəs müzakirədə iştirak etməmişdi. Beləliklə: məsələni gündəliyə salan - Zaq.MİK Rəyasət Heyəti, məruzəçi - Eliava, müzakirədə Azərbaycandan iştirak edən - Vatsek, dil haqqında bəyannamə qəbul edilməsi təklifini verən - İonesyan.

Azərbaycan rəhbərliyinin məsələnin qaldırılmasında və həllində maraqlı olmadığını belə bir fakt da sübut edir ki, "Dil haqqında bəyannamə"də respublika MİK-lərinə "ən qısa müddətdə kodeks qəbul etmək" tapşırığı verilməsinə baxmayaraq, Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi dekret adlandırdığı müvafiq sənədi on ay sonra qəbul etmişdi.

Dövrün başqa bir sənədi Zaq.MİK sessiyasının bu müəmmalı müzakirəsinə ehtimal qaydasında bir aydınlıq gətirir. N.Nərimanovun 1923-cü ilin iyununda yazdığı "Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair(İ.V.Stalinə məktub)" əsərində eynilə həmin məsələləri qaldırması belə mülahizə yürütməyə əsas verir ki, Azərbaycan rəhbərliyinin ona və ideyalarına qarşı düşmənçi mövqe tutduğunu görəndə N.Nərimanov məsələni gürcü silahdaşları vasitəsilə Zaq.MİK sessiyasının gündəliyinə saldırmış, müzakirəyə çıxartdırmışdır.

70 il arxivlərdə gizli saxlanmış həmin əsərində N.Nərimanov qeyd edir ki, "Aşağıda mən bəzi statistik məlumatlar göstərirəm ki, bunlar Mərkəzin etimadını qazanmış məsul yoldaşların müstəmləkəçilik siyasətini daha yaxşı əks etdirir."(69,49). Sonra Bakı Sovetinin məsul işçilərinin ad-familiaları ilə siyahısını vermişdir (69,50-53): 52 nəfərdən yalnız beşi türkdür. Daha sonra yazırdı: "Əgər indi Neftkomun və Baksovetin qulluqçularının tərkibinə nəzər salınsa, onda qərəzsiz müşahidəçi dəhşətə gələr. Yerli müsəlman mühəndislər və ümumiyyətlə ziyalılar alver edir, bu müəssisələr isə rus, erməni və yəhudilərlə doldurulmuşdur."(69,36). N.Nərimanovun təqdim etdiyi statistik məlumatlarda təhsil sistemi də öz əksini tapmışdı: fabrikanın zavod şagirdləri məktəblərində təhsil alanlar -1192 nəfər, 26-sı türk; texnikumlarda 1179 nəfər-dən 252-si türk; təqaüdə tələbələrin sayı - 30 rus və 5 türk. N.Nərimanov soruşurdu: "Məgər bütün bunlar yoldaş Kirova, Mirzoyana bəlli deyil? Məgər Mirzoyan və başqalarının bu cür cinayətkar siyasətini müdafiə edən Ruhulla Axundov və ona bənzər türklər bunu hiss etmirlər?"(69,50).

Ermənilər Bakı Sovetində nisbətən azlıq təşkil etsələr də, (yəhudilər 23 nəfər idi) partiya orqanının hədsiz səlahiyyətlərə malik olduğunu bilərək, Bakı Partiya Komitəsini öz milli aparatına çevirmişdilər. N.Nərimanov yazırdı: "...Lap əvvəldən bu günə kimi BK elə bil qəsdən Mikoyan, Sərkis və Mirzoyan tərəfindən tutulur. Axırıncı, yəni Mirzoyan artıq daha cəsarətlə fəaliyyət göstərir."(69,33). N.Nərimanov 1918-ci ilin mart hadisələrini xatırlayaraq yazırdı ki, "Bakı şəhərində üç gün vəhşilənmiş daşnakların azgınlığı baş vermişdi." O, belə hesab edirdi ki, cəmi bir neçə il əvvəl Bakıda qırğın törətmiş ermənilərə münasibət də müvafiq olmalı idi və hakimiyyətdə üstün mövqe tutmaları Azərbaycan xalqının yaddaşındakı obrazları ilə heç cür bir araya sığmır. N.Nərimanov yazırdı ki, "Bütün bunlar məni ilk vaxtlar erməni yoldaşları yüksək vəzifələrə təyin etməmək barəsində danışmağa məcbur edirdi."(69,33). Həmin fikirdə qaldığını təkrar edirdi: "... bir çox mülahizələrə görə hələlik erməni yoldaşların görkəmli, məsul vəzifələrə təyin edilməsini dayandırmaq vacibdir."(69,31).

Belə kadr siyasəti nəticəsində Azərbaycan dili hüquqsuz vəziyyətə salınmışdı. N.Nərimanov Bakı konfransında bir fəhlənin çıxışından misal gətirir: "... biz yoldaş Sərkisdən bir neçə dəfə xahiş etmişdik ki, bizim vəziyyətimizə diqqət yetirsin, məktəblər açırsın, bizim dilimizi bilən komitə katibləri təyin etsin və i.a. və i.a., lakin indiyə qədər heç bir iş görülməmişdir."(69,19).

Bakı Sovetində, qeyd edildiyi kimi, təxminən bütün məsul işçilər qeyri millətlərin nümayəndələrindən ibarət idi, bütün işlər rus dilində aparılırdı, yerli əhali çətinliklərlə qarşılaşırdı. N.Nərimanov yazırdı: "Azərbaycanın paytaxtında türklər Bakı Sovetinin qulluqçularına istər-istəməz şifahi və yazılı müraciət etdikdə, bu müraciət rus dilində olmalıdır, belə ki, ruslar, yəhudilər və ermənilər türk dilində danışırlar. Mən bildirirəm ki, Dövlət Duması olanda türk əhalisi belə sıxıntıya məruz qalmırdı. Bəs Bakı qəzasında yerləşən 76 türk kəndinin əhalisi öz işləri üçün şəhərə gəlib və Bakı Sovetinə müraciət etdikdə necə təəssürat yaranır?"(69,49).

N.Nərimanov bu mülahizələrini belə nəticə ilə tamamlayırdı: "...Mən həmişə bu nöqsanları göstərirdim və əlbəttə, əleyhdarlarımla dili ilə desək, "millətçi" adını qazanmışam. Müqabil tərəfin millətçilik təmayülü olduqca, bu tərəfin də millətçilik təmayülü olacaqdır... Yerli mənafenin müdafiəsi Mərkəz müvəkkillərinin dilində milli təmayül, lakin ucqar respublikaların zərərinə Sovet Rusiyasının müdafiəsi həmin dildə beynəlmiləl akt adlandırılır."(69,37).

N.Nərimanovun Azərbaycan dilinin hüquqları uğrunda apardığı mübarizə ardıcıl və prinsiplial səciyyə daşıyırdı. Obyektiv və subyektiv amillərin doğurduğu maneələri dəf etmək iqtidarında olmadığı halda belə, mülahizələrini, etirazlarını yazıya almaqla tarixi gerçəkliyi gələcək nəsillərə çatdırmağı lazım bilirdi. 1924-cü ildə, vəfatından bir neçə ay əvvəl Moskvadan Bakıya göndərdiyi "Elmlərini yeni tamam etmiş müəllimlərə açıq məktub"unda müəllimlərə dilimizin saflığı keşiyində durmağı tövsiyə edərək yazırdı: "... Dilimizi lüzumsuz qeyrisinin lisanının təsiri altında saxlamaq bütün işimizi təxirə salar. Bu səbəblərə görə dilimizi müstəqil bir şəkllə salmaq üçün ən çox siz müəllimlərə ümid bağlayıb, məktəbi bitirməyinizi yenə də səmim-qəlbədən təbrik edirəm."(66,54).

* * *

1924-cü il iyunun 27-də Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Zaq.MİK ikinci sessiyasının "Dil haqqında bəyannamə"sinin 3-cü maddəsindəki tapşırığı yerinə yetirərək, "Respublikanın dövlət idarələrində dövlət dilini və əhalinin əksəriyyətinin və azlıqda qalan millətlərin dillərini tətbiq etmək haqqında" dekret qəbul etdi. Dekretin 1-ci maddəsində elan edilirdi ki, "Azərbaycan Sosialist Şura Cümhuriyyətinin dövlət dili türk dilidir."(78,37). Sonrakı maddələrdə dillərin tətbiqinin elə mürəkkəb mexanizmi nəzərdə tutulurdu ki, bunun nəticəsində həm türk dilinin dövlət dili kimi işlədilməsinin funksional dairəsi məhdudlaşır, həm də bütünlükdə dekretin icrası qeyri-mümkün olurdu. N.Nərimanovun "sol qrup" adlandırdığı Azərbaycan rəhbərliyi "solluq oyunu oynayaraq" bu dekretlə hər bir rayon, vilayət və qəzada ayrıca dildən istifadə olunmasını qanuniləşdirmək istəyirdi. 7-ci maddədə göstərilirdi ki, "Son statistika məlumatına görə əhalinin əksəriyyəti (nisbətən) qeyri-türk milləti yaşayan qəza, vilayət və rayon idarələrində kargüzarlıq əhalinin əksəriyyətinin dilində aparılır."(78,38). "Əhalinin əksəriyyətinin dili" anlayışına rus, erməni və gürcü dilləri daxil deyildi. Həmin dillərin statusu 2-ci maddədə "azlıqda qalan millətlərin dili" kimi müəyyənləşdirilmişdi və 8-ci maddədə göstərilirdi ki, "Qəza və vilayət idarələrində azlıqda qalan millətin işlətdiyi dil bu dekretin ikinci maddəsində göstərilən dillərin biri sayılır, bu şərtlə ki, bu dil son statistika məlumatına əsasən qəza və ya vilayət əhalisinin 15 faizindən çoxunun danışdığı millətin dili olmuş olsun."(78,38).

"Sol qrup"un əhalinin əksəriyyətinin və azlıqda qalan millətlərin dillərinin hüququnun qorunması şüarı altında "solluq oyunu oynaması" nəticəsində dekretin 10-cu maddəsində nəzərdə tutulurdu ki, "Bu dekretin 7-ci maddəsinə əsasən kargüzarlıq əhalinin əksəriyyətinin dilində aparılan qəza və vilayət idarələrinin mərkəzi hakimiyyət orqanları ilə və axırıncıların birincilərlə məktublari qəza idarələrinin kargüzarlığı aparıldığı dildə aparılır."(78,39).

Rus, erməni və gürcü dillərinin də mərkəzi dövlət idarələrində işlədilməsi, əslində, qanuniləşdirilirdi. 6-cı maddədə göstərilirdi ki, hər bir vətəndaşın mərkəzi dövlət idarələrinə dövlət dili ilə yanaşı rus, erməni və gürcü dillərindən birində də yazılı və şifahi ərizələr verməyə, həmçinin sənəd və elanların bu dillərdən birinə tərcümə olunmaqla verilməsini tələb etməyə ixtiyarı vardır. Respublikanın bütün qanunvericilik aktları, habelə mərkəzi hakimiyyət orqanlarının inzibati aktları da dövlət dilindən əlavə rus, erməni və gürcü dillərində də elan olunmalı idi(3-cü maddə).

Rus dili üçün xüsusi bir imtiyaz da nəzərdə tutulmuşdu. Dilləri respublikanın bütün ərazisində və ya qəzalardan birində işlənən dil hesab edilən millətlərə mənsub olmayan şəxslərə bütün idarələrdə rus dilindən istifadə etməyə icazə verilirdi.

Respublikanın mərkəzi dövlət idarələri arasındakı əlaqələrin də mürəkkəb bir sistemi müəyyənləşdirilmişdi. Dövlət idarələri "milliləşdirilmiş", "milliləşdirilməli olan" və "milliləşdirilməyən" kimi üç kateqoriyaya aid edilirdi. Milliləşdirilmiş idarələr öz aralarında yazışmanı türk dilində, milliləşdirilməyən idarələrlə yazışmanı paralel olaraq türk və rus dillərində, milliləşdirilməli olan idarələr milliləşdirilmiş idarələrlə yazışmanı və əlaqəni türk dilində və ya paralel olaraq rus və türk dillərində, milliləşdirilməyən idarələr öz aralarında yazışmanı paralel olaraq türk və rus dillərində aparmalı idilər.(5-ci maddə).

Həmin dekret 1956-cı ilə qədər olan dövrdə Azərbaycan dilini dövlət dili elan edən sonuncu dövlət sənədi idi. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi bərqərar olması üçün Azərbaycan İnqilab Komitəsinin 8 fevral 1921-ci il tarixli əmri ilə başlanan dövlətçilik fəaliyyəti 27 iyun 1924-cü il tarixli dekretlə sona çatdı. 1923-cü ildə Zaq.MİK-in də qoşulduğu bu fəaliyyətin nəticəsi nə olmuşdu?

Dövlət dilinin özündə ehtiva etdiyi iki cəhətin hər birinə ayrı-ayrılıqda yanaşmaq lazımdır. Təhsilin ana dilində aparılması sahəsində həyata keçirilmiş ilk tədbirlər uğurla nəticələnmiş, sonralar anadilli mükəmməl təhsil sistemi yaranmışdı.

Dövlət idarələrində Azərbaycan dilinin işlədilməsi ilə əlaqədar müvafiq dövlət sənədlərinin qəbul edilməsinə baxmayaraq, kargüzarlığın rus dilində aparılması (hətta ictimai təşkilatlarda da) nəinki aradan qaldırılmamış, əksinə, getdikcə daha da intişar taparaq, Azərbaycan müstəqillik qazanana qədər davam eləmişdi. Azərbaycan KP MK-da, Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetində, respublikanın bütün nazirlik, komitə və baş idarələrində işlər rus dilində aparılırdı. Yalnız Azərbaycan SSR Ali Soveti sessiyalarının iclasları əsasən Azərbaycan dilində aparılırdı. Lakin Ali Sovetin Rəyasət Heyətinin kargüzarlığı və respublikanın başqa təşkilatları ilə yazışmaları (qısa müddətli istisnalar olmaqla) rus dilində aparılırdı.

Dövlət dili ilə əlaqədar qəbul edilmiş sənədlərdə (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin də qərarı daxil olmaqla) qeyri-millətlərdən (rus, erməni, yəhudi) olan kadrların tədricən yerli azərbaycanlı kadrlarla əvəz olunması ilə dövlət idarələrində Azərbaycan dilinin işlədilməsini təmin etmək nəzərdə tutulurdu. Qeyri-millətlərdən olan kadrların əsasən yerli kadrlarla əvəz olunması labüd idi. Bir xalqın dövlətinin (milli konstitusiyalara və SSRİ konstitusiyasına görə suveren dövlətin) qeyri-millətlər tərəfindən idarə olunması bolşevik-kommunist ideologiyası ilə, Lenin milli siyasəti ilə də bir araya sığmırdı. Azərbaycan İnqilab Komitəsinin əmrində əksini tapmış bu xətt Moskvanın ciddi etirazına səbəb ola bilməzdi. Zaqafqaziyanın digər iki respublikasında - Gürcüstanda və Ermənistanda dövlət orqanları və ictimai təşkilatlar gürcülər və ermənilər tərəfindən idarə olunurdu.

Lakin əmrdə həmin kadrların türkdilli azərbaycanlı kadrlarla əvəz olunması vasitəsilə Azərbaycan dilinin dövlət dili hüququnu təmin etməyi nəzərdə tutan prinsip Moskvanı qane etmədiyinə görə, müstəmləkəçilik siyasətində sınaq edilmiş bir üsula əl atıldı: təhsil sistemi vasitəsilə assimilyasiya edilməklə ruscillil azərbaycanlı kadrlar yetişdirmək *{VÖL-KERMORD nəzəriyyəsi}* və onları dövlət aparatında yerləşdirməklə həm qeyri-millətlərdən olan kadrların yerli kadrlarla əvəz olunması xəttini yeritmək, həm də, eyni zamanda, dövlət işlərinin rus dilində aparılmasını davam etdirmək! Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin bərqərar olduğu illər ərzində bu siyasət yeridildi və qüvvədə oldu. Respublikanın mərkəzi dövlət idarələrində və ictimai təşkilatlarında bir qayda olaraq yalnız ruscillil azərbaycanlılar işə qəbul edilirdilər; Azərbaycan onların vasitəsilə rus dilində idarə olunurdu.

Azərbaycan MİK-in 27 iyun 1924-cü il tarixli dekreti ilə yerlərdə əhalinin əksəriyyətini təşkil edən xalqların dillərinin işlədilməsi üçün nəzərdə tutulan qaydalar qeyri-praktik olduğuna görə və obyektiv şəraitin təsiri ilə həyata keçirilməmiş qalmışdı. Onlar öz ana dillərində ibtidai təhsil almaq hüquqlarından da sonralar könüllü olaraq imtina etmişdilər.

* * *

1938-ci ildə Azərbaycanın təhsil sistemində rus dilinin tədrisi ilə əlaqədar ciddi dəyişiklik baş verdi. Azərbaycan İnqilab Komitəsinin hələ 1920-ci il avqustun 16-da verdiyi əmrəməyə əsasən təhsilin türk dilində aparıldığı məktəblərdə rus dili, azlıqda qalan millətlərin məktəblərində türk, yaxud rus dili məcburi fənn kimi tədris olunmalı idi. Lakin sonradan, görünür, türkdilli məktəblərin sayı sürətlə artdığına və müvafiq sayda rus dili müəllimləri hazırlamaq imkanı olmadığına görə, yaxud hazırlanmadığına görə əmrəmənin həmin maddəsi geniş tətbiqini tapmamışdı. Azərbaycan XKS-nin və Azərbaycan K(b)P MK-nın 23 mart 1938-ci il tarixli qərarında bu, düşmən əməli kimi qiymətləndirilmişdi.

1938-ci il martın 13-də ÜİK(b)P MK Bürosunun və SSRİ XKS Rəyasət Heyətinin birgə iclasında Sovet İttifaqının qeyri-rus məktəblərində rus dilinin məcburi tədrisi haqqında geniş qərar qəbul edildi. Arxivdə maraqlı bir sənəd saxlanılır. İclasda iştirak edən M.C.Bağirov Stalinin çıxışını özünəməxsus iri hərflərlə aralı və yaygın tərzdə konspektləşdirmişdi:

"Yoldaş Stalin:

1. Bütünlükdə rus dilinə keçilməməlidir, rus dili bir fənn kimi tədris olunmalıdır.
2. Bütün fənlərin ana dilində tədrisi təmin olunmalıdır.
3. *(Bağirovun xətti oxunmadığı üçün aydın deyil-müəllif).*
4. Bütün xalqların və millətlərin əlaqəsi üçün bir vahid dil lazımdır.
5. Əgər alman dili münasib olsaydı, mən ona səs verərdim. Fransız dili münasib olsaydı, mən ona səs verərdim. *(Stalin özünəməxsus istehzalı yumorundan da qalmamışdı - müəllif).* Rus dili ən münasibidir. Misal

üçün, gürcü, azərbaycanlı, ukraynalı harada biliyini artırmalıdır? Xaricə getməlidir, ya zəngin rus mədəniyyəti əsasında... (*ardı yoxdur, yəqin ki, oxunmalıdır: biliyini artırmalıdır - müəllif*).

Ancaq rus dilinin tədrisi ana dilinin sıxışdırılması kimi hesab edilməməlidir. Hansı ildən başlamalı?

1) 4 illik təhsildə - 2-ci ildən.

2) 7 illikdə - 3-cü ildən."(121,67).

Stalinin çıxışından qərarın obyektiv şəraitin tələbi ilə qəbul edildiyi görünür. Həqiqətən, bir ölkə daxilində yaşayan yüzlərlə xalqın və millətin nümayəndələri ümumi bir ünsiyyət dili vasitəsilə əlaqə saxlamaq məcburiyyətində idilər. Bu dilin rus dili olması da şübhə doğura bilməzdi və onun təhsil prosesində öyrənilməsindən daha səmərəli bir təlim vasitəsi də düşünmək olmazdı.

Həyatın özü ikidilliliyi məcburi edirdi. Böyük Sovet İttifaqının vətəndaşları yüzlərlə səbəb üzündən daim ölkə daxilində yerlərini dəyişirdilər və ana dillərindən əlavə rus dilini də bilməli idilər.

Azərbaycanda da Azərbaycan-rus ikidilliliyi bərqərar olmağa başlayırdı və qeyd olunmalıdır ki, qoşadillilik, yaxud çoxdillilik Azərbaycan üçün yeni bir təzahür deyildi. Azərbaycan tarixən həmişə çoxmillətli ölkə olmuş, müxtəlif dilli ölkələri birləşdirən karvan yollarının kəsişdiyi məkanda yerləşmişdir. Erkən orta əsrlərdən başlayaraq ölkədə Azərbaycan dili ilə yanaşı həyatın müxtəlif sahələrində fars və ərəb dilləri işlənməyə başlanmışdı. Ərəb dili elm dili, fars dili poeziya dili, türk dili isə məişət əlaqələri və canlı danışq dili funksiyalarını yerinə yetirirdilər Ərəb mənşəli "zü-l-lisaneyn" (iki dili bilən) və "lü-l-əlsina" (dilləri bilən) istilahları meydana gəlmişdi.(51,22-23).

Lakin bununla belə, Leninin milli siyasətinin əsas müddəalarından biri pozulmuşdu. Lenin yazırdı ki, "Biz yalnız bir şeyi: *məcburiyyət (kursiv Leninindir-müəllif)* ünsürü olmasını istəmirik... Biz bu fikirdəyik ki, böyük və qüdrətli rus dilini hər hansı bir adamın *dəyənək gücünə (kursiv Leninindir-müəllif)* öyrənməsinə ehtiyac yoxdur... Məcburiyyət (dəyənək) isə yalnız bir şeyə səbəb olar: məcburiyyət böyük və qüdrətli rus dilinin başqa milli qruplar arasında yayılmasını çətinləşdirər, başlıcası isə ədavəti kəskinləşdirər, milyonlarla yeni çəkişmə törəder, incikliyi, qarşılıqlı anlaşılmazlığı və i.a. qüvvətləndirər."(54,317).

Lakin, görünür, Leninin nəzərdə tutduğu kimi rus dilinin təbii inışarı otuzuncu illərin sonunda qanəedicilə olmamışdı ki, ÜİK(b)P MK və SSRİ XKS həmin qərarı qəbul etməli olmuşdular.

Azərbaycan SSR XKS və Azərbaycan K(b)P MK 1938-ci il martın 23-də ÜİK(b)P MK və SSRİ XKS-nin qərarını rəhbər tutaraq, "Azərbaycanın qeyri-rus məktəblərində rus dilinin məcburi öyrənilməsi haqqında " qərar qəbul etdilər.

Qərarın preambulasında qeyd olunurdu ki, "Azərbaycanın qeyri-rus məktəblərində rus dilinin tədrisi olduqca qeyri-qənaətbəxş təşkil olunmuşdur. Bu, Azərbaycanın qeyri-rus məktəblərində rus dilinin tədrisini hər vasitə ilə pozmağa çalışan əksinqilabi trotskiçi-buxarınçı və burjua-millətçi ünsürlərin apardıqları tərribat işinin nəticəsidir. Azərbaycan xalqının düşmənləri - burjua millətçiləri SSRİ-nin qardaş xalqları ilə əlaqə və ünsiyyət yaratmaq işində Azərbaycan gənclərinə hər vəchlə mane olmağa cəhd göstərmiş və bununla da Azərbaycan gənclərini böyük rus xalqının zəngin elmi və mədəniyyəti əsasında elmi-texniki biliklər sahəsində özünü təkmilləşdirmək imkanlarından məhrum etmişlər."(121,58). Qərarın "Azərbaycanın xalq maarifində - qeyri-rus məktəblərində rus dilinin öyrənilməsi işindəki ziyankarlığın nəticələrini ləğv etməkdən ötrü" qəbul edildiyi qeyd olunurdu.

Dövrün partiya-hökumət sənədləri baxımından çox geniş, əhatəli və mükəmməl olan bu qərar rus dilinin öyrənilməsi ilə əlaqədar kompleks tədbirləri (kadr hazırlığı, maddi-texniki baza, müvafiq dərslik və ədəbiyyat nəşri və sair) özündə ehtiva edirdi. 1938-1939-cu tədris ilində 2 min rus dili müəllimi hazırlanması, Bakıda ikinci rus pedaqoji texnikumunun açılması və Sabir adına Pedaqoji Texnikum üçün tikilməkdə olan binanın rus pedaqoji texnikumuna verilməsi, həmin texnikum üçün 250 nəfərlik yataqxana tikilməsi, Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda, Azərbaycan Dövlət Universitetində, Müəllimlər institutunda hərəsinə 105 nəfər qəbul etməklə rus dili müəllimi hazırlayan şöbələrin açılması, respublikaya kənardan dəvət olunan müəllimlər üçün mənzillər ayrılması, onlarla adda lüğət və dərsliklər, rus dilində dərslik və qiraət kitabları nəşr edilməsi və sair tədbirlər nəzərdə tutulurdu.

Qərarın sonunda göstərilirdi ki, XKS və Azərbaycan K(b)P MK ana dilinin - Azərbaycan dilinin bütün Azərbaycan məktəblərində tədrisin əsasını təşkil etməsi etibarilə əhəmiyyətini qeyd edərək, Azərbaycan SSR-də məskunlaşmış bütün xalqların rus dilini öyrənməsi işinə müstəsna əhəmiyyət verirlər.

ÜİK(b)P MK 13 mart 1938-ci il tarixli qərarın icrasına xüsusi əhəmiyyət verdiyinə görə dərs ili ərəfəsində - iyulun 14-də yenidən məsələni müzakirəyə sıxarmış, müvafiq qərar qəbul etmişdi. İyulun 20-də Azərbaycan K(b)P MK bürosu da həmin qərarı rəhbər tutaraq, "Qeyri-rus məktəblərində rus dilinin tədrisi haqqında ÜİK(b)P MK və SSRİ XKS-nin qərarının yerinə yetirilməsinin gedişi haqqında" qərar qəbul etmiş, respublikanın partiya və sovet orqanlarına lazımi tapşırıqlar vermişdi.(119,189).

Qəbul edilmiş qərarlar respublikada rus dilinin öyrənilməsi işinə ciddi təkan vermiş, bütün sonrakı illərdə əhəmiyyətli rol oynamışdı.

Həmin dövrdə - otuzuncu illərin sonlarında Azərbaycan dili də respublikanın çoxmillətli əhalisi arasında getdikcə daha çox ümumiyyətlə dilinə çevrilməkdə idi. Oxucuları tamamilə azaldığına görə Bakıda nəşr olunan "Baku eşçese" (tatar dilində) və "Kommunist" (tat dilində) qəzetləri MK bürosunun 9 aprel 1938-ci il tarixli qərarı ilə bağlanmışdı. Azlıq təşkil edən millətlər onlar üçün qanunlarda təsbit olunmuş ana dilində təhsil almaq hüquqlarından da təcridən imtina edirdilər. İbtidai məktəblərdə ana dilində oxuyan şagirdlər sonrakı siniflərdə Azərbaycan dilində təhsil almaqda çətinlik çəkirdilər.

İlk dəfə 1938-ci ildə Astarada talışdilli ibtidai məktəblər ləğv edilmişdi. Astarada Rayon Partiya Komitəsinin birinci katibi V.H.Axundov Azərbaycan KP-nin XIV qurultayındakı (7-14 iyun 1938-ci il) çıxışında bu məsələni qaldıraraq demişdi: "İki kəlmə talış dili haqqında qeyd etmək lazımdır. Cəsarətlə demək istəyirəm ki, talış dilinin 4-cü sinfə qədər aparılması məsələsində böyük ziyançılıqlar vardır... Buna görə haqlı olaraq kolxozçular tələb edir ki, 4-cü sinifdən sonra Azərbaycan dilinə keçincə, 1-ci sinifdən Azərbaycan dilinə keçsək daha yaxşı olar. Zənn edirəm, qurultay bu məsələni nəzərə alacaq... Yeni rəhbərlikdən xahiş edirəm bu məsələni qarşısına qoysun."(7,162).

Qurultaydan sonra V.Axundov MK-nın məktəb şöbəsində məsələnin həll olunmasını xahiş etmişdi. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin birinci sessiyası (18-22 iyul 1938-ci il) keçirilən günlərdə yenidən MK-nın məktəb şöbəsinə müraciət etsə də, məsələnin həll edilmədiyini görə V.Axundov Astaraya qayıdırdan sonra məsuliyyəti öz üzərinə götürərək, məsələni RİK sessiyasının müzakirəsinə çıxartdırmış, talışdilli ibtidai məktəblərin ləğv edilməsi haqqında qərar qəbul etdirmişdi. Əleyhdarları bundan istifadə edib MK-ya şikayət məktubu göndərəndən sonra rayona gəlmiş komissiya məktəblərin həqiqətən talış əhalisinin istəyi ilə bağlandığını müəyyənləşdirmiş və məsələ bununla da bitmişdi.(101,76-78).

Azlıqda qalan millətlərin Azərbaycan dilində təhsilə keçilməsində Lenin milli siyasətindən irəli gələn demokratik prinsiplərin gözlənilməsinə ciddi nəzarət edilir və bu prosesin heç bir zor tətbiq etmədən, xalqların öz arzusu ilə, könüllü davam etməsinə şərait yaradılırdı. Yengiloylarla bağlı hadisə bu cəhətdən səciyyəvidir. 1937-ci ildə Zaqatala, Qax, Balakən rayonlarının bəzi kəndlərində Maarif Nazirliyinin sərəncamı ilə yengiloylar Azərbaycan dilində təhsil almağa başlamışdılar. Bəzi kəndlərdə isə təhsil gürcü dilində saxlanılmışdı. Məsələ MK-da araşdırılarkən, Azərbaycan dilində təhsilin tətbiq edilməsinin heç də yengiloyların əksəriyyəti tərəfindən müdafiə edilmədiyini məlum olanda, MK bürosunun 27 iyul 1937-ci il tarixli qərarı ilə gürcü dilində tədris bərpə edilmiş, eyni zamanda sovetlərdə yengiloylara öz ana dillərində xidmət göstərilməsi haqqında tapşırıq verilmişdi.(120,255).

* * *

1956-cı ildə Azərbaycan SSR konstitusiyasına ilk dəfə dövlət dili haqqında maddə daxil edildi.

Bundan əvvəl yalnız 1927-ci il martın 26-da Ümumazərbaycan V Şuralar qurultayı tərəfindən təsdiq edilmiş konstitusiyada (ilkin rəy kimi belə mülahizə irəli sürmək olar ki, bu konstitusiya Azərbaycan SSR-in ikinci konstitusiyası hesab edilə bilər) dil məsələsini tənzim edən bənd (15-ci maddənin ikinci hissəsi) daxil edilmişdi: "Azərbaycan Sosialist Şura Cümhuriyyəti daxilindəki bütün vətəndaşlara qurultay, məhkəmə, idarə və ictimai həyatda öz ana dillərindən azad bir surətdə istifadə etmək hüququ verilir. Əqəliyyətdə (azlıqda) qalan millətlərə məktəblərində öz ana dillərində oxumaq həqqi təmin edilir."(19,6). (1995-ci il noyabrın 2-də yeni konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyanın iclasında"... 5-ci, 6-cı, 7-ci və 8-ci Sovetlər qurultaylarında konstitusiyaya əlavələr

Кы-Баку

20. И Ю Л 1956 г.

№ 01/85

АЗƏРБАЙҘАН КП МК-нə

Хəричи ишгəлчлەر эсрлەر боюнə ағыр эхлм вə тə'сиг алтын-
да АзəрбайҘан халғынын милли истиглалийətини, дəвлət вə
мэдəнийətини мəнв этмəйє чалышмышлар. Онлар хусусən милли
мэдəнийət вə дил гуручулуғу сəһəсиндə чохлу ээрэрлэр вурмуш-
лар. Ялынз совет нəкимийəти илтериндə Ленин милли сийəсəти
сайəсиндə халғымыз əбəди оларəг дəвлəти истиглалийət алмыш,
милли мэдəнийətини вə дилини мəниəсиз тэрэгги этдирмək
имкəнларын əлдə этмишдир. Нəзырда АзəрбайҘан дили нэр мəнəт-
дən чох иккишəф этмишдир, əлмин вə шхурун бəтүн сəһəлэриндə
ишлэнир.

Язычы вə алимлэримиз бу дилдə умумитифəг вə дуня шəһрəт
олан эсэрлэр яратмыш вə ярадырлар. Дуня əдəбийятнын ən яхшы
эсэрлэри дилимизə тэрчумə олунмуш вə олунбур /Шекспир, Пушкин,
Мопассан, Горки вə башгаларынн эсэрлэри/ "Капитал" "Анти-
Дюринг", "Материализм вə Эмпириокритицизм" кими фəлсəфи
фикрин ən йуксək эсэрлэри дə АзəрбайҘан дилиндə чап олунмуш-
дур. Совет дəврүлдə əлдə этдиймиз бəйүк гələбэлэрдən бири
АзəрбайҘан дилинин дəвлət дили сəвийясинə гəлжмасыдыр. Истэр
кəнд, район, шəһэр партия вə совет тəшкилэтларындə, истэрсə
республика тəшкилэтларындə АзəрбайҘан дили дəвлət дили кими
ишлэнир. Сөз йох ки, кетдикчə бу вəзийət кенишлэнчək вə
мəнкəмлэнчəkдир.

Бу вəзийət республиканын Конституциясында /Ганун əсəсын-
да/ əкс олунмалыдыр. Она кərə дə Конституциянын XIII фəслинə
АзəрбайҘан Совет Сосялист Республикасында АзəрбайҘан дилинин
дəвлət дили олмасы вə азыгдə гəлən миллэтлэрə өз идарэлэрини
өз диллэриндə апармəг ихтияры веридийи нəггындə мэддəнин
əлвə олунмасыны лəвəм вə фəйдалы билирəm.

Һəмин мəsələ нəггындə мən бу ил июл айнын 17-дə
Москвада ССРИ Али Совети Рəясəт Нəй'əтинин сəдри К. Е. Ворошилов
Иолдашлə мəснəфəтлэрдим. Ворошилов йолдəн бəлə бир əлвəнин
мəгсəдə мунəфиғ олдурғуу тəсдиғ этти.

Республиканын дəвлət дили нəггындə АКП МК бұросунун
гəрар лəйиһəсини музакирəсизə тəгдим эдирəm. Конституция
əдилчək əлвəни АзəрбайҘан ССР Али Советинин бу ил августун
15-дə чəғырылən сессиясынн музакирəсизə вэрмəйи мəслəһət
көрүрəm.

АЗƏРБАЙҘАН ССР АЛИ СОВЕТИ
РƏЯСƏТ НƏЙ'ƏТИНИН СƏДРИ М. Ибраһимов

ШК КП АЗЕРБ.
СОСЫЙ СЕКТОР
ИЮЛЯШ. № 794
31/7/56

edilir, ancaq dil haqqında o konstitusiyaya (1921-ci il konstitusiyası nəzərdə tutulur- müəllif) heç bir maddə əlavə olunmur" mülahizəsinin bildirilməsi bu mənada həqiqətə uyğun deyildir).

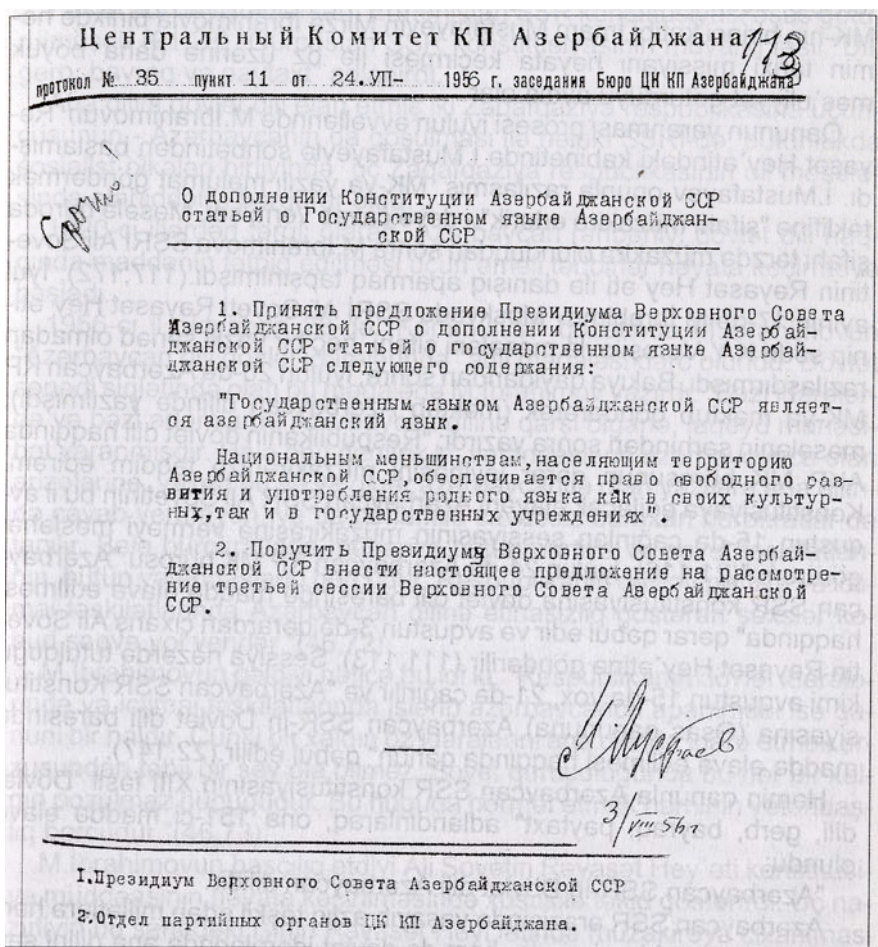
1927-ci il konstitusiyası 15-ci maddəsinin həmin hissəsi 1937-ci ildə yeni konstitusiya qəbul edilənədək qüvvədə qalmışdı. Burada bilavasitə dövlət dilindən bəhs edilməsə də, "bütün vətəndaşlara idarə və ictimai həyatda öz ana dillərindən azad bir surətdə istifadə etmək hüququnun verilməsi" respublika əhalisinin əksəriyyətini təşkil edən türklərin dilinin - türk dilinin dövlət dili səviyyəsində işlənməsini təmin etmiş olardı.

1937-ci il konstitusiyası hazırlanarkən, layihənin 20-ci maddəsində Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının dövlət dilinin türk dili olduğu qeyd edilmişdi və layihə 1936-cı ildə Fövqəladə IX Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayına bu cür təqdim olunmuşdu. Lakin Azərbaycan rəhbərliyi yeni Sovet konstitusiyasını qəbul edən 8-ci Fövqəladə Sovetlər qurultayında (5 dekabr 1936-cı il) iştirak edib Moskvadan qayıdıandan sonra həmin maddə layihədən çıxarılmış, 1937-ci il martın 14-də Fövqəladə 9-cu Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayında Azərbaycan SSR konstitusiyası dövlət dili haqqında maddə olmadan təsdiq edilmişdi.(12).

1956-cı ildə Azərbaycan rəhbərliyi konstitusiyaya dövlət dili haqqında maddə daxil etmək təşəbbüsündə olarkən, Gürcüstan və Ermənistan istisna olmaqla (dövlət dili haqqında maddə həmin respublikaların ilk konstitusiyalarına daxil edilmiş və 1937-ci il konstitusiyalarında da saxlanılmışdı) müttəfiq respublikaların konstitusiyalarında dövlət dili haqqında maddə yox idi. Sosialist ölkələri birliyini təşkil edən Albaniya Xalq Respublikası, Bolqarıstan Xalq Respublikası, Macarıstan Xalq Respublikası, Vyetnam Demokratik Respublikası, Almaniya Demokratik Respublikası, Çin Xalq Respublikası, Koreya Xalq Demokratik Respublikası, Monqolustan Xalq Respublikası, Polşa Xalq Respublikası, Rumıniya Xalq Respublikası, Çexoslovakiya Sosialist Respublikası konstitusiyalarına dövlət dili haqqında maddə daxil edilməmişdi.(98;99)

Azərbaycanda konstitusiyaya dövlət dili haqqında maddə daxil edilməsi sovet dövlətçiliyində nümunəsi görünməmiş bir hadisə idi. Bu mövzuya bir çox yazılarda toxunulmuşdur. Lakin arxiv sənədləri öyrənilmədiyindən, bir-iki məqalədə buna cəhd göstərsə də səthi öyrənilmədiyindən həmin yazılarda bu tarixi dövlətçilik aktının obyektiv şərhini vermək mümkün olmamışdır.

Konstitusiyaya dövlət dili barəsində maddə daxil edilməsi haqqında qanunun qəbul edildiyi dövrdə Azərbaycan dili nəinki dövlət idarələrindən tamamilə sıxışdırılıb çıxarılmışdı, hətta bəzi poçt şöbələrində Azərbaycan dilində teleqramlar qəbul edilmirdi, bəzi müəssisələrdə işçilərin Azərbaycan dilində yazdıqları orizələr onlara qaytarılırdı.

Qanunun təşəbbüskarı Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri Mirzə İbrahimov idi. Tarixin mürəkkəb məqamlarında həmişə olduğu kimi, yenə də şəxsiyyətin rolu hərəkətverici qüvvə olmuşdu.

Əgər sovet siyasi sistemində partiya orqanının həm qanunverici, həm də icra orqanlarının fəvqündə durduğu (Ali Sovetin Rəyasət Heyətinin, Ali Sovetin sessiyalarının bütün sənədləri MK bürosunda təsdiq olunduqdan sonra qəbul edilirdi) və buna müvafiq olaraq respublikada bütün işlər üçün cavabdeh olduğu nəzərə alınarsa, onda Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi İmam Mustafayevin Mirzə İbrahimovla birlikdə həmin tarixi missiyanı həyata keçirməsi ilə öz üzərinə daha böyük məsuliyyət götürdüyü aydın olar.

Qanunun yaranması prosesi iyulun əvvəllərində M.İbrahimovun Rəyasət Heyətindəki kabinetində İ.Mustafayevlə söhbətindən başlamışdı. İ.Mustafayev onunla razılaşmış, MK-ya yazılı məlumat göndərmək təklifinə "şifahi müzakirə edirik" - deyə cavab vermişdi. Məsələ büroda şifahi tərzdə müzakirə olunduqdan sonra M.İbrahimova SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti ilə danışıq aparmaq tapşırılmışdı.(117,172). İyul ayının 17-də M.İbrahimov Moskvada SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri K.Y.Voroşilovla məsələni şifahi, heç bir yazılı sənəd olmadan razılaşdırmışdı. Bakıya qayıdıandan sonra, iyulun 20-də Azərbaycan KP MK-ya məktub göndərərək (məktub Azərbaycan dilində yazılmışdı), məsələnin şərhindən sonra yazırdı: "Respublikanın dövlət dili haqqında AKP MK bürosunun qərar layihəsini müzakirənizə təqdim edirəm. Konstitusiyaya ediləcək əlavəni Azərbaycan SSR Ali Sovetinin bu il avqustun 15-də çağırılan sessiyasının müzakirəsinə verməyi məsləhət görürəm."(21,116). İyulun 24-də Azərbaycan KP MK bürosu "Azərbaycan SSR konstitusiyasına dövlət dili barəsində maddə əlavə edilməsi haqqında" qərar qəbul edir və avqustun 3-də qərardan çıxarış Ali Sovetin Rəyasət Heyətinə göndərilir.(111,113). Sessiya nəzərdə tutulduğu kimi avqustun 15-də yox, 21-də çağırılır və "Azərbaycan SSR Konstitusiyasına (Əsas qanununa) Azərbaycan SSR-in Dövlət dili barəsində maddə əlavə edilməsi haqqında qanun" qəbul edilir.(22,147).

Həmin qanunla Azərbaycan SSR konstitusiyasının XIII fəslə "Dövlət dili, gerb, bayraq, paytaxt" adlandırılaraq, ona 151-ci maddə əlavə olundu:

"Azərbaycan SSR-in Dövlət dili Azərbaycan dilidir.

Azərbaycan SSR ərazisində yaşayıb azlıq təşkil edən millətlərə həm öz mədəniyyət idarələrində, həm də dövlət idarələrində ana dilini sərbəst inkişaf etdirmək və işlətmək hüququ təmin edilir."(22,147).

Konstitusiyanın yeni maddəsi eynilə Gürcüstan SSR və Ermənistan SSR konstitusiyalarının müvafiq maddəsindən tərcümə edilmişdi: "Государственным языком Грузинской ССР является грузинский язык. Национальным меньшинствам, населяющим территорию Грузинской ССР, обеспечивается право свободного развития и употребления родного языка как в своих культурных, так и в государственных учреждениях."(92,27).

Fəslin adı dəyişdirilərkən, Ermənistan SSR konstitusiyası əsas götürülmüşdü.(91,28). Gürcüstan SSR konstitusiyasının müvafiq fəslə "Dil, gerb, bayraq və paytaxt" adlanırdı.

Ana dilini dövlət dili elan etmiş iki Zaqafqaziya respublikasına üçüncüsünün - Azərbaycanın da qoşulması ilə nəinki SSRİ-də, bütünlükdə sosialist ölkələri birliyində üç Zaqafqaziya respublikasının dil məsələsində əlahiddəliyi bərqərar oldu.

1920-ci illərdən fərqli olaraq, Azərbaycan rəhbərliyi dövlət dili haqqında maddənin tətbiq edilməsi üçün əməli tədbirlər həyata keçirməyə başladı.

1956-cı il oktyabrın 28-də "Kommunist" qəzetində M.İbrahimovun "Azərbaycan dili dövlət idarələrində" adlı məqaləsi dərc olundu. Dövlət sənədi siqlətində olan bu məqalədə M.İbrahimov yazırdı: "Bəzi idarələrdə və bəzi adamlarda Azərbaycan dilinə qarşı biganə, laqeyd münasibət yaranmışdır. Hələ onu demirik ki, vətəndaşların azərbaycanca olan ərizələrinə, yaxud bu və ya digər azərbaycanca olan yazılara ana dilində cavab verməyən, ya da tamamilə cavabsız buraxan bürokratlar da tapılır. Belə bürokratlarla mübarizə bütün partiya və sovet təşkilatlarının, bütün vətəndaşların borcudur. Respublikanın dövlət, partiya və ictimai təşkilatlarında Azərbaycan dilinə etinasızlıq göstərən şəxslər kobud səhvə yol verirlər."(46,72).

M.İbrahimovun gəldiyi nəticə bu idi ki, "Respublikanın dövlət idarələrində və ictimai təşkilatlarında işlərin azərbaycanca aparılması isə qanuni bir haldır. Çünki bir xalqın öz idarələrini ana dilində idarə etmək arzusundan təbii bir şey ola bilməz. Sovet quruculuğunda bu hər bir xalqın pozulmaz hüququdur. Bu hüquqa hörmət etmək hamının vətəndaşlıq borcudur."(46,73).

M.İbrahimovun başçılıq etdiyi Ali Sovetin Rəyasət Heyəti konstitusiya müddəasının həyata keçirilməsində xüsusilə təkid göstərirdi. Üç nazirliyin bu sahədəki işinin Rəyasət Heyətində müzakirəyə çıxarılması dövlət strukturlarında böyük əks-səda doğurmuşdu. Rəyasət Heyəti Mədəniyyət Nazirliyində, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyində və Maliyyə Nazirliyində yoxlama keçirərək, kargüzarlığın Azərbaycan dilinə keçirilməsi vəziyyətini araşdırmışdı. Maliyyə Nazirliyində yoxlama aparılması isə xüsusilə əlamətdar idi. "Azərbaycan dili dövlət idarələrində" məqaləsində M.İbrahimov yazırdı ki, "Bəziləri də idarənin "xüsusiyyətini" bəhanə gətirirlər. Məsələn, deyirlər ki, Maliyyə Nazirliyi sistemində guya Azərbaycan dilini işlətmək çətindir və sair."(46,72). Sonra Lenindən sitat gətirərək, bu fikrin necə əsassız olduğunu göstərirdi.

Maliyyə Nazirliyinin də yoxlanılması Rəyasət Heyətinin işə necə ciddi diqqət yetirdiyini göstərirdi. Müzakirə zamanı nazirliklərin rəhbərləri Azərbaycan dilinin məcburi tətbiqinə etirazlarını bildirmişdilər. Azərbaycan SSR mədəniyyət naziri M.Qurbanov sonralar Azərbaycan KP MK-nın VIII plenumundakı çıxışında bu barədə belə söyləmişdi: "Mən dedim ki, bu məsələni bu cür metodlarla həyata keçirmək doğru deyildir, çünki bu olduqca dərin siyasi məsələdir, onun üzərində ciddi düşünmək lazımdır. Həmin iclasda MK üzvü Vitali Səmədov da çıxış etdi. (*V.Səmədov o zaman həm də Ali Sovetin Rəyasət Heyətinin üzvü idi - müəllif*). Mən də, o

da qeyd etdik ki, belə söhbətlər olduqca pis təəssürat yaradır, millətçilik ruhuna yoluxmuş bəzi elementlər yerlərdə bundan istifadə edirlər, onlar narazılıq doğura bilirlər... Lakin Mirzə İbrahimov yoldaş sözümü kəsərək mənə dedi ki, əgər bu sənin xoşuna gəlmirsə, hara istəyirsən gedə bilərsən."(90,128).

Prosesdə əyintilər də özünü göstərirdi. Bəzi yığıncaqlarda auditoriya azərbaycanlıların rus dilində çıxış etməsinə etirazını bildirir, bəzən belə çıxışlara imkan verilmirdi. M.İbrahimov belə halların ola biləcəyini qabaqcadan görmüşdü və haqqında danışılmış məqaləsində bundan çəkinməyə çağırırdı: "Dövlət idarələrinin Azərbaycan dilində aparılması o demək deyildir ki, azərbaycanca bilməyən bir vətəndaşı cavabsız buraxasan, yaxud onun şikayətinə anlamadığı dildə cavab verəsən. Təbiidir ki, bu da yanlış bir hərəkət olar. Belə vətəndaşlara rus dilində cavab vermək, yəni onu başa salıb təmin etmək lazımdır."(46,73).

Uzun illər ərzində Azərbaycan dilinin sıxışdırılması nəticəsində formalaşmış ictimai rəy nəzərə alınarsa, "əyinti" kimi qiymətləndirilən təzahürlərin dərin kökləri vardı. Hələ vaxtilə Lenin xəbərdarlıq edib yazmışdı ki, rus dilinin məcburiyyətlə tətbiqi əks təsir oyadar, ədavəti kəskinləşdirər. Digər bir təzahür də rol oynamışdı. Assimilyasiyaya uğramış azərbaycanlılar özləri ana dillərini bilmədikləri halda, rus dilini yaxşı bilməyən azərbaycanlılara uzun illər ərzində həqarətlə baxmışdılar. Belə azərbaycanlı tipinin formalaşmağa başladığı qırxıncı illərdə Mir Cəfər Bağırov müşavirlərin birində demişdi: "Azərbaycanlılardan elə yoldaşlar vardır ki, onlar öz ana dillərində yazmamaları, oxumamaları, danışmamaları ilə fəxr edirlər. Bu, saxta fikirdir. Öz ana dilini bilməmək və bununla fəxr etmək - ikiüzlü beynəlmiləçiliyin özünəməxsus gizli formasıdır."(102,10).

Çətinliklərə baxmayaraq, ictimai rəy tərəfindən böyük razılıqla qəbul edildiyinə görə Azərbaycan dilinin tətbiqi uğurla həyata keçirilirdi. Ali Sovetin Rəyasət Heyətində bütün kargüzarlıq işləri ana dilində aparılırdı. 1958-ci il iyunun 27-də özünün işdən azad olduğu MK bürosunun iclasında Nazirlər Sovetinin sədri S.Rəhimov Nazirlər Sovetində bütün işlərin Azərbaycan dilində aparıldığını söyləmişdi.(114,7).

Yaranışından süqutuna qədər rusdilli təşkilat olan Azərbaycan KP MK-da belə, dəyişiklik əmələ gəlmişdi. 1957-ci il martın 22-də Azərbaycan KP MK katibliyi "Azərbaycan KP MK-ya Azərbaycan dilində daxil olan və MK-dan Azərbaycan dilində göndərilən sənədlərin sayının artması ilə əlaqədar tədbirlər haqqında" qərar qəbul etmişdi. Qərarda qeyd olunurdu ki, "Son vaxtlarda Azərbaycan KP MK-ya Azərbaycan dilində daxil olan və MK-dan Azərbaycan dilində göndərilən sənədlərin xeyli çoxalması, Azərbaycan KP MK bürosunun, katibliyinin və plenumlarının mühüm qərarlarının respublika rayonlarına göndərilməsi üçün Azərbaycan dilinə tərcümə olunması zəruriyyəti, həmçinin Azərbaycan KP MK-nın keçirdiyi büro iclaslarında, plenumlarda, müşavirlərdə kommunistlərin Azərbaycan dilində çıxışlarının artması ilə əlaqədar olaraq Sov.İKP MK-dan xahiş edilsin ki, Azərbaycan KP MK aparatı işçilərinin sayının 5 nəfər artırılmasına icazə versin."(112,82).

Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi İ.Mustafayevin martın 23-də Sov.İKP MK-ya göndərdiyi məktubunda isə bu tədbirlərin "Azərbaycan SSR-in dövlət dili haqqında qanunun qəbul edilməsi ilə əlaqədar olduğu" bildirilirdi.(112,81). Əlavə ştat üçün İ.Mustafayev Sov.İKP MK-ya dörd ay əvvəl - 1956-cı il oktyabrın 29-da da müraciət etmişdi. Həmin məktuba cavab verilməmişdi. Ümumiyyətlə, 1959-cu ilin iyul ayında keçirilmiş Azərbaycan KP MK IX plenumunda Sov.İKP MK katibi, MK Rəyasət Heyətinin Üzvü N.Mühiddinovun çıxışına qədər Sov.İKP MK-nın dil haqqında qanuna heç bir rəsmi münasibəti məlum deyildir.

Azərbaycan dilinin dövlət idarələrində tətbiqi ilə əlaqədar səylər 1958-ci il yanvarın 23-də M.İbrahimovun öz xahişi ilə vəzifəsindən azad edildiyi vaxtadək fəal surətdə davam eləmişdi.(Görünür, ictimai rəy nəzərə alınaraq, o, həmin sessiyada Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sədri seçilmiş, 1959-cu il martın 25-dək - yeni çağırış Ali Sovetinin rəhbərliyi seçilənədək həmin vəzifədə çalışmışdı).

1956-cı ilin avqustunda qəbul edilmiş dövlət dili haqqında qanun üç il sonra - Azərbaycan KP MK-nın 1959-cu ilin iyun və iyul aylarında keçirilmiş VIII və IX plenumlarında müzakirə mövzusu olmuşdu.

İyunun 16-17-də keçirilmiş VIII plenumda "Stalino vilayətinin zəhmətkeşləri arasında kütləvi-siyasi işin vəziyyəti və onu yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında" Sov.İKP MK-nın qərarı ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan partiya təşkilatının vəzifələri" müzakirə olunmuşdu. Məruzəçi -Azərbaycan KP MK katibi A.Bayramov dil haqqında qanuna yox, M.İbrahimovun "Azərbaycan dili dövlət idarələrində" məqaləsinə toxunmuşdu. Ancaq sonrakı çıxışlarda dil haqqında qanun müzakirə olunmuşdu və bu məsələyə həddən çox yer verildiyinə görə Sov.İKP MK-nın məsul işçisi Polyanov müzakirənin gedişinə müdaxilə edib söyləmişdi ki, çıxışların üçdə iki hissəsinin dövlət dili haqqında qanuna həsr edilməsi diqqəti əsas məsələdən yayındırır.

Müzakirələrdən məqsəd bu idi ki, M.İbrahimov səhvə yol verdiyini etiraf etsin. Bu, sağlam məntiqə zidd mövqe idi - qanun layihəsi sessiyadan əvvəl MK bürosunda yekdilliklə təsdiq olunmuşdu.

M.İbrahimov çıxışında demişdi: "Mən respublika Ali Sovetinə gələndə hər həftə adamları qəbul eləyirdim, hər qəbulda qırx, otuz, iyirmi adamla görüşürdüm. Külli miqdarda da məktub alırdım. Qəbullarda və məktublarda Mustafayevin fəaliyyəti sayəsində deyil, ondan əvvəl işləmiş adamların fəaliyyəti nəticəsində yaranmış bir sıra qeyri-təbii hallar haqqında məlumat verilirdi.

Misal üçün, azərbaycanlı nazirliyə məktub göndərir və kolxoz əmlakının dağıdılmasından, çatışmazlıqlardan yazır. Azərbaycan dilini bilməyən şöbə müdiri dərkənar qoyur: "Yoxlanılsın, məlumat verilsin." Bir aydan sonra ona yoxlamanın nəticələri barədə məlumat təqdim olunur. Yenə dərkənar qoyur: "Yoxlanılsın, məlumat verilsin."

Yerli dili bilməmək, yerli dilə ayrı-ayrı yoldaşlar tərəfindən göstərilən etinasızlıq dövlət və partiya işinə ziyan vurmuşdur, buna qarşı çıxmaq lazım idi. Mən də qulaqlarımı bağlayıb, gözlərimi yuma bilərdim. Vəziyyətim o zaman çox yaxşı idi, mən də bir kəlmə danışmaya bilərdim. Lakin kommunist vicdanım məni bu barədə danışmağa təhrik etdi. Bütün bu eybəcərlikləri ləğv etmək lazım idi. Belə bir vəziyyətin əleyhinə çıxmaq lazım idi ki, mühasib qadın azərbaycanlı fəhlənin məzuniyyət haqqında ərizəsini üstünə atıb demişdi: "mən sizin fransız dilini bilmirəm!" Biz belə işlərə qarışmalı, ona qarşı çıxış etməli idik, yoxsa beynəlmiləl tərbiyə haqqında dediklərimiz boş ibarə və ritorika olardı. Beynəlmiləçiliyi yalnız Lenin milli siyasəti əsasında tərbiyə eləmək olar."(90,108-109).

M.İbrahimovun çıxışından sonra müzakirəni bütünlüklə onun əleyhinə yönəldən çıxışlar olmuşdu. Mədəniyyət naziri M.Qurbanov, tarixçi akademik Ə.Sumbatzadə, Xalq Təsərrüfatı Şurasının sədri S.Orucov, Mirbəşir Rayon Partiya Komitəsinin birinci katibi N.Rüstəmov, Nazirlər Sovetinin sədri V.Axundov, Puşkin Rayon Partiya Komitəsinin birinci katibi K.Quliyev, Qasım İsmayılov Rayon Partiya Komitəsinin birinci katibi M.Əliyev, Azərbaycan KP MK katibi A.Bayramov, Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi İ.Mustafayev onu ittiham etmişdilər.

M.İbrahimovun getdiyi yolu "xalqın mənafeyinə xidmət etməyən yol" adlandırır(M.Qurbanov - 90,127), ona "hər şeydən əvvəl özünü dərk etmək" tövsiyə olunurdu(Ə.Sumbatzadə - 90,143). Plenumdakı çıxışı "dəyəri bir qəpik olan hiylənin nəticəsi" (S.Orucov - 90, 152), dövlət dili haqqında qanunun qəbul edilməsi "xırda burjua, millətçilik təmayülləri"(N.Rüstəmov - 90,162), "millətçilik dalğasının qaldırılması", "dil məsələsində milli əlahiddəlik, "özünü külərə atəş açan artilleriya"(V.Axundov - 90,168-172) kimi qiymətləndirilirdi. M.İbrahimov "dialektikanı, marksizm-leninizm nəzəriyyəsini dərinlən bilməyən", "marksist-leninçi nəzəriyyənin zənginlikləri ilə hələ də bərişmayan", "kəndli psixologiyası, kəndli nəzəriyyəsi" ilə yaşayan (K.Quliyev - 90, 181), "millətçi məsələ qaldıran adam" adlandırılırdı(M.Əliyev - 90, 193), "millətçi ünsürlərin fəallaşması ilə şovinst ünsürlərin də fəallaşmasından" bəhs edilirdi(A.Bayramov - 90,205).

Çıxış edənlər ya büro üzvü, ya da MK üzvü, yaxud Ali Sovetin deputatı kimi qanunun qəbul olunmasında iştirak etmişdilər. İndi M.İbrahimovdan tələb edirdilər ki, məhz o, səhvə yol verdiyini etiraf etsin. M.İbrahimov ikinci dəfə söz alıb çıxış etmişdi. Lakin bu çıxışı ilə də rəhbərliyi razı salmadığına görə plenumun qərarına onun barəsində xüsusi bənd daxil edilmişdi: "Azərbaycan KP MK plenumu qeyd edir ki, MK Üzvü M.İbrahimov yoldaş öz çıxışında Azərbaycan KP MK katibi A.Bayramovun məruzəsində haqlı tənqid edilmiş səhvlərinə düzgün, prinsiplial qiymət vermədi. Plenum belə hesab edir ki, İbrahimov yoldaş keçmiş işində yol verdiyi səhvləri etiraf etmək əvəzinə Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Mustafayev yoldaşa qarşı əsassız ittihamlar irəli sürmək yolunu tutdu."(90,217-218).

Plenumdan dərhal sonra rus dilinin üstün vəziyyətini təmin etmək üçün tədbirlər görülməyə başlandı. İyunun 20-də Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti "Azərbaycan SSR məktəblərində rus və Azərbaycan dillərinin öyrənilməsinə yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında" qərar qəbul etdilər.

On maddədən ibarət olan bu qərarın yalnız bir maddəsində "Azərbaycan dilinin tədrisini yaxşılaşdırmaq üçün tədbirlər hazırlayıb həyata keçirməkdən" bəhs edilirdi.(23). Qərarın 1-ci maddəsində Azərbaycan, erməni və gürcü dillərində dərs keçilən məktəblərdə rus dilinin; rus dilində, habelə başqa dillərdə dərs keçilən məktəblərdə Azərbaycan dilinin şagirdlərin və onların valideynlərinin arzusu ilə öyrənilməsi prinsipi qeyd olunsa da, sonrakı maddədə "Başqa dildə dərs keçilən məktəblərdə rus dilinin öyrənilməsinin son dərəcə böyük əhəmiyyəti olduğunu və onun millətlərin bir-biri ilə ünsiyyət etməsinin, SSRİ xalqları arasında dostluğun möhkəmləndirilməsinin və onların rus və dünya mədəniyyətinə yaxınlaşdırılmasının qüdrətli vasitəsi olduğunu nəzərə alaraq, habelə respublika zəhmətkeşlərinin arzusu nəzərə alınaraq" respublikanın partiya, sovet və maarif orqanlarına tapşırılırdı ki, "respublikanın bütün ümumtəhsil məktəblərində rus dilinin öyrənilməsinə xeyli yaxşılaşdırmaq üçün lazımı tədbirlər görsünlər."(23).

Qərarla kompleks tədbirlər rus dili müəllimlərinin hazırlanması, yeni rus dili dərsliklərinin, rus dilinin tədrisinə dair metodik vəsaitlərin nəşr olunması, "Qeyri-rus məktəblərində rus dili" adlı metodik məcmuənin ildə 12 nömrəsinin buraxılması, sinifdənkənar işin genişləndirilməsi, xüsusi seminar-kurslar, radio və televiziya verilişləri təşkil edilməsi, qrammofon plastinkaları istehsal olunması və sair nəzərdə tutulurdu. Qərarla belə bir müddəə də vardı ki, "xarici dillərin tədrisi üçün şərait olmayan məktəblərdə dərs planında həmin dillərdən ötrü ayrılmış saatlardan rus dilinin öyrənilməsi üçün istifadə olunsun."(23). Qərarın mahiyyəti ondan ibarət idi ki, Azərbaycan dilinin öyrənilməsinin könüllülük prinsipi bir daha təsbit olunduğu halda, qeyri-rus məktəblərində rus dilinin tədrisinin zəruri olması əsaslandırılırdı.

Azərbaycan KP MK-nın iyulun 7-9-da keçirilmiş IX plenumunda dövlət dili haqqında qanun daha geniş və əsaslı müzakirə mövzusu oldu. Plenumun gündəliyində "Respublika partiya təşkilatında işin vəziyyəti haqqında, Azərbaycan KP MK bürosunun və Mərkəzi Komitənin birinci katibi İ.D.Mustafayev yoldaşın işindəki ciddi nöqsanlar və səhvlər haqqında" məsələ dururdu.

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri V.Axundovun məruzəsində qeyd olunurdu ki, "1956-cı ilin avqustunda respublika Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sabiq sədri İbrahimov yoldaşın təşəbbüsü və Azərbaycan KP MK bürosunun razılığı və təqdiri ilə" qəbul edilmiş dövlət dili haqqında qanun "millətçilik əhval-ruhiyyəsinin canlanmasına, partiyanın milli siyasətinin təhrifinə gətirib çıxardı"... "müxtəlif demaqqoq və millətçi ünsürlər milli etirasları qızıqdırmaq və alovlandırmaq üçün, xüsusilə ziyalıların bir hissəsi və tələbə gəclər arasında bunu etmək üçün bu məsələdən istifadə etdilər."(117,15-16).

Məruzə ətrafında müzakirələrdə çıxış edənlərdən MK üzvü V.Səmədov dövlət dili məsələsi üzərində daha geniş dayanaraq, M.İbrahimova qarşı ciddi ittihamlar irəli sürmüşdü: "Son dövrdə biz Lenin milli siyasətindən sapmalarla qarşılaşmışıq. Elə dövlət dili ilə əlaqədar hay-küylü hoqqabazlığı götürək. Bu hoqqa əvvəldən axıradək qüsurlu idi; o, leninizmlə düz gəlmir, ona ziddir... Lakin bu hoqqadan baş çıxarmaq və onun təşəbbüskarı Mirzə İbrahimovu islah etmək, səhvini ona izah etmək, bu səhvin böyüyüb artmasına imkan verməmək üçün Azərbaycan KP MK bürosunda kifayət qədər siyasi yetkinlik olmadı."(117,49). Sonra natiq Leninin əsərlərindən sitatlar gətirərək, dövlət dili haqqında qanunun lüzumsuz olduğunu sübuta yetirməyə çalışmışdı.

M.İbrahimov plenumdakı çıxışında dövlət dili haqqında qanunun qəbul olunmasında səhvə yol verdiyini etiraf etsə də, əleyhdarlarına qarşı olduqca kəskin çıxış etmiş, hətta, təhqiramiz ifadələr işlətməkdən belə çəkinməmişdi.(İ.Mustafayevin ətrafındakı şəxsləri, əslində MK bürosunun üzvlərini "nökərlər", yaxud "gədələr" (rus dilində: хоян), M.Qurbanovu Sanço Pansa, V.Səmədovu "yaramaz prokuror" adlandırmış, dolayısı ilə ünvanını tapan "idiot", "dəli", "kabinet siçovulları", "abırsız" kimi sözlər də işlətməmişdi).(117,166-180).

Sov.İKP MK katibi, MK Rəyasət Heyətinin üzvü N.Mühiddinovun plenumdakı çıxışında, nəhayət, Sov.İKP MK-nın məsələyə ilk dəfə rəsmi münasibəti bildirilməliydi. O, dövlət dili haqqında qanunun qəbul edilməsini səhv addım kimi qiymətləndirsə də, bütünlükdə amirlik iddialarından uzaq olan çıxışı yüksək etikası ilə fərqlənirdi. O, arada çıxışını kəsərək, M.İbrahimovdan beynəlmilətçilik və rus dilinin əhəmiyyəti haqqında yeni əsər yazmasını xahiş etmiş, M.İbrahimov razılığını bildirmişdi. 1959-cu il dekabrın 11-də "Kommunist" qəzetində M.İbrahimovun "Qardaşlıq dili" məqaləsi dərc olundu.

* * *

IX plenumda dillə əlaqədar daha bir məsələ müzakirə olunmuşdu. V.Axundov məruzəsində 1959-cu il martın 26-da Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sessiyasında qəbul edilmiş "Məktəbin həyatla əlaqəsini möhkəmlətmək və Azərbaycan SSR-də xalq maarifi sistemini daha da inkişaf etdirmək haqqında" qanunun 11-ci maddəsi haqqında söyləmişdi: "Demək lazımdır ki, məktəb haqqında qanunun qəbul edilməsi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan dili haqqında məsələ bu yaxınlarda yenidən geniş ictimaiyyəti məşğul etdi. Bu qanunun 11-ci maddəsinin ikinci hissəsi məktəb işinin yenidən qurulması haqqında Sov.İKP MK-nın və SSRİ Nazirlər Sovetinin tezislərində qəbul olunmuş tövsiyələrə uyğun deyildir."(117,16).

Sov.İKP MK-nın və SSRİ Nazirlər Sovetinin tezislərinə müvafiq olaraq, bütün müttəfiq respublikalarda məktəb işinin yenidən qurulması haqqında qanun qəbul edilmişdi. Azərbaycan SSR qanununun 11-ci maddəsində yazılmışdı:

"Müəyyən edilsin ki, Azərbaycan SSR məktəblərində dərslər şagirdlərin ana dilində keçirilir. Uşaqların hansı dildə dərslər keçilən məktəbdə oxumaq məsələsini həll etmək ixtiyarı ata-analara verilir.

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə tapşırılsın ki, Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının məktəblərində Azərbaycan, rus dillərinin və xarici dillərin öyrənilməsi üçün lazımı şərait yaratmaqdan ötrü tədbirlər hazırlayıb həyata keçirsin."(63,174-175).

N.Mühiddinov plenumdakı çıxışında 11-ci maddənin üzərində də geniş dayanmışdı: "Sonrakı hadisələr göstərdi ki, dövlət dili haqqında qanunla əlaqədar gərginliklər təsadüfi deyilmiş. 1959-cu ilin martında respublika Ali Sovetinin sessiyası Azərbaycanda məktəbin həyatla əlaqəsinin möhkəmləndirilməsi və xalq maarifinin daha da inkişaf etdirilməsi haqqında qanun qəbul etdi. Bütünlükdə yaxşı olan bu qanunda məktəbdə dillərin öyrənilməsindən bəhs edən maraqlı bir maddə - 11-ci maddə vardır.

Əgər qanunun bu maddəsinə hüquqi və formal cəhətdən yanaşsaq, belə görünür ki, oradakı hər şey düzgündür. Lakin biz sizinlə kommunistlərək, gəlin bu maddəyə təmiz partiyalı mövqedən baxaq.

Xalq, fəallar sizin qanunun bu maddəsindən narazıdır... Yeri gəlmişkən, Azərbaycanda bir neçə il əvvəl bütün azərbaycanlıları inzibati qaydada yalnız Azərbaycan məktəblərində oxumağa məcbur etmək cəhdi olmuşdu. Lakin əhalinin özünün kütləvi etirazı nəticəsində bu oyundan əl çəkməyə məcbur olmuşdular.

Bütün başqa müttəfiq respublikaların qanunlarında yazılmışdır ki, valideynlər nəinki öz uşaqları üçün məktəbdə təhsil dilini azad seçmək, həm də öyrənilməli olan ikinci dili də azad seçmək hüququna malikdirlər. Sizin şəraitdə bu, müvafiq olaraq belə olmalı idi: Azərbaycan məktəbində rus dilinin azad seçilməsi, rus məktəbində isə Azərbaycan dilinin, ya da başqa dilin öyrənilməsi. Bax, sizin qanunda məhz bu yoxdur.

Rus və xarici dillərin tədrisinə qanunda eyni cür yanaşılması və eyni tələblər irəli sürülməsi diqqəti cəlb edir. Əziz dostlar, məgər bizimlə sizin üçün böyük rus dili ilə xarici dillər arasında fərq yoxdur? Bütün bu dillərə biz necə eyni yanaşa bilərik? .. Nəyə görə təkə bir respublikada, Azərbaycanda qanunun həmin maddəsini başqa redaksiyada vermək və beləliklə Sov.İKP MK-nın bəyəndiyini təftiş etmək və bu aydın işə zərərli dolaşlıq salmaq lazım olmuşdur? .. Axı, kim ki rus dilinin öyrənilməsinə etinasız yanaşır, o, milli dilin müdafiəsi bayrağı altında ucadan çıxış etsə də, bununla hər şeydən əvvəl öz xalqına və onun mədəniyyətinə ziyan vurur.

Nəyə görə biz dil haqqında məsələnin düzgün və partiyalı mövqedən həllinə belə böyük və siyasi diqqət yetiririk? Ona görə ki, dil problemi hazırda milli məsələdə ən mühüm amildir."(117,308-311).

Plenumdan sonrakı növbəti sessiyada - 1959-cu il noyabrın 26-da beşinci çağırış Azərbaycan SSR Ali Sovetinin üçüncü sessiyasında "Məktəbin həyatla əlaqəsini möhkəmlətmək və Azərbaycan SSR-də xalq maarifi sistemini daha da inkişaf etdirmək haqqında Azərbaycan SSR qanununun 11 -ci maddəsinə dəyişiklik və əlavələr edilməsinə dair qanun" qəbul edildi və 11-ci maddə belə yazıldı:

"Müəyyən edilsin ki, Azərbaycan SSR məktəblərində dərslər şagirdlərin ana dilində keçirilsin. Uşaqlarını hansı dildə dərslər keçilən məktəbdə oxutmaq məsələsini həll etmək hüququ ata-analara verilir.

Azərbaycan dilində və ya başqa dillərdə dərslər keçilən məktəblərdə rus dilinin öyrənilməsi, habelə rus dilində və ya başqa dillərdə dərslər keçilən məktəblərdə Azərbaycan dilinin öyrənilməsi uşaqların və onların ata-analarının arzusuna görə aparılır. Xarici dillərin öyrənilməsi müvafiq şəraiti olan məktəblərdə aparılır.

Zəhmətkeşlərin arzusunu nəzərə alaraq, millətlərin bir-biri ilə ünsiyyət etməsinin, SSRİ xalqları arasında dostluğun möhkəmləndirilməsinin və onların zəngin rus və dünya mədəniyyətinə yaxınlaşdırılmasının qüdrətli vasitəsi olan rus dilinin Azərbaycan SSR məktəblərində öyrənilməsinə hər vasitə ilə yaxınlaşdırmaq lazımdır.

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə tapşırılsın ki, Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının məktəblərində rus, Azərbaycan, habelə xarici dillərin öyrənilməsi üçün lazımi şərait yaratmaqdan ötrü tədbirlər hazırlayıb həyata keçirsin."(64,181).

Bununla da, əslində, qeyri-Azərbaycan məktəblərində Azərbaycan dilinin öyrənilməsinin həqiqətən könüllü, qeyri-rus məktəblərində isə könüllülük adı ilə rus dilinin əslində məcburi öyrənilməsi təsbit olundu.

Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi tətbiq edilməsi uğrunda 1956-cı ilin avqustunda M.İbrahimovun təşəbbüsü və əməli fəaliyyəti ilə başlanan gərgin mübarizəyə 1959-cu ilin noyabrında son qoyuldu. Ancaq Azərbaycan SSR konstitusiyasında dövlət dili haqqında maddə saxlanıldı və formal da olsa, konstitusiya müddəası kimi əhəmiyyətli idi. 1956-cı il qanunu əllinci illərdə nəinki Azərbaycan dilinin dövlət idarələrindən sıxışdırılmasının qarşısını aldı, eyni zamanda milli şüurun dirçəlməsində böyük rol oynadı və sonrakı illərdə də Azərbaycan dilinin hüquqlarının qorunması üçün təməl rolunu oynadı. 1991-ci ildə, həyatının ahıl çağında ömrünün ötən illərinə, dövlət dili haqqında qanunu qəbul elətdirdiyi dövrə nəzər salan M.İbrahimov demişdi: "Hər halda, Çingiz Aytmatovun yana-yana göstərdiyi hadisə - Qırğızıstanda (özü də yalnız orda yox) qırğız dilinin başına gələnə Azərbaycan dilindən yan ötdü. İndi qırğız dili kimi Azərbaycan dilini də əcəl girməyir."(47,125). (2002-ci ilin yanvar ayında Qırğızıstan respublikasının prezidenti A.Akayev Qırğızıstanda rus və qırğız dillərini dövlət dili elan edən fərman imzaladı və bu, ölkə konstitusiyasının 5-ci maddəsində təsbit olundu).

* * *

1977-ci il oktyabrın 7-də SSRİ-nin yeni konstitusiyası qəbul edildi. Bu, 1936-cı ildən (əvvəlki konstitusiyanın qəbul edildiyi il) sonra ölkənin siyasi, iqtisadi, sosial həyatında baş vermiş dəyişikliklərlə əsaslandırılırdı: Guya ki, Sovet dövləti proletariat diktaturası vəzifələrini yerinə yetirərək, ümumxalq dövlətinə çevrilmişdi; SSRİ-də inkişaf etmiş sosializm cəmiyyəti qurulmuşdu; insanların yeni tarixi birliyi - sovet xalqı təşəkkül tapmışdı; əsl demokratik cəmiyyət bərqərar olmuşdu; kommunizmin maddi-texniki bazası yaradılmışdı və sair.

1937-ci ildə olduğu kimi, müttəfiq respublikalarda SSRİ konstitusiyasını əsas götürərək, öz yeni konstitusiyalarını qəbul etməli idilər. (1978-ci il aprelin 12-dən 22-dək bütün 15 respublika yeni konstitusiya qəbul etmişdi).

Azərbaycan SSR konstitusiyasının mətbuatda dərc olunmuş layihəsində dövlət dili haqqında 1956-cı ildə konstitusiyaya daxil edilmiş maddə saxlanmamışdı. Gürcüstan SSR və Ermənistan SSR-in də konstitusiya layihəsində eyni maddə yox idi. Görünür, konstitusiya layihələrinin modeli Moskvadan verilmişdi və Mərkəz

dövlət dili məsələsində bütün sosialist ölkələri birliyində Zaqafqaziya əlahiddəliyinə son qoymaq qərarına gəlmişdi.

Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi, Azərbaycan SSR-in yeni konstitusiyaya layihəsini hazırlayan komissiyanın sədri H.Əliyev isə dövlət dili haqqında maddənin konstitusiyada saxlanılmasını zəruri hesab edirdi və bu, respublikadakı ictimai rəyə müvafiq idi.

1956-cı ildə dövlət dili haqqında qanun Sov.İKP MK-ya məlumat verilmədən qəbul edilmişdi. Sov.İKP MK fakt qarşısında qoyulmuşdu. Bu dəfə Sov.İKP MK ilə qarşı-qarşıya duraraq dövlət dili haqqında maddəni konstitusiyaya daxil etmək lazım gəlirdi.

1956-cı ildə Sovetlər İttifaqındakı siyasi şərait Azərbaycan rəhbərliyinə həmin qanunu qəbul etmək imkanı vermişdi. Həmin ilin fevralında Sov.İKP-nin XX qurultayı olmuşdu. Qurultayda müttəfiq respublikaların hüquqlarının genişləndirilməsi məsələsi də müzakirə olunmuş və qurultayın qərarlarında bu öz əksini tapmışdı. Qurultayın yekun iclasında "Şəxsiyyətə pərəstiş və onun nəticələri haqqında" ayrıca məruzə dinlənilmişdi. Stalinin şəxsiyyətinə pərəstişin partiyanın ali məclisində tənqid olunması Sov.İKP MK qarşısında ölkənin siyasi sistemini, bütünlükdə cəmiyyəti demokratikləşdirmək üçün səy göstərmək vəzifəsini qoyurdu. Şəxsiyyətə pərəstiş ictimai bir hadisə idi və onun aradan qaldırılması da cəmiyyətin liberallaşmasını nəzərdə tuturdu. Mərkəzi hakimiyyətin bütünlükdə iş üslubunda, o cümlədən, müttəfiq respublikalarla iş üslubunda da inzibati-amirlik metodlarından demokratizmə doğru dönüş başlanmışdı.

1978-ci ildə SSRİ-də siyasi-ictimai vəziyyət tamamilə fərqli idi. N.S.Xruşşovun devrilməsindən sonra onun laxlatdığı cəmiyyət və dövlət sütunları on ildən çox müddət ərzində yeridilmiş siyasi xətt sayəsində möhkəmləndirilmişdi. Dövlətçilikdə tələbkarlıq artmışdı. Milli respublikaların hüquqlarının məhdudlaşdırılması prosesi gedirdi.

H.Əliyev Moskva ilə danışıqlar apara-apara buna ictimai rəy kimi etibarlı zəmin də hazırlayırdı. Konstitusiyaya layihəsinin müzakirəsi başlandıqdan sonra onun göstərişi ilə MK-dan bütün humanitar yönlü təşkilatlara yaradıcılıq ittifaqlarına, qəzet-jurnal redaksiyalarına tapşırıq verildi ki, iclasların protokolunda konstitusiyaya dövlət dili haqqında maddənin daxil edilməsi tələbi öz əksini tapmalıdır. Yeni konstitusiyaya layihəsini hazırlayan komissiyaya tezliklə yüzlərlə bu cür protokol daxil oldu. Moskva istədiyi təqdirdə prosesin aşağıdan yox, yuxarıdan göstərişlə baş verdiyini asanlıqla aydınlaşdırma bilirdi. Lakin bu, H.Əliyevi qətiyyətli addım atmaqdan çəkindirməmişdi.

Hadisələrin gedişi göstərir ki, Sov.İKP MK, əslində MK-nın Siyasi Bürosu üç respublikanın konstitusiyalarına dövlət dili haqqında maddənin daxil edilməsinə aprelin 14-də razılıq vermişdi. Həmin gün səhər on mindən çox nümayişçi Tbilisidə hökumət evinin önünə toplaşaraq, Gürcüstan SSR konstitusiyasına gürcü dilinin dövlət dili olması haqqında maddə daxil edilməsini tələb etdilər. Gürcüstan KP MK-nın birinci katibi E.A.Şevardnadze onların qarşısına çıxaraq (təbii ki, Moskvanın icazəsi ilə), tələblərinin yerinə yetiriləcəyini bildirəndən sonra nümayiş dağıldı. Bu, sovet epoxasında gülləborana tutulmayaraq, tələbi qəbul edilən ilk nümayiş idi.

Həmin gün, aprelin 14-də Ermənistan SSR-in konstitusiyası, aprelin 15-də Gürcüstan SSR-in konstitusiyası, aprelin 21-də Azərbaycan SSR-in konstitusiyası dövlət dili haqqında maddə daxil edilməklə respublika ali sovetlərinin sessiyalarında qəbul edildi. Mətnlər, Azərbaycan SSR konstitusiyasındakı bir-iki ifadə dəyişikliyi istisna olunmaqla, eyni idi. Azərbaycan SSR konstitusiyasının 73-cü maddəsi bəyan edirdi:

"Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir.

Azərbaycan SSR dövlət orqanlarında və ictimai orqanlarda, mədəniyyət, maarif müəssisələrində və başqa idarələrdə Azərbaycan dilinin işlədilməsini təmin edir və onun hərtərəfli inkişafına dövlət qayğısı göstərir.

Azərbaycan SSR-də rus dilinin, habelə əhalinin danışdığı başqa dillərin bütün bu orqanlarda və idarələrdə hüquq bərabərliyi əsasında azad surətdə işlədilməsi təmin edilir."(16,25)

Dövlət dili haqqında maddə əvvəlki konstitusiyadakı "Dövlət dili, gerb, bayraq, paytaxt" fəslindən "Azərbaycan SSR-in milli-dövlət və inzibati-ərazi quruluşu" fəslinə keçirilmişdi. Görünür, "dövlət dili" ifadəsinin fəslin başında məxsusi nəzərə çatdırılması lazım bilinməmişdi. Bu, dəyişikliyin formal tərəfi idi.

73-cü maddə 151-ci maddəyə nisbətən mahiyyətə də dəyişikliyə uğramışdı. Əgər 151-ci maddədə azlıq təşkil edən millətlərə yalnız öz mədəniyyət və dövlət idarələrində ana dilini işlətmək hüququ verildisə, 73-cü maddə ilə Azərbaycan SSR-in bütün dövlət orqanlarında və ictimai təşkilatlarda rus dilinin, habelə başqa dillərin hüquq bərabərliyi əsasında azad surətdə işlədilməsinə təminat verilir.

Azərbaycan SSR konstitusiyasına dövlət dili haqqında maddənin yenidən daxil edilməsi dövlət idarələrində onun işlədilməsini tam təmin etmədi və 56-58-ci illərin təcrübəsi göstərmişdi ki, Azərbaycanın həmin dövrdəki reallığı şəraitində bu, obyektiv olaraq qeyri-mümkün idi. Lakin Azərbaycan dilinin dövlət dili

kimi konstitusiyada təsbit olunmuş hüququ əsasında onun funksional dairəsinin genişləndirilməsi, elm, təhsil, ədəbiyyat, mətbuat dili kimi zənginləşməsi üçün həmin illərdə müvafiq tədbirlər görülmüşdü.

* * *

Azərbaycan SSR-in tarixində dövlət dili ilə əlaqədar sonuncu sənəd "Azərbaycan SSR-də Azərbaycan dilinin daha fəal işlədilməsini təmin etmək haqqında" Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsinin 1989-cu il avqustun 18-də qəbul etdiyi qərarıdır. Qərar xalq hərəkatının tələbi ilə hazırlanmışdı və kompleks tədbirlər həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdu.

Qərarla qeyd olunurdu ki, "Partiya, sovet, ictimai və təsərrüfat təşkilatlarında Azərbaycan dilindən yarıtmaz istifadə olunur" və tapşırırdı ki, "onun konstitusiya statusu təmin edilsin."(24,5). "Tədrisin azərbaycanca aparılmadığı məktəblərdə dərs planlarına "Azərbaycan ədəbiyyatı" fənninin daxil edilməsi, bu məktəblərdə Azərbaycan dilinin birinci sinifdən keçilməsi" nəzərdə tutulurdu.(24,6).

Qərarın bu gün də aktuallığını itirməyən bir maddəsində tapşırırdı ki, Azərbaycan xalqının çoxəsrlik mədəni və mənəvi irsinin ərəb əlifbası ilə yaradıldığı nəzərə alınaraq, tədrisin azərbaycanca aparıldığı humanitar ali məktəblərdə həmin əlifbanın öyrənilməsi təmin olunsun, bu məqsədlə lazımi elmi-metodik ədəbiyyat hazırlanıb nəşr edilsin.(24,7).

Lakin Azərbaycanın o dövrdəki ictimai-siyasi həyatında gərginliklər yarandığına və dağıdıcı proseslər başladığına görə nəinki bu qərarın, ümumiyyətlə hər hansı bir gərəklə dövlət sənədinin icrası qeyri-mümkün idi.

1990-cı il aprelin 24-də qəbul edilmiş "SSRİ xalqlarının dilləri haqqında" Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının qanunu da elə bu səbəbdən icra oluna bilməzdi. SSRİ-nin təxminən 68 illik tarixi ərzində dil məsələlərini tənzimləyən ilk və son sənəd olan bu qanun 1985-ci ildən başlanmış yeni ictimai-tarixi inkişaf dövrünün bəhrəsi idi. Qanunla müttəfiq və muxtar respublikalara yeni səlahiyyətlər verilir, 4-cü maddəsində bəyan edilirdi ki, "Müttəfiq və muxtar respublikalar respublikaların dillərinin hüquqi statusunu müəyyənləşdirmək, o cümlədən onları dövlət dili kimi müəyyən etmək hüququna malikdirlər."(80). Azərbaycan, həmçinin Gürcüstan və Ermənistan üçün əhəmiyyətsiz olan bu maddə ittifaqın digər müttəfiq və muxtar respublikaları üçün həmin dövrdə əhəmiyyət kəsb edə bilirdi. SSRİ-nin konstitusiyasında (36-cı maddə) yalnız "ana dilindən istifadə etmək imkanının təmin olunması" müddəası var idi.(94,16).

Qanunda ilk dəfə olaraq rus dilinin statusu müəyyənləşdirilmişdi. Qeyd olunurdu ki, "Tarixən yaranmış şəraiti nəzərə almaqla və Ümumittifaq vəzifələrinin yerinə yetirilməsini təmin etmək məqsədilə rus dili SSRİ ərazisində SSRİ-nin rəsmi dili təsdiq olunur və millətlərarası ünsiyyət vasitəsi kimi işlədilir."(80).

Rus dilinin öyrənilməsinin əvvəlki qanunlarda formal da olsa, təsbit olunmuş könüllülük prinsipinin ləğv edilməsi qanunun ümumi ruhuna, həmin dövrdə müttəfiq respublikalarda cərəyan edən siyasi proseslərə müvafiq deyildi. 7-ci maddədə "təlimin başqa dildə keçildiyi tədris müəssisələrində məcburi dərs fənni kimi SSRİ-nin rəsmi dilinin öyrənilməsi" nəzərdə tutulurdu.(80).

* * *

Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi bərqərar olması üçün göstərilən ciddi-cəhdlər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hakimiyyəti dövründə obyektiv səbəblər üzündən, Sovet hakimiyyəti illərində SSRİ dövlətinin yeritdiyi siyasət nəticəsində bir səmərə verməsə də, XX əsr, xüsusən sovet dövrü Azərbaycan dilinin ən sürətli tərəqqisi dövrü olmuşdur. Məhz bu dövrdə zəngin bədii ədəbiyyat, elm və texnika, müxtəlif informasiya vasitələri dili kimi Azərbaycan dilinin ictimai fəaliyyət dairəsi, funksional imkanları genişlənməmiş, üslubları zənginləşmiş, dilin daxili inkişaf meyilləri əsasında yazı qaydaları cillənməmişdir. Azərbaycan dilində geniş təhsil sistemi fəaliyyət göstərmiş, ensiklopediyalar nəşr edilmiş, dünya ədəbiyyatı və ictimai fikir korifeylərinin əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur.

Azərbaycanın klassik və müasir ədiblərinin əsərlərinin müxtəlif xalqların dillərinə tərcümə edilərək onlarca ölkədə nəşr olunması nəticəsində isə Azərbaycan dili dünyada tanınmışdır.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA DÖVLƏT DİLİNİN BƏRQƏRAR OLMASI

1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikası öz dövlət müstəqilliyini elan etdi. Respublikanın müstəqillik əldə etməsi sovet dövlət sisteminin öz içindən törənən və təkamül xarakteri daşıyan siyasi prosesin məntiqi nəticəsi idi.

Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sessiyasında ilk dəfə 1989-cu il sentyabrın 23-də "Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının suverenliyi haqqında" konstitusiya qanunu qəbul edilmişdi. Həmin qanunun 13-cü maddəsində Azərbaycan dilinin dövlət dili olması bir daha təsbit olunmuşdu.(17).

1991-ci il fevralın 5-də Azərbaycan SSR-in "Azərbaycan Respublikası" adlandırılması haqqında qanun qəbul edilmişdi. 1991-ci il avqustun 30-da "Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini bərpa etmək haqqında Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin bəyannaməsi" qəbul olunmuşdu. 1991-ci il oktyabrın 18-də "Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında konstitusiya aktının qəbul edilməsi ilə bu proses başa çatmışdı.

1991-ci il oktyabrın 29-da Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sessiyası Azərbaycan Respublikasının BMT üzvlüyünə qəbul olunması məsələsini nəzərdən keçirmək üçün "Birləşmiş Millətlər Təşkilatına müraciət" və "Müstəqil Azərbaycan Respublikasının tanınması haqqında Dünya Dövlətlər Birliyinin üzvü olan dövlətlərin parlamentlərinə və hökumətlərinə müraciət" qəbul etdi. 1992-ci il martın 2-də Azərbaycan Respublikası BMT-yə üzv qəbul olundu və dövlət müstəqilliyi beynəlxalq aləmdə öz təsdiqini tapdı.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan dilinin artıq tam səlahiyyətli dövlət dili kimi işlədilməsi üçün şərait yaranmışdı. Lakin dövlət aparatı buna hazır olmadığı üçün işlərin əsasən rus dilində aparılması bir müddət davam etmişdi. Yenilik ondan ibarət idi ki, prezident aparatında rus dilində hazırlanmış sənədlər Azərbaycan dilinə də tərcümə olunurdu.

1992-ci il may ayının 15-də Azərbaycan Xalq Cəbhəsi hakimiyyətə gələndən sonra dövlət Azərbaycan dilində idarə olunmağa başlandı. Rusdilli kadrların təcridən əvəz olunması da buna şərait yaradırdı.

Həmin ilin dekabrında Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Milli Məclisində gərgin keçən müzakirələrdən sonra "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu qəbul edildi. Qanun Azərbaycan Respublikasının prezidenti Əbülfəz Elçibəy tərəfindən dekabrın 22-də imzalarsa da, mətbuatda 1993-cü il yanvarın 28-də dərc olunmasından görünür ki, qanun Milli Məclisdə qəbul edildikdən sonra da mətni üzərində iş aparılmışdı.

Qanunun 1-ci maddəsində elan olunurdu: "Azərbaycan Respublikasının dövlət dili türk dilidir. Azərbaycan Respublikasının bütün dövlət orqanlarında iş türk dilində aparılır. Türk dili respublikanın dövlət dili kimi siyasi, iqtisadi, ictimai, elmi və mədəni həyatın bütün sahələrində işlədilir və respublika ərazisində millətlərarası ünsiyyət vasitəsi vəzifəsini yerinə yetirir."(10).

Qanunla Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının, sovet dövründə olduğu kimi, təhsil üçün dil seçmək azadlığı təmin edilirdi. Yenilik ondan ibarət idi ki, Azərbaycan Respublikasının dövlət dili olan türk dilinin məcburi fənn kimi öyrənilməsi nəzərdə tutulurdu. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının dövlət orqanlarına göndərdikləri təklif, ərizə və şikayətlərə yalnız türk dilində cavab verilməsi qaydasını təsbit edən 4-cü maddəni də qanunun yeniliklərindən biri hesab etmək olardı.

19 maddədən ibarət olan qanunda dövlət dilinin tam hüquqda tətbiq olunması üçün bütün tədbirlər, o cümlədən, dövlət dili haqqında qanunun pozulmasına görə məsuliyyət nəzərdə tutulurdu.

Qanunda ən mühüm yenilik Azərbaycan dilinin əsrlər ərzində daşdığı adın - "türk dili" adının bərpa edilməsi idi.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dili tarixən "türk dili" adlandırılmışdı. 1828-29-cu illər Rusiya-Türkiyə müharibəsi zamanı, 1828-ci ildə çar I Nikolayın sərəncamı ilə xalqın "türk" adı "tatar", "Qafqaz tatarları" adı ilə əvəz olunduqda, dilin də adı "tatar dili", "Qafqaz tatarlarının dili" adlandırılmışdı. Azərbaycanlı müəlliflər çox vaxt "Azərbaycan-tatar dili", "türk-tatar dili" ifadəsini işlətmişdilər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan edildikdən sonra xalqın adı yenidən "türk", dili "türk dili" adlandırıldı. 1918-ci il iyunun 27-də AXC Nazirlər Şurasının qərarı ilə türk dili dövlət dili elan olundu. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra da xalqın adı "türk", dilinin adı "türk dili" idi.

Azərbaycan İnqilab Komitəsi 8 fevral 1921-ci il tarixli əmnaməsi ilə sovet idarələrində türk dilinin işlədilməsini təsbit etmiş, Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 27 iyun 1924-cü il tarixli dekreti ilə türk dili dövlət dili elan olunmuşdu.†

Xalqımızın "türk", dilimizin "türk dili" adlanması 1937-ci ilə qədər davam eləmişdi. Azərbaycanın 1937-ci il konstitusiyasının 1936-cı ilin sonunda hazırlanmış və IX Fövqəladə ümumazərbaycan Sovetlər

qurultayında müzakirə üçün təqdim olunmuş layihəsinin 20-ci maddəsində də Azərbaycan SSR-in dövlət dilinin türk dili olduğu qeyd edilmişdi. Qurultayın nümayəndələri, o cümlədən, M.C.Bağirov başda olmaqla Azərbaycan rəhbərliyini təşkil edən şəxslərdə öz anketlərindəki "milliyyət" qrafasının qarşısında "türk" yazmışdılar. Lakin, əvvəlki fəsildə göstəriləyi kimi, Azərbaycan rəhbərliyi yeni Sovet konstitusiyasını təsdiq edən VIII Fövqəladə Sovetlər qurultayında iştirak edib, Moskvadan qayıdandan sonra həmin maddə layihədən çıxarılmışdı. 1937-ci il martın 14-də IX Fövqəladə ümumazərbaycan Sovetlər qurultayında ilk dəfə olaraq mandat komissiyasının hesabatında "türk" əvəzinə "azərbaycanlı" işlədilmişdi: "azərbaycanlılar - 225 nəfər."(12). Bundan sonra "türk dili" də "Azərbaycan dili" adlandırılmağa başlandı. Beləliklə, xalqımızın və dilimizin adının ikinci dəfə (birinci dəfə 1828-ci ildə "tatar", "tatar dili" adlandırılmışdı) dəyişdirilməsi tarixi həmin gün -14 mart 1937-ci il hesab edilməlidir. Qurultaydan sonra heç yerdə "türk", "türk dili" adları işlənmədi.

1992-ci ilin dekabrında dövlət dili haqqında qanun qəbul edilərkən, dilimizin "türk dili" adlandırılması onun əsrlər boyu daşdığı adın bərpa olunması kimi ədalətli bir prinsipə əsaslanırdı. Lakin bu zaman sonradan yarana biləcək bir problem nəzərdən qaçırılmış, yaxud sərf-nəzər edilmişdi. Azərbaycan dilinin yenidən "türk dili" adlandırılması ilə eyni dil ailəsinə və qrupuna daxil olsalar da, bir-birindən fərqli olan iki dil Türkiyə türklərinin və azərbaycanlıların dilləri eyni ad daşımağa başlayırdı ki, bu da həm Azərbaycanda, həm də Türkiyədə ciddi bir dolaşılıq yaradırdı: eyni adlanan iki dili bir-birindən necə fərqləndirməli? 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən qəbul edilmiş qərarla dilimiz "türk dili" adlandırılarkən bu problem yox idi. Dilimiz tarixən əsrlər boyu "türk dili" adlandığı dövrlərdə Türkiyə türklərinin dili "osmanlı dili" adlandırılmışdı. 1922-ci il noyabrın 1-də sultanlığın, 1924-cü il martın 3-də isə xilafətin ləğvindən sonra "osmanlı dili" adından imtina edilərək, "Anadolu türklərinin dili", "Türkiyə türkcəsi" adlanmağa başlananda, ənənəyə görə "osmanlı dili" istilahi hələ də işlənməkdə idi. 1926-cı ildə Bakıda keçirilən I Ümumittifaq türkoloji qurultayın iclaslarının birində sədr elan etmişdi ki, Türkiyə nümayəndələri "osmanlı dili" ifadəsinin işlədilməsindən inciyirlər, indi öz ölkələrində "Anadolu türklərinin dili" ifadəsinə keçmişlər. Sonra çıxış edən nətiqlər həmin adı işlətməyə başlamışdılar.(40,255).

1937-ci ildə Azərbaycanda "türk" və "türk dili" adlarından imtina edildikdən sonra Türkiyə türkləri öz dillərini "türk dili" adlandırdılar. Türk xalqlarının və dillərinin ilkin və ulu "türk" və "türk dili" adlarını əsrlərlə daşıyan xalqımız bu adlardan məhrum oldu.

Milli Məclisdə qəbul edilmiş qanun icra olunmağa başlanmışdı və bu, əsas etibarilə tədris sistemində tətbiq olunmuş, "Türk dili" adı ilə yeni dərsliklər nəşr edilmişdi. Mətbuatda, efrədə paralel olaraq "Azərbaycan dili" istilahi da işlədilmişdi.

1993-cü ilin iyun ayında Azərbaycan Xalq Cəbhəsi hakimiyyətdən gedəndən sonra dövlət səviyyəsində yalnız "Azərbaycan dili" istilahi işlədilirdi. 1995-ci ildə Azərbaycan Respublikasının konstitusiyası hazırlanarkən, layihənin 23-cü maddəsində, qüvvədə olan 1978-ci il konstitusiyasında olduğu kimi, dövlət dilinin Azərbaycan dili olduğu göstərilmişdi. Oktyabr ayının sonlarındak yeni konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyaya daxil olmuş 1700 təklifdən yalnız 18-də dilimizin "türk dili" adlanması təklif olunurdu (noyabrın 5-də həmin rəqəmlər müvafiq olaraq 3 minə yaxın və 23 idi). Lakin buna baxmayaraq, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, yeni konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyanın sədri H.Əliyevin göstərişi ilə 23-cü maddənin geniş və sözün əsl mənasında demokratik müzakirələri keçirildi. İlk müzakirə Azərbaycan ziyalılarının iştirakı ilə oktyabrın 31-də respublika Elmlər Akademiyasında oldu. Noyabrın 2-də Respublika Prezidenti H.Əliyevin yanında Azərbaycan Respublikasının yeni konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyanın iclasında yenə də respublika ziyalılarının, siyasi partiyaların nümayəndələrinin iştirakı ilə bir daha 23-cü maddə müzakirə olundu.

Müzakirələrdə ən əvvəl 1992-ci il qanununun Milli Məclisdə qəbul edilməsi qaydasına, prosedurasına diqqət yetirildi və "qeyri-qanuni qəbul edilmiş qanun", "qeyri-konstitusion qanun" kimi qiymətləndirildi. Aydınlaşdırıldı ki, dil haqqında qanun konstitusiya qanunu olduğuna görə üçdə iki səs çoxluğu ilə qəbul edilməli idi. Halbuki, həmin qanunun müzakirəsində Milli Məclisin 50 üzvündən yalnız 39-u iştirak etmiş, qanun 26 səsə - adi səs çoxluğu ilə qəbul olunmuşdu. Eyni zamanda, 1978-ci il konstitusiyasının 73-cü maddəsi də qüvvədə qalmışdı.

Birinci iclasda çıxış edən 27 nəfərdən 12-si, ikinci iclasda çıxış edən 19 nəfərdən 5-i konstitusiyada "Azərbaycan dili" yazılmasına tərəfdar çıxmamışdı. Onların arasında xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə, xalq yazıçıları Hüseyn Abbaszadə, Əkrəm Əylisli, Anar, Elçin, şairlər - mərhum İsa İsmayilzadə, Sabir Rüstəmxanlı, Zəlimxan Yaqub da vardı. Xalq şairləri Nəbi Xəzri, Qabil, mərhum Cabir Novruz, xalq yazıçısı mərhum Yusif Səmədoğlu, şair Nəriman Həsənzadə, yazıçı Çingiz Abdullayev konstitusiyada "Azərbaycan dili" yazılmasına tərəfdar idilər. "Azərbaycan dili" yazılmasına tərəfdar çıxmayanlar aşağıdakı variantları təklif edirdilər: türk dili; Azərbaycan türkcəsi; Azərbaycan türk dili; Azəri türkcəsi; Azərbaycan(türk) dili.

"Azərbaycan dili" istilahına tərəfdar çıxanlar onun da qədimdən işləndiyinə aid misallar gətirirdilər. XI əsrdə Xətib Təbrizi dilimizi "azərbi" adlandırmışdı; "Журнал Министерства Народного Просвещения" (1843 года) - "название азербайджанское"; Mirzə Kazım bəyin əsərlərində - "Азербайджанский язык"; академик Дорн(1846) - "Азербайджанский язык".(12). Mətbuatda dərc olunmuş yazılarda da misallar vardı: XIV əsr alimi Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvaninin "Sihah əl-fars" lüğətində - "zəbane-azərbaycani"; Molla Əbdülqədir Quraninin 1901-ci ildə yazdığı "Ərəb və Azərbaycan dilinə məxsus dərslik kitabı".(73).

Yeni konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiya müzakirələrin nəticələrinə görə böyük əksəriyyətin rəyini nəzərə alaraq, konstitusiyada dövlət dili kimi Azərbaycan dilinin təsbit olunması qərarına gəldi. Noyabrın 5-də komissiyanın iclasında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti komissiyanın sədri kimi müzakirələrə yekun vuraraq söylədi: "Tarixi köklərimizə, tarixi keçmişimizə böyük hörmət və ehtiramımızı bildirərək, eyni zamanda bu gün deməliyik və mənəvi haqqımız var deyək ki, XX əsrdə bizim dilimiz öz inkişaf dövrünü keçib, formalaşmış, özünəməxsus adını götürüb və gəlib dövlət dili səviyyəsinə çatıb. İndi bunun adını dəyişdirib başqa ad qoymaq heç bir nöqtəyi-nəzərdən düzgün deyil - həm tarixi nöqtəyi-nəzərdən, həm fəlsəfi nöqtəyi-nəzərdən, həm Azərbaycanın dövlətçiliyi nöqtəyi-nəzərindən, ölkəmizin bu günü və gələcəyi nöqtəyi-nəzərindən düzgün deyil... Mən hər bir dilə öz hörmət və ehtiramımı bildirirəm. Amma hesab edirəm ki, öz dilimizlə, Azərbaycan dili ilə hər birimiz fəxr edə bilərik. Çünki bu, zəngin dildir, artıq dünyada tanınmış dildir. Xalqımızın adı da tanınmış, respublikamızın adı da tanınmış, dilimizin adı da tanınmış. Bu reallıqdır. Mən keçən dövrü kənara qoyuram, - 60 il ərzində bu, mövcud olmuş reallıqdır. Gün-gündən, aybaay inkişaf etmiş reallıqdır... Ona görə də bir də deyirəm - tarixi keçmişimizə, əcdadlarımıza böyük hörmət və ehtiram hissini bildirərək, bu gün biz tarixi bir addım atmalıyıq: müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət dilini qəbul etməliyik. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir."(37,462-463).

Bu, 1995-ci il noyabrın 12-də keçirilən Azərbaycan Respublikasının referendumunda qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikası konstitusiyasının 21-ci maddəsində təsbit olundu:

"I. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir.

II. Azərbaycan Respublikası əhalinin danışdığı başqa dillərin sərbəst işlədilməsini və inkişafını təmin edir."(13,17).

Dövlət dilinin tətbiqi və sərbəst inkişafı üçün Azərbaycanda münbit zəmin yaranmışdı və bu proses respublika müstəqilliyini əldə edəndən sonra başlanmışdı. Azərbaycan Respublikasının ilk konstitusiyasında Azərbaycan dilinin müstəqil dövlətin rəsmi dili statusu alması reallığı əks etdirməklə yanaşı, böyük hüquqi əhəmiyyətə malik idi.

2001-ci il iyun ayının 18-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H. Əliyevin "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" verdiyi fərman bu sahədəki qüsurları aradan qaldırmaqla Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi tam bərqərar olmasını nəzərdə tuturdu.

Fərmanda qeyd olunurdu ki, ana dilimizin öyrənilməsi və tətbiqi sahəsində hələ görüləsi işlər çoxdur, orta və ali məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi işinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır, kütləvi informasiya vasitələrində, rəsmi yazışmalarda, kargüzarlıqda Azərbaycan ədəbi dilinin normalarına lazımcəna əməl edilmir, Azərbaycan dilinin reklam işində istifadə edilməsində ciddi qüsurlar müşahidə olunur, əcnəbi dilli lövhələr gənc nəslin Azərbaycançılıq ruhunda tərbiyəsinə mənfi psixoloji təsir göstərir, televiziya ekranlarında filmlər dublyaj edilmədən rus dilində göstərilir, Azərbaycan dilinin tətbiq dairəsi bəzən süni olaraq məhdudlaşdırılır, səfirlik, xarici nümayəndəlik və şirkətlərdə Azərbaycan dilinin işlənməsi yarıtmaz vəziyyətdədir.(32).

Göstərilən qüsurları aradan qaldırmaq üçün mühüm tədbirlər həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdu və həmin proses hazırda davam etməkdədir. Fərmanda, eyni zamanda, latın qrafikalı əlifbaya keçilməsini başa çatdırmaq haqqında göstəriş verilmişdi və hazırda Azərbaycanda yalnız həmin əlifbadan istifadə olunmaqdadır. Fərmanda həmçinin Azərbaycan dilinin hüquqlarının qorunması ilə əlaqədar qanun hazırlanması haqqında tapşırıq verilmişdi.

Prezidentin fərmanı mükəmməl bir dövlət sənədi olmaqla yanaşı, Azərbaycan dilinin keçdiyi tarixi yolu və müasir vəziyyətini qiymətləndirən elmi mənbə səciyyəsi daşıyır. N.Cəfərov yazır: "Etiraf etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilinin tarixində hələ ona (Azərbaycan dilinə) bu səviyyədə qiymət verən ikinci bir rəsmi sənəd olmamışdır. Eyni zamanda Azərbaycan dilinin tarixi əsasları heç bir elmi mənbədə bu qədər aydın şəkildə verilməmiş, onun müasir vəziyyəti barədə bu qədər mükəmməl təsəvvür yaradılmamış, inkişaf problemləri haqqında bu qədər sistemli bir şəkildə bəhs edilməmişdir."(28).

Fərmanda dövlət dilinin tətbiqi məsələlərinin əlaqələndirilməsi və tənzimlənməsinin, onların həlli prosesinə nəzarətin vahid mərkəzləşdirilmiş bir qurum tərəfindən həyata keçirilməsinə ehtiyac olduğu üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət Dil Komissiyasının yaradılması nəzərdə tutulmuşdu. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2001-ci il 4 iyul tarixli fərmanı ilə həmin komissiya yaradıldı və ona

Prezidentin özünün başçılıq etməsi Azərbaycanda dövlət dilinin tətbiqinə necə böyük əhəmiyyət verilməsinin aydın təəcəssümüdür.

2001-ci il avqustun 3-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti "Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında" fərman verdi. Fərmanda qeyd olunurdu ki, on ilə yaxın bir müddətdə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçidin ölkəmizdə 2001-ci il avqust ayında bütövlükdə təmin edildiyi və yeni əlifbadan istifadənin müstəqil Azərbaycan Respublikasının ictimai-siyasi həyatında, mədəniyyətimizin tarixində mühüm hadisə olduğu nəzərə alınaraq hər il avqust ayının 1-i Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü kimi qeyd edilsin.(4).

2002-ci il sentyabr ayının 30-da Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununu qəbul etdi. Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyev həmin qanunu imzaladı və Azərbaycan dili əbədilik dövlət dili statusu qazandı.

NƏTİCƏ

Tədqiq olunmuş mövzu üzrə mənbələrin, dövlət sənədlərinin və arxiv materiallarının öyrənilməsi və təhlili göstərir ki, Azərbaycan dili tarixin mürəkkəb mərhələlərində, ağır ictimai-siyasi şəraitlərdə öz varlığını qorumuş, inkişaf etmiş, zənginləşmiş, ən dərin fikirləri incə çalarlarınadək aydın bir şəkildə ifadə etmək qüdrətinə malik olan dillərdən birinə çevrilmişdir.

Birinci minilliyin ikinci yarısından etibarən canlı danışıq dili zəminində formalaşaraq tarixən "türk dili" adlanan Azərbaycan dili şifahi ədəbi dilə çevrilənədək və sonradan bu əsasda Azərbaycan ədəbi dilinin yazılı qolu təşəkkül tapana qədər əsrlər boyunca mürəkkəb bir yol keçmişdir. 1300 ildən çox tarixi olan "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunun dilinin yüksək bədii səviyyəsi Azərbaycan dilinin əvvəlki əsrlərdə mükəmməl şifahi ədəbi dil olduğunu təsdiq edir. Dastanın 1053-cü ildə yazıya alınması Azərbaycan dilinin qədim yazılı ədəbiyyat ənənələrinə malik olduğunu sübuta yetirir.

XI-XII əsrlərdə Yaxın Şərqdə ən qüdrətli dövlətlərdən biri olan Səlcuqilər dövlətində (1038-1157) ərəb, fars dilləri ilə yanaşı türkcədən də istifadə olunurdu. Ümumiyyətlə, türk dillərinin geniş yayılması Səlcuqların adı ilə bağlıdır.

Həmin dövrdən Azərbaycan dilində yazılı nümunələr günümüzdə gəlib çatmasa da (Nizami (1141-1209), Xaqani (1126-1199) kimi dahi sənətkarlar əsərlərini fars dilində yazmışlar), XIII əsrdən etibarən Həsənoğlu, Qazi Bürhanəddin, Nəsimi və digər şairlərin əsərlərindəki yüksək bədiilik əvvəlki əsrlərdə də Azərbaycan dilində ədəbi nümunələrin yaradıldığına dəlalət edir. Mənbələrdə XI əsrdə yaşamış Məsud ibn Namdarın Azərbaycan dilində şeirlər yazması haqqında məlumat vardır.

XII-XIV əsrlərdə Azərbaycan dövlətlərinin (Eldəgəzlər (1136-1225), Şirvanşahlar (VI əsr-1538) dövlətləri və sair) rəsmi dili fars dili idi. Elmi əsərlərin əksəriyyəti ərəb və fars dillərində yazılırdı. Azərbaycan dilində yaranan ədəbi əsərlərin sayı isə çoxalmaqda idi. Alim ibn Mühənnə Azərbaycan sözlərinin lüğətini tərtib etmişdi. 1233-cü ildə şair Əli bütün Şərqdə məşhur olan "Qisseyi-Yusif" ("Yusif dastanı") əsərini yazmışdı. İzzəddin Həsənoğlu (XIII əsrin sonu- XIV əsrin əvvəlləri), Qazi Bürhanəddin (1344-1398), İmadəddin Nəsimi (1369-1417) həmin dövrdə yazıb yaratmışdılar.

Qaraqoyunlu (1410-1468) və Ağqoyunlu (1468-1501) dövlətlərində Azərbaycan dilinin poeziya dili kimi yayılmasına və inkişafına qayğı göstərilə də (Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanshah "Həqiqi" təxəllüsü ilə Azərbaycan dilində şeirlər yazırdı; hər iki dövlətin saraylarında şeir məclisləri təşkil olunurdu), rəsmi dil, dövlət dili fars dili idi.

Azərbaycanın dövlətçilik tarixində ilk dəfə olaraq Yaxın və Orta Şərqdə Osmanlı imperiyasından sonra ikinci böyük və qüdrətli dövlət olan Səfəvilər dövlətində (1501-1736) Azərbaycan dili rəsmi dil, dövlət dili səviyyəsinə yüksəldi. Xarakterinə görə Azərbaycan dövləti olan Səfəvilər dövlətində Azərbaycan dili sarayda və orduda hakim dil idi. Dövlətin iqtisadi və mədəni istinadgahı zəngin Azərbaycan vilayətləri idi. Dövlət azərbaycanlılar tərəfindən idarə olunurdu. XVI əsrin ortalarına yaxın 74 əmirdən 69-u azərbaycanlı idi. Hərbi komandanlıq azərbaycanlıların əlində idi. Dövlət fərman-ları azərbaycanlıların məskunlaşdığı vilayətlərə Azərbaycan dilində, farsların məskunlaşdığı vilayətlərə fars dilində göndərilirdi. Mədrəsələrdə ərəb, fars dilləri ilə yanaşı Azərbaycan dilində də təlim-tədris işləri aparılırdı.

Səfəvilər dövlətinin banisi Şah İsmayıl Xətai (1487-1524) Azərbaycan dilində yüksək poeziya nümunələri yaratmış ustad şair idi. Dünya şöhrətli Məhəmməd Füzuli (1494-1556) Səfəvilər dövründə yazıb yaratmışdı.

XX əsrin otuzuncu illərindən etibarən müxtəlif arxivlərdən aşkar edilən sənədlər Səfəvilər dövlətində fars dili ilə yanaşı Azərbaycan dilinin də dövlət dili kimi işlədildiyini, diplomatik yazışmalarda istifadə olunduğunu tam sübuta yetirdi. İlk dəfə 1936-cı ildə Macar alimi Fekete Layoş Səfəvilər dövlətinə aid Azərbaycan dilində yazılmış iki sənəd haqqında məlumat verdi (I Şah Səfinin (1629-1642) Avstriya imperatoru, Macarıstan kralı II Ferdinanda (1619-1637) məktubu və Şah Sultan Hüseyinin (1694-1722) Sakson şahzadəsi, Polşa kralı Fridrix Avqusta (1694-1733) məktubu). Ötən əsrin altmışıncı illərindən sonra Azərbaycan alimləri Ə.Məmmədov, A.Həsənov, S.Onullahi, Ə.Rəhimov, türk alimi Ş.Tekindağ daha doqquz sənəd tapıb dərc etdirmişlər. Onların arasında I Şah İsmayılın (1501-1524) Musa Durğut oğluna fərmanı, I Şah Səfinin Rusiya çarı Mixail Romanova (1613-1645) məktubu kimi nadir sənədlər vardır. I Şah İsmayılın 23 iyun 1512-ci il tarixli həmin fərmanı Azərbaycanın dövlətçilik tarixində Azərbaycan dilində ilk fərman olduğuna görə müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

1736-cı ildə Səfəvi sərkərdəsi Nadir xan Əfşar özünü şah elan edərək (1736-1747), Səfəvilər dövlətinə son qoydu. 1747-ci ildə onun ölümündən sonra İran dövləti zəiflədi, Azərbaycanda müstəqil xanlıqlar

yaradıldı. XVIII əsrdə Azərbaycanın bütün xanlıqlarında şifahi rəsmi dil Azərbaycan dili idi, yazılı rəsmi dil kimi isə fars və Azərbaycan dillərindən istifadə olunurdu.

Birinci Rusiya İran müharibəsində (1804-1813) İranın məğlubiyyəti nəticəsində bağlanmış Gülüstən müqaviləsi ilə (24 oktyabr 1813-cü il) Şimali Azərbaycan Rusiyanın hakimiyyəti altına keçəndən sonra (Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarından başqa) xanlıqlar tədricən ləğv edildi, əyalət və dairələr yaradıldı ki, onların da başında çar zabıtları dururdu. Türkmənçay müqaviləsi ilə (10 fevral 1828-ci il) Naxçıvan və İrəvan xanlıqları da daxil olmaqla Şimali Azərbaycanın Rusiyanın hakimiyyəti altına keçməsi təsbit olunduqdan sonra dövlət idarələrində rus dilinin fəal işlədilməsi başlandı və getdikcə intişar taparaq, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dilini hüquqsuz vəziyyətə düşməsi ilə nəticələndi.

1828-29-cu illər Rusiya-Türkiyə müharibəsi zamanında, 1828-ci ildə çar I Nikolayın göstərişi ilə xalqın "türk" etnonimi dəyişdirilərək "Qafqaz tatarları", dilinin "türk dili" adı dəyişdirilərək "tatar dili" adlandırıldı. Bu, 1918-ci ilədək davam etdi. Həmin müddətdə Rusiyada xalqın və dilinin yeni adları yuxarıda göstərilənlər kimi işlədilir, Azərbaycanda isə yerli müəlliflər bəzən "türk-tatar dili", "Azərbaycan-tatar dili" kimi ifadələrdən istifadə edirdilər.

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycanda müstəqil dövlət - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan ediləndən sonra xalqın və dilinin adı bərpa edildi. AXC Nazirlər Şurası 1918-ci il iyunun 27-də "Dövlət lisan türkcə qəbul edilərək müvəqqətin hökuməti müəssisələrdə rus lisanı istemalına müsaidə edilməsi haqqında" qərar qəbul etdi. Bu qərar Azərbaycanın dövlətçilik tarixində dövlət dili haqqında qəbul edilmiş ilk rəsmi sənəddir.

Azərbaycanın dövlət idarələrində əsasən ruslar, ermənilər və yəhudilər işlədiyinə görə hökumət türk dilini dövlət dili elan etməklə yanaşı, yerli kadrlar hazırlanana qədər müvəqqəti olaraq işlərin rus dilində aparılmasına da icazə vermişdi. Lakin qısa vaxtda yerli kadrlar hazırlamaq mümkün olmadığına görə AXC-nin mövcud olduğu müddət ərzində həmin qərar, əslində, yerinə yetirilməmiş qaldı. Yalnız Məclisi-məbusanın - Azərbaycanın dövlətçilik tarixində ilk parlamentin iclasları Azərbaycan dilində aparılmış, sənədləri ana dilində hazırlanmış, kargüzarlığı da bu dildə aparılmışdı.

1918-ci il avqustun 28-də AXC hökuməti məktəblərin milliləşdirilməsi haqqında da qərar qəbul etmişdir.

1920-ci il aprelin 28-də Rusiya hərbi qüvvələrinin müdaxiləsi və yerli kommunistlərin yardımı ilə AXC hakimiyyəti devrildi, Azərbaycanda Sovet hökuməti qurulmağa başlandı. Nəriman Nərimanovun başçılıq etdiyi Azərbaycan İnqilab Komitəsi və Xalq Komissarları Şurası AXC hökumətinin dövlət dilinin tətbiqi sahəsində başladığı işləri davam etdirdi. Azərbaycan İnqilab Komitəsi 1921-ci il fevralın 8-də "Sovet idarələrində kargüzarlığın rus və türk dillərində aparılmasını tətbiq etmək haqqında" əmr verdi. Əmrdə üç aylıq hazırlıq müddətindən sonra bütün mərkəzi və yerli dövlət idarələrində kargüzarlığın rus dili ilə yanaşı paralel olaraq türk dilində aparılması haqqında göstəriş verilmişdi. Dövlət idarələrində işləmək üçün yerli kadrların hazırlanması ilə işlərin tədricən yalnız türk dilində aparılması nəzərdə tutulmuşdu.

1921-ci il mayın 19-da I Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayında Azərbaycan SSR-in ilk konstitusiyası təsdiq olundu. Konstitusiyaya dövlət dili haqqında maddə daxil edilməmişdi və bunun düşünülmüş əsasları var idi. Kommunist ideologiyasında, Leninin milli siyasət konsepsiyasında dillərin bərabərhuquqlu olması prinsipi işlənib hazırlanmışdı, dillərin hansısa birinə imtiyaz verib dövlət dili elan olunması rədd edilirdi. Lenin yazırdı ki, "...pravdaçılar dillərin ən mükəmməl hüquq bərabərliyinə tərəfdardılar, hətta dövlət dilini lüzumsuz sayırlar!" Yaxud: "Zəruri budur ki, dövlət dili olmasın." Azərbaycan SSR konstitusiyasından əvvəl qəbul edilmiş üç sovet sosialist dövlətinin - Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikasının, Belorusiya SSR-in və Ukrayna SSR-in konstitusiyalarında (qəbul edildikləri tarix müvafiq olaraq: 10 iyul 1918-ci il; 23 fevral 1919-cu il; mart 1919-cu il) dövlət dili haqqında maddə yox idi. Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası II qurultayının qətnaməsində də MK-ya Azərbaycan sovet konstitusiyasını RSFSR-in konstitusiyasını əsas götürərək hazırlamaq tapşırığı verilmişdi.

Konstitusiyaya dövlət dili haqqında maddə daxil edilsəydi belə, dövlət quruculuğunda davam edən proseslər (rus, erməni, yəhudi millətlərindən olan kadrların yerli kadrlarla ləng əvəz olunması, Moskvadan çoxlu kadrların Azərbaycana rəhbər işə göndərilməsi) dövlət idarələrində Azərbaycan dilinin işlədilməsini qeyri-mümkün edəcəkdi. Azərbaycan İnqilab Komitəsinin 8 fevral 1921-ci il tarixli əmri də icra olunmamış qalmışdı. Üstəlik, 1922-ci ildə mətbuatda Azərbaycan dili dərslərinin azaldılması hesabına rus dili dərslərinin çoxaldılmasına, teatrda da Azərbaycan tamaşalarının bu minvalla ixtisar edilməsinə çağıran yazılar dərc olunmağa başlanmışdı. O zaman Azərbaycanda hakimiyyətdən kənarlaşdırılmış N.Nərimanov (o 1922-ci il martın 12-də təsis edilmiş Zaqafqaziya Sovet Respublikaları Federativ İttifaqının üç sədrindən biri seçilmişdi; mayın 5-də özü Genüya konfransında ikən yeni hökumətin təşkili zamanı XKŞ-nin sədri vəzifəsinə Qəzənfər Musabəyov seçilmişdi) həmin il iyunun 15-də "Bakinski raboçi" qəzetində "Bəzi yoldaşlara cavab" məqaləsini

dərc etdirərək, bu cəhdlərin Lenin milli siyasəti ilə bir araya sığmadığını göstərmişdi. İyunun 19-da Azərbaycan K(b)P Rəyasət Heyəti "Yoldaş Nərimanovun məqaləsi haqqında" məsələ müzakirə edərək, mətbuatda belə çıxışların yolverilməz olduğu haqqında qərar qəbul etmişdi.

1922-ci il dekabrın 10-da Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikasında birləşdikdən sonra dil məsələsi Zaqafqaziyanın dövlət orqanlarında müzakirə olunmuşdu. 1923-cü il iyunun 28-30-da Zaqafqaziya Mərkəzi icraiyyə Komitəsinin II sessiyasında "Zaqafqaziya Federasiyası quruculuğunda milli məqam haqqında" məruzə dinlənilmiş və "Dil haqqında bəyannamə" qəbul edilmişdi. Qeyd olunmuşdu ki, Gürcüstan və Ermənistanda dövlət idarələrində əsasən milli kadrların çalışdığı və işlərin milli dillərdə aparıldığı halda, Azərbaycanda dövlət idarələrində əsasən qeyri millətlərin nümayəndələri çalışır və işlər rus dilində aparılır. "Dil haqqında bəyannamə"də üç respublikanın MİK-lərinə qısa müddətdə bu məsələni tənzimləyən kodeks qəbul etmək tapşırılmışdı.

1924-cü il iyunun 27-də Azərbaycan SSR MİK Zaqafqaziya MİK II sessiyasının qərarını icra edərək, "Respublikanın dövlət idarələrində dövlət dilini və əhalinin əksəriyyətinin və azlıqda qalan millətlərin dillərini tətbiq etmək haqqında" dekret qəbul etdi. Dekretin 1-ci maddəsində elan olunurdu ki, "Azərbaycan SSR-in dövlət dili türk dilidir."

Lakin nə Azərbaycan İnqilab Komitəsinin 8 fevral 1921-ci il tarixli əmri, nə də bu dekret Azərbaycanın dövlət idarələrində Azərbaycan dilinin tətbiqini təmin etmədi. Qeyri millətlərdən olan dövlət qulluqçularının tədricən düşünülmüş surətdə rusdilli təhsil vasitəsilə assimilyasiya edilmiş (VOLKERMORD nəzəriyyəsi) azərbaycanlılarla əvəz olunduğuna görə dövlət işlərinin rus dilində aparılması davam etdirildi. Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin bərqərar olduğu bütün illər ərzində bu siyasət yeridildi və qüvvədə oldu. Respublikanın mərkəzi dövlət idarələrində və ictimai təşkilatlarında yalnız rusdilli azərbaycanlılar işə qəbul edilirdilər; Azərbaycan onların vasitəsilə rus dilində idarə olunurdu.

1936-cı il dekabrın 5-də SSRİ-nin yeni konstitusiyası qəbul olundu. Bundan sonra bütün müttəfiq respublikalar da öz yeni konstitusiyalarını qəbul etdilər. Azərbaycan SSR konstitusiyasının layihəsində Azərbaycan SSR-də dövlət dilinin türk dili olduğu haqqında maddə olsa da (20-ci maddə), 1937-ci il martın 14-də IX Fövqəladə Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayında konstitusiya təsdiq edilərkən, həmin maddə çıxarılmışdı. Eyni zamanda, qurultayın sənədlərində xalqın "türk" adı dəyişdirilərək "azərbaycanlı", dilinin "türk dili" adı dəyişdirilərək "Azərbaycan dili" adlandırıldı.

1938-ci il martın 23-də Azərbaycan SSR XKS və Azərbaycan K(b)P MK "Azərbaycanın qeyri-rus məktəblərində rus dilinin məcburi tədrisi haqqında" qərar qəbul etdilər. Həmin qərar rus dilinin öyrənilməsində əlverişli rol oynadı.

1950-ci illərdə elə bir vəziyyət yaranmışdı ki, Azərbaycan dili nəinki mərkəzi dövlət idarələrindən və ictimai təşkilatlardan tamamilə sıxışdırılıb çıxarılmışdı, hətta bəzi poçt şöbələrində Azərbaycan dilində teleqramlar qəbul edilmirdi, bəzi müəssisələrdə işçilərin Azərbaycan dilində yazdıqları ərizələr onlara qaytarılırdı.

1956-cı ildə Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri işləyən görkəmli yazıçı və dövlət xadimi Mirzə İbrahimovun təşəbbüsü ilə Azərbaycan rəhbərliyi konstitusiyaya dövlət dili haqqında maddə daxil etməklə ana dilinin hüquqlarını qismən bərpa etməyi qərara aldı. Həmin dövrdə Gürcüstan və Ermənistan istisna olmaqla (dövlət dili haqqında maddə həmin respublikaların ilk konstitusiyalarına daxil edilmişdi və 1937-ci il konstitusiyasında da saxlanılmışdı) SSRİ konstitusiyasında və müttəfiq respublikaların konstitusiyalarında, həmçinin Avropa və Asiyanın sosialist ölkələrinin konstitusiyalarında dövlət dili haqqında maddə yox idi. Həmin il avqustun 21-də Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sessiyasında Sov.İKP MK-ya məlumat verilmədən (məsələ yalnız şifahi tərzdə SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri K.Y.Voroşilovla razılaşdırılmışdı) "Azərbaycan SSR Konstitusiyasına (Əsas qanununa) Azərbaycan SSR-in dövlət dili barəsində maddə əlavə edilməsi haqqında" qanun qəbul olundu. Bununla da, bütün sosialist ölkələri birliyi sistemində konstitusiyalarında dövlət dili haqqında maddə olan Zaqafqaziya respublikalarının əlahiddəliyi yarandı. Yeni maddədə elan olunurdu ki, "Azərbaycan SSR-in dövlət dili Azərbaycan dilidir." (151-ci maddə).

Qanun qəbul edildikdən sonra onun icrasına - dövlət idarələrində işlərin tədricən Azərbaycan dilində aparılmasına başlanmış və bir müddət davam eləmişdi. Lakin Moskvanın müdaxiləsi ilə 1958-59-cu illərdə Azərbaycan rəhbərliyi dəyişdirildikdən və dövlət dilinin tətbiqi sahəsindəki cəhdlərə "millətçilik" damğası vurulandan sonra yenidən bütün dövlət idarələrində işlərin əvvəlki qayda ilə rus dilində aparılması davam etdirildi. Lakin dövlət dili haqqında maddə konstitusiyadan çıxarılmadı və formal da olsa, konstitusiya müddəası kimi əhəmiyyətli idi. Həmin qanun 50-ci illərdə Azərbaycan dilinin geniş surətdə sıxışdırılmasının qarşısını almaqla yanaşı, milli şüurun dirçəlməsində böyük rol oynadı və sonrakı illərdə də Azərbaycan dilinin hüquqlarının qorunması üçün təməl rolunu oynadı.

1977-ci il oktyabrın 7-də SSRİ-nin yeni konstitusiyası qəbul edildi və sovet dövlətçilik ənənəsinə görə müttəfiq respublikalar da öz yeni konstitusiyalarını qəbul etməli idi. Azərbaycan SSR konstitusiyasının mətbuatda dərc olunmuş layihəsində dövlət dili haqqında maddə yox idi. Müttəfiq respublikaların konstitusiyalarının modeli Moskvadan verilmişdi və Mərkəz dövlət dili məsələsində bütün sosialist ölkələri birliyi daxilində Zaqafqaziya əlahiddəliyinə son qoymağı qərara almışdı. Lakin Zaqafqaziya respublikaları rəhbərlərinin prinsipial və qətiyyətli mövqeyinin, həmçinin respublikalardakı ictimai rəyin təsiri ilə Sov.İKP MK güzəştə getmək məcburiyyətində qaldı. Hər üç respublikanın konstitusiyalarına dövlət dili haqqında maddə daxil edildi. 1978-ci il aprelin 21-də qəbul olunmuş Azərbaycan SSR konstitusiyasının 73-cü maddəsində "Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının dövlət dilinin Azərbaycan dili olduğu" elan edildi,

Azərbaycan SSR konstitusiyasına dövlət dili haqqında maddənin yenidən daxil edilməsi mərkəzi dövlət idarələrində və ictimai təşkilatlarda onun işlədilməsini təmin etmədi və 1956-58-ci illərin təcrübəsi göstərir ki, Azərbaycanın həmin dövrdəki reallığı şəraitində bu, obyektiv olaraq qeyri mümkün idi. Lakin Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi konstitusiyada təsbit olunmuş hüququ əsasında onun funksional dairəsinin genişləndirilməsi üçün müvafiq tədbirlər görülmüşdü.

Azərbaycan SSR-in tarixində dövlət dili ilə əlaqədar sonuncu sənəd "Azərbaycan SSR-də Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi daha fəal işlədil-məsini təmin etmək tədbirləri haqqında" Azərbaycan KP MK-nın 18 avqust 1989-cu il tarixli qərarıdır. Lakin Azərbaycanın o dövrdəki ictimai-siyasi həyatında gərginliklər yarandığı və dağıdıcı proseslər başlandıqına görə həmin qərarın icrası qeyri-mümkün idi. 1990-cı il aprelin 24-də qəbul edilmiş "SSRİ xalqlarının dilləri haqqında" SSRİ qanunu da elə bu səbəbdən əhəmiyyətsiz idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hakimiyyəti dövründə obyektiv səbəblər üzündən, Sovet Hakimiyyəti illərində SSRİ dövlətinin yeritdiyi siyasət nəticəsində Azərbaycan dili tam hüquqlu dövlət dili kimi bərqərar olmasa da, XX əsr, xüsusilə sovet dövrü Azərbaycan dilinin ən sürətli tərəqqisi və çiçəklənməsi dövrü olmuşdur. Məhz bu dövrdə zəngin bədii ədəbiyyat, elm və texnika, müxtəlif informasiya vasitələri dili kimi Azərbaycan dilinin ictimai fəaliyyət dairəsi, funksional imkanları genişlənmiş, üslubları zənginləşmiş, dilin daxili inkişaf meyilləri əsasında yazı qaydaları cilalanmışdır. Azərbaycan dilində geniş təhsil sistemi fəaliyyət göstərmiş, ensiklopediyalar nəşr edilmiş, dünya ədəbiyyatı və ictimai fikir korifeylərinin əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur.

1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikası öz dövlət müstəqilliyini elan etdi və Azərbaycan dilinin artıq tam səlahiyyətli dövlət dili kimi işlədilməsi üçün əlverişli şərait yarandı. Lakin dövlət aparatı buna hazır olmadığı üçün işlərin əsasən rus dilində aparılması bir müddət davam eləmişdi.

1992-ci il may ayının 15-də Azərbaycan Xalq Cəbhəsi hakimiyyətə gələndən sonra tarixdə ilk dəfə olaraq Azərbaycan dövləti ana dilində idarə olunmağa başlandı. Həmin il dekabrın 22-də "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" qanun qəbul edildi. Qanunda Azərbaycan dilinin qədim və tarixi adı bərpa edilərək, "türk dili" adlandırıldı. Lakin bu zaman Türkiyə türklərinin dili də "türk dili" adlandırıldığına görə ciddi dolaşlıq yaradan problem meydana çıxdı. İki dil eyni cür adlanırdı. 1937-ci ilə qədər Azərbaycan türklərinin dili "türk dili" adlananda, Türkiyə türklərinin dili "osmanlı dili", "Anadolu türklərinin dili", "Türkiyə türkcəsi" adlandırılırdı. 1937-ci ildə Azərbaycanda "türk dili" istilahından imtina edildikdən sonra Türkiyə türkləri öz dillərini "türk dili" adlandırmağa başlamışdılar. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövlətinin qəbul etdiyi qanundan sonra iki dil eyni cür adlanmağa başladı ki, bu da deyildi kimi, böyük dolaşlıq yaratdı.

1993-cü il iyunun 15-də H. Əliyev Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri seçildəndən sonra rəsmi dairələrdə "türk dili" yox, "Azərbaycan dili" ifadəsi işlədilməyə başlandı. Qeyd etmək lazımdır ki, AXC dövründə də xalqın müəyyən hissəsi, o cümlədən bəzi ziyalılar tərəfindən "türk dili" istilahi qəbul edilmədiyinə görə "Azərbaycan dili" ifadəsi işlədilirdi. Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il noyabrın 12-də referendumda qəbul edilmiş konstitusiyasının 21-ci maddəsində də elan olundu ki, "Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir."

2001 -ci il iyun ayının 18-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi tətbiqi sahəsindəki çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında fərman verdi. 2002-ci il sentyabr ayının 30-da Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi" Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" Azərbaycan Respublikası qanununu qəbul etdi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H. Əliyev həmin qanunu imzaladı və Azərbaycan dili əbədlilik dövlət dili statusu qazandı.

ИЗ ИСТОРИИ СТАНОВЛЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА КАК ГОСУДАРСТВЕННОГО (XVI-XX вв.)

РЕЗЮМЕ

Азербайджанский язык, получивший статус полноправного государственного языка в конце XX века, в связи с обретением Азербайджаном независимости, прошел до этого большой и сложный путь в своем развитии.

Формирование азербайджанского языка, исторически называемый "турецким" (относится к огузской группе тюркских языков), началось во второй половине первого тысячелетия на основе живого разговорного языка. Высокий художественный уровень языка эпоса "Книга Деде Коркуда", созданного более 1300 лет назад, свидетельствует о том, что в предыдущие века азербайджанский язык обладал всеми параметрами совершенного устного литературного языка. Запись эпоса, датируемая 1053 годом, доказывает и наличие древних письменных литературных традиций в азербайджанском языке.

В государстве Сельджуков (1038-1157), являющегося одним из самых могущественных на Ближнем Востоке в XI-XII веках, турецкий (азербайджанский) язык имел самое широкое применение наряду с арабским и персидским языками. В целом распространение тюркских языков связано с именем Сельджуков.

Несмотря на то, что до наших дней не дошли литературные образцы, написанные в XI-XII веках на азербайджанском языке (такие гениальные азербайджанские художники слова как Низами (1141-1209), Хагани (1126-1199) писали на персидском языке), высокий уровень произведений Гасаноглы, Гази Бурханеддина, Несими, создававших свои творения начиная с XIII века, свидетельствует о наличии в предыдущих веках высокохудожественной литературы на азербайджанском языке. В источниках сообщается о том, что Масуд ибн Намдар, живший в XI веке, писал стихи на азербайджанском языке.

В XII-XIV веках персидский язык был официальным языком в азербайджанских государствах (государства Эльдегизов (1136-1225),

Ширваншахов (XI век-1538) и другие). Большинство научных трудов создавались на арабском и персидском языках. Однако вместе с тем увеличивалось число литературных произведений на азербайджанском языке. Алим ибн Мухенна составил словарь азербайджанских слов. В 1233 году поэт Али написал поэму "Гиссейи-Юсиф" ("Дастан Юсифа"), имевший широкую популярность на всем Ближнем Востоке. В тот же период создавали свои произведения Иззеддин Гасаноглы (конец XIII - начало XIV веков), Гази Бурханеддин (1344-1398) и Имадеддин Несими (1369-1417).

Несмотря на то, что в государствах Каракойунлу (1410-1468) и Агкойунлу (1468-1501) азербайджанский язык широко использовался в качестве поэтического языка (правитель государства Каракойунлу Джаханшах писал стихи на азербайджанском языке под псевдонимом "Хагиги", во дворцах обоих государств устраивались поэтические меджлисы - собрания), персидский язык являлся официальным, государственным языком.

Впервые в истории азербайджанской государственности азербайджанский язык наряду с персидским получил статус государственного языка в государстве Сефевидов (1501-1736), наиболее могущественном государстве на Ближнем и Среднем Востоке после Османской империи. В государстве Сефевидов, которое являлось азербайджанским по своему характеру, азербайджанский язык завоевал ведущее положение как во дворце, так и в армии. Богатые азербайджанские области являлись экономической и культурной опорой государства. К середине XVI века из 74 правителей областей 69 являлись азербайджанцами и все военное командование находилось в руках азербайджанцев. В тех областях, где компактно проживали азербайджанцы, государственные указы провозглашались на азербайджанском, а в регионах, заселенных персами - на персидском языках. В медресах наряду с арабским и персидским языками учебный процесс осуществлялся и на азербайджанском языке.

Примечательно, что сам Шах Исмаил Хатаи (1487-1524), основоположник государства Сефевидов, создал высокие поэтические образцы на азербайджанском языке. Великий поэт Мухаммед Физули (1494-1556) создавал свои бессмертные творения при Сефевидов.

Начиная с 30-х годов XX века в различных архивах были выявлены ряд документов, которые полностью доказали, что в государстве Сефевидов наряду с персидским языком в качестве официального, государственного языка использовался и азербайджанский язык. Впервые в 1936 году венгерский ученый Фекете Лайош сообщил о найденных двух документов, написанных на азербайджанском языке (послание Шаха Сафи I (1629-1642) австрийскому императору, венгерскому королю Фердинанду II (1619-1637) и послание Шаха Султана Гусейна (1694-1722) Саксонскому принцу, польскому королю Фридриху Августу (1694-1733)). Начиная с 60-х годов прошлого века азербайджанские ученые А.Мамедов, А.Гасанов, С.Онуллахи, А.Рагимов, а также турецкий ученый Ш.Текиндаг выявили и опубликовали еще девять документов. Среди них имеются такие редкие документы, как указ Шаха Исмаила I (1501-1524) Муса Дургуту, послание Шаха Сафи I русскому царю Михаилу Романову (1613-1645). Будучи первым в истории азербайджанской государственности официальным документом на азербайджанском языке, указ Шаха Исмаила I Муса Дургуту от 23 июня 1512 года имеет исключительное значение.

В 1736 году сефевидский военачальник Надир хан Афшар объявил себя шахом Ирана (1736-1747) и положил конец государству Сефевидов. После его кончины в 1747 году иранское государство ослабло и на территории Азербайджана образовались ряд самостоятельных ханств. В XVIII веке во всех этих ханствах азербайджанский язык являлся официальным устным и наряду с персидским официальным письменным языком.

Вследствие поражения Ирана в первой русско-иранской войне (1804-1813 гг.) было заключено Гюлистанское мирное соглашение (24 октября 1813 года). По его условиям Северный Азербайджан (кроме входящих в него Нахичеванского и Эриванского ханств) отошел к России. Ханства были постепенно ликвидированы, появились новые административные единицы - губернии и уезды, руководимые царскими ставленниками. По условиям Туркменчайского мирного соглашения (10 февраля 1828 года) утвердился переход к России всего Северного Азербайджана, включая Нахичеванское и Эриванское ханства. С этого периода в государственных учреждениях начали активно пользоваться русским языком. К началу XX века данный процесс приобрел тотальный характер и привел практически к полному бесправию азербайджанского языка.

Во время русско-турецкой войны (1828-29 гг.) в 1828 году по указанию царя Николая I этноним "турки" (азербайджанцы) был заменен на "кавказские татары", а "турецкий язык" (азербайджанский язык) - на "татарский язык". Данное положение продолжалось вплоть до 1918 года. В течение этого времени в России именно таким образом назывались азербайджанский народ и его язык. Что касается азербайджанских авторов, то они пользовались выражениями "турецко-татарский язык", "азербайджано-татарский язык".

После объявления Азербайджана 28 мая 1918 года независимым государством - Азербайджанской Народной Республикой были восстановлены подлинные названия народа и его языка. 27 июня 1918 года Совет Министров АНР принял "Постановление о признании турецкого (азербайджанского-ред.) языка государственным и временном допущении в правительственных учреждениях употребления русского языка". Данное постановление является первым официальным документом о государственном языке в течении всей истории азербайджанской государственности.

В то время в государственных учреждениях работали в основном русские, армяне и другие лица некоренной национальности. Поэтому несмотря на объявление азербайджанского языка государственным, до подготовки местных кадров, временно разрешалось использование русского языка в делопроизводстве. Однако, подготовка местных кадров за короткий срок была сопряжена с большими трудностями, поэтому за период существования АНР по существу данное постановление так и не было реализовано. Лишь заседания первого в истории азербайджанской государственности парламента - Меджлиси-мебусан велись и его документы готовились на азербайджанском языке.

28 августа 1918 года правительство АНР приняло постановление о национализации школ.

28 апреля 1920 года вследствие русской военной интервенции, поддержанной местными коммунистами, подавляющее большинство которых составляли лица некоренной национальности, было свергнуто государство АНР. Началось построение советской власти в Азербайджане. Однако в области языковой политики Азербайджанский Революционный Комитет и Совет Народных Комиссаров, руководимые Н.Наримановым, продолжали работу правительства АНР. 8 февраля 1921 года Азербайджанский Революционный Комитет издал приказ "О применении ведения делопроизводства в советских учреждениях на русском и турецком (азербайджанском-ред.) языках". В документе было дано указание о ведении во всех центральных и местных государственных учреждениях делопроизводства наряду с русским языком параллельно и на азербайджанском. В нем предусматривался постепенный

переход ведения делопроизводства только на азербайджанском языке по мере подготовки местных кадров для работы в государственных учреждениях.

19 мая 1921 года на I Всеазербайджанском Съезде Советов была утверждена первая конституция Азербайджанской ССР. В конституции не была включена статья о государственном языке. Данное положение имело продуманное обоснование: коммунистическая идеология, основанная на ленинской национальной политической концепции о равноправии языков, исходила из принципа, который отвергал идею предоставления привилегий какому-либо языку путем его провозглашения государственным. Ленин писал: "... правдисты являются сторонниками самого совершенного равноправия языков, считают даже ненужным государственный язык!" Или же: "Необходимо, чтобы не было государственного языка". В конституциях Российской Советской Федеративной Социалистической Республики, Белорусской ССР и Украинской ССР (даты их принятия соответственно: 10 июля 1918 года; 23 февраля 1919 года; март 1919 года), принятых до конституции Азербайджанской ССР, не было статьи о государственном языке. В резолюции II съезда АКП(б) было также дано указание ЦК партии о подготовке проекта Азербайджанской Советской Конституции на основе Конституции РСФСР.

Если бы даже в конституции была предусмотрена статья о государственном языке, процессы, характеризующие государственное строительство того периода (медленная замена кадров в госструктурах на национальные, посылка в Азербайджан многочисленных кадров из Москвы) фактически исключали полноправное применение азербайджанского языка в государственных учреждениях, в силу чего приказ Азербайджанского Революционного Комитета от 8 февраля 1921 года также оставался невыполненным. Кроме этого, в 1922 году в печати появились статьи с призывом увеличить количество уроков русского языка за счет уменьшения уроков азербайджанского языка. Данная тенденция касалась также изменения соотношения театральных представлений на азербайджанском и русском языках. В тот период Н. Нариманов, отстраненный от власти в Азербайджане (он был избран одним из трех председателей Закавказской Социалистической Федеративной Советской Республики, учрежденной 12 марта 1922 года; 5 мая того же года, когда он участвовал на Генуэской конференции, Газанфар Мусабеков был избран председателем СНК) 15 июня выступил в газете "Бакинский рабочий" со статьей "Ответ некоторым товарищам". В ней он указал на несовместимость подобных действий с ленинской национальной политикой. 19 июня Президиум АКП(б) обсудил вопрос "О статье товарища Нариманова" и указал на недопустимость подобных выступлений в печати.

После объединения Азербайджана, Грузии и Армении в Закавказской Советской Федеративной Социалистической Республике (10 декабря 1922 года) вопрос о статусе языков был обсужден в государственных органах Закавказья. 28-30 июня 1923 года на II сессии Закавказского Центрального Исполнительного Комитета был заслушан доклад "О национальном моменте в строительстве Закавказской Федерации" и была принята "Декларация о языке". В ней отмечалось, что в то время как в Грузии и Армении делопроизводство в основном ведется национальными кадрами на национальных языках, то в Азербайджане в государственных учреждениях трудятся в основном кадры некоренной национальности и соответственно работы ведутся на русском языке. В "Декларации о языке" перед ЦИК-ами трех республик была поставлена задача о подготовке в кратчайшие сроки кодекса для регулирования данного вопроса. 27 июня 1924 года в исполнении решений II сессии ЦИК Закавказской Федеративной Республики ЦИК Азербайджанской ССР принял декрет "О применении в государственных учреждениях государственного языка и языков национального большинства и национальных меньшинств". В первой статье декрета провозглашалось, что "Турецкий (азербайджанский-ред.) язык является государственным языком Азербайджанской ССР". Однако и этот декрет не обеспечил полноценного применения азербайджанского языка в государственных учреждениях. Лица некоренной национальности из числа государственных служащих стали постепенно заменены азербайджанскими кадрами, ассимилированными путем их обучения на русском языке (теория VOLKERMORD). Делопроизводство продолжалось вестись на русском языке. Данная политика в области языка оставалась в силе за все годы советской власти в Азербайджане. В центральных государственных учреждениях и общественных организациях на работу принимались как правило русскоязычные азербайджанцы; через них Азербайджанское государство управлялось на русском языке.

5 декабря 1936 года была принята новая Конституция СССР. После этого все союзные республики приняли свои новые конституции. Несмотря на то, что в проекте конституции Азербайджанской ССР имелось положение о турецком (азербайджанском-ред.) языке как государственном (20-ая статья), данная статья была изъята на IX Чрезвычайном Всеазербайджанском

съезде Советов, состоявшем 14 марта 1937 года. Одновременно в документах съезда название "турки" было заменено на "азербайджанцы", а "турецкий язык" на "азербайджанский язык". Это было очередным звеном в целенаправленном процессе, проводимым Советским правительством по отрыву тюркских народов, живущих в СССР от влияния Турции. В дальнейшем последовал перевод их письменности с латинского алфавита на кириллицу. (Этот процесс естественно не коснулся Армении и Грузии, алфавиты которых не были переведены на кириллицу).

23 марта 1938 года СНК и ЦК К(б)П Азербайджана приняли решение "Об обязательном изучении русского языка в нерусских школах". Данный документ создал благоприятную почву для более широкого распространения русского языка среди населения республики.

В 1950-х годах азербайджанский язык фактически был полностью вытеснен из центральных государственных учреждений и общественных организаций. Дело доходило до того, что в некоторых почтовых отделениях не принимались телеграммы на азербайджанском языке, в некоторых учреждениях не принимались заявления работников, написанных на азербайджанском языке.

В 1956 году по инициативе видного писателя и государственного деятеля, председателя Президиума Верховного Совета Азербайджанской ССР М.Ибрагимова руководство Азербайджана решило включить в конституцию республики статью о государственном языке и тем самым частично восстановить права родного языка. В тот же период, исключая Грузию и Армению (статья о государственном языке была включена уже в первых конституциях этих республик, а в дальнейшем была сохранена и в конституциях 1937 года), в конституциях СССР, других союзных республик, а также социалистических стран Европы и Азии не имелась статья о государственном языке. 21 августа того же года без согласования с ЦК КПСС на сессии Верховного Совета Азербайджанской ССР был принят закон "О включении в Конституции Азербайджанской ССР (Основной закон) статьи о государственном языке Азербайджанской ССР". (Вопрос был лишь устно согласован с председателем Президиума Верховного Совета СССР К.Е.Ворошиловым). Тем самым, во всей конституционной системе стран социалистического содружества создалась исключительность закавказских республик о государственном языке. В нововключенной статье провозглашалось: "Азербайджанский язык является государственным языком Азербайджанской ССР". (151 -ая статья).

После принятия закона приступили к его исполнению - к постепенному переходу ведения дел в государственных учреждениях с русского языка на азербайджанский. В течение определенного времени данная тенденция продолжалась углубляться и расширяться. Однако после смены азербайджанского руководства в 1958-59 годах в результате вмешательства Москвы и осуждение попыток применения азербайджанского языка в качестве государственного как проявление "национализма", во всех центральных учреждениях снова переключились к ведению делопроизводства на русском языке. Вместе с тем статья о государственном языке не была изъята из конституции и пусть формально, но все же сохранила статус конституционного положения. В 50-х годах закон 1956 года сыграл большую роль в предупреждении широкого и повсеместного вытеснения азербайджанского языка, способствовал возрождению национального самосознания и заложил правовую основу защиты азербайджанского языка в последующие десятилетия.

7 октября 1977 года была принята новая конституция СССР и по традиции советского государства, союзные республики также должны были принять свои новые конституции. В проекте конституции Азербайджанской ССР, опубликованной в печати, не была статья о государственном языке, хотя в предыдущей конституции имелась данная статья. Это было сделано по требованию Москвы, которая решила положить конец закавказской исключительности внутри всего содружества стран социалистической системы. Однако ввиду принципиальной и решительной позиции общественного мнения в республиках, ЦК КПСС вынужден был пойти на уступки; в итоге в конституциях всех трех республик была включена статья о государственном языке. В 73-й статье конституции Азербайджанской ССР, принятой 21 апреля 1978 года, вновь провозглашалась: "Азербайджанский язык является государственным языком Азербайджанской Советской Социалистической Республики".

Включение в конституцию Азербайджанской ССР статьи о государственном языке не обеспечило его повсеместного применения в центральных государственных учреждениях и общественных организациях. Опыт 1956-58 годов показал, что реальное положение дел в Азербайджане по сути воспрепятствует данному процессу.

Постановление ЦК КП Азербайджана от 18 августа 1989 года "О мерах по обеспечению более активного функционирования азербайджанского языка как государственного в Азербайджанской ССР" было последним документом в истории советского Азербайджана по данному вопросу. Однако, ввиду

напряженности в социально-политической жизни Азербайджана, вызванного агрессивной политикой Армении по отторжению НКАО от Азербайджана, выполнение данного постановления было невозможным. Закон СССР "О языках народов СССР", принятый 24 апреля 1990 года, по этим же причинам не имел практического значения.

Несмотря на то, что азербайджанский язык не утвердился в качестве полноправного государственного языка в годы правления Азербайджанской Народной Республики (1918-1920) из-за объективных причин, а в годы советской власти из-за допущенных нарушений в национальной политике, в том числе по отношению к национальным языкам, тем не менее XX век, в особенности советский период стал периодом наиболее стремительного прогресса и расцвета азербайджанского языка. Именно на данном этапе расширилась сфера его общественного воздействия, раскрылись его функциональные и стилевые возможности, отшлифовывались его орфографические правила. Была создана широкая система образования, изданы энциклопедии, произволения корифеев мировой литературы и общественной мысли на азербайджанском языке.

18 октября 1991 года Азербайджанская Республика провозгласила свой государственный суверенитет. Это создало благоприятную ситуацию для применения азербайджанского языка в качестве полноправного государственного языка. Однако ввиду того, что государственный аппарат еще не был подготовлен для подобного поворота дел, в течение некоторого времени дела велись главным образом на русском языке.

15 мая 1992 года Азербайджанский Народный Фронт пришел к власти и впервые в истории страны управление азербайджанским государством было осуществлено на родном языке.

22 декабря 1992 года был принят закон "О государственном языке в Азербайджанской Республике". В законе было восстановлено древнее историческое название азербайджанского языка как "турецкий язык". Однако ввиду того, что язык турков Турции также назывался "турецким", то возникала серьезная путаница: два языка имели одно и то же название.

До 1937 года язык турков Турции назывался "османским языком", "языком анатолийских турков". После того, как в 1937 году в Азербайджане отказались от термина "турецкий язык", в Турции начали называть свой язык подобным образом. После принятия вышеназванного закона о государственном языке, два языка заимели идентичное название и это вызвало, как было сказано выше, большую путаницу.

После избрания 15 июня 1993 года Г.Алиева Председателем Верховного Совета Азербайджанской Республики, в официальных кругах вернулись к употреблению термина "азербайджанский язык". Нужно отметить, что и при власти АНФ определенная часть населения и интеллигенции не приняли термин "турецкий язык" и продолжали употреблять выражение "азербайджанский язык". В 21-ой статье Конституции Азербайджанской Республики, принятой 12 ноября 1995 года на всенародном референдуме было зафиксировано: "Азербайджанский язык является государственным языком Азербайджанской Республики."

18 июня 2001 года президент Азербайджанской Республики Г.Алиев с целью устранения недостатков в деле использования азербайджанского языка в качестве государственного издал указ "Об усовершенствовании применения государственного языка". 30 сентября 1992 года Милли Меджлис Азербайджанской Республики принял закон Азербайджанской Республики "О государственном языке в Азербайджанской Республике", который был подписан президентом Азербайджанской Республики Г.Алиевым. Это было завершающим актом в многовековом процессе становления азербайджанского языка как государственного.

Балаев Хаган Алирза оглы родился в 1981 году в городе Баку. В 1998 году поступил на исторический факультет Бакинского Государственного Университета и по окончании в 2002 году получил степень бакалавра и диплом с отличием. В том же году поступил в магистратуру университета по специальности "Новая и новейшая история Азербайджана". Книга "Из истории становления азербайджанского языка как государственного (XVI-XX)" является его выпускной работой для получения степени историка-бакалавра.

В книге на основе многочисленных государственных документов и архивных материалов впервые исследуется история становления и утверждения азербайджанского языка как государственного, главным образом в XX веке, систематизированы документы, подтверждающие факты применения азербайджанского языка в качестве государственного в период Сефевидского государства.

E-mail: [Hakan Balayev@yandex.ru](mailto:Hakan.Balayev@yandex.ru)_____

FROM THE HISTORY OF FORMATION OF AZERBAIJANI AS AN OFFICIAL LANGUAGE (XVI - XX centuries)

SUMMARY

Before gaining the status of an official language at the end of the XX century, the Azerbaijani language traversed a long and rich road of development in the independent Republic of Azerbaijan .

It has covered a long and complicated road since the second half of the first millennium, developing as a lively colloquial called "the Turkish language" from the literary colloquial to a written literary language. The highly artistic form of the language of the epos of "Kitabi-Dede Gorgud" ("the Book of my Ancestor Gorgud"), which appeared over 1300 years ago, is the conformation of the fact that the Azerbaijani language was a highly developed oral language in the centuries before the birth of "Kitabi-Dede Gorgud". It was put onto the paper in 1053 which is an indication that Azerbaijani had ancient written literary traditions before the mentioned date.

In the XI-XII centuries one of the mightiest states in the Western Asia was the Seljukian state (1038-1157), it used Turkish along with Arabic and Persian. In general, the dissemination of the Turkic languages is connected with the reign of Seljuks.

The written specimen in Azerbaijani of those years have not reached us, the popular men-of-letters like Nizami (1141 -1209), Khagani (1126-1199) wrote their poems in Persian. The poems of Hasanoglu, Gazi Burhanaddin, Nesimi and others, which appeared in Azerbaijan since the XIII century, the artistic qualities and features of the language of their poems show that perfect literary works in verse existed even before. The available sources inform that Mesud Ibn Namdar, who lived in the XI century, wrote poems in Azerbaijani.

In the XII-XIV centuries the official language of the Azerbaijani states (Eldegizian - 1136-1225, Shirvanshahs - VI century - 1538 and others) was Persian. The language of science was mostly Persian and Arabic. The number of literary work in Azerbaijani grew day by day. A scholar by name of Ibn-Muhanna compiled a dictionary of Azerbaijani. In 1233 there appeared in Azerbaijani "The Epos of Yusif" by a poet named Ali. The epos was very popular in the whole Orient. The Azerbaijani poets Izaddin Hasanoglu (end of the XIII - beginning of the XIV centuries), Gazi Burhanaddin (1344-1398), Nesimi (1369-1417) created their poems in the mentioned period.

Though Azerbaijani was assisted to develop and disseminate as the language of poetry in the states of Karakoyunlu (1410-1468) and Akkoyunlu (1468-1501), the official language of the both states was Persian. Jahanshah, ruler of the Karakoyunlu, wrote poetry in Azerbaijani under the pseudonym of "Hagigi" (real), there were arranged parties in the palaces of the both rulers for the poets to contest and read their poems.

For the first time in the history of Azerbaijan as a state, in the state of Sefevides (1501-1736), the second mighty state in the Near and middle East after the Ottoman Empire, Azerbaijani gained the status of the official language and became the official language of the country. Azerbaijani became a ruling language in court and army during the reign of Sefevides which was an Azerbaijani state in nature. The rich Azerbaijani provinces were the sources on which the economy and culture of the country relied. The state was ruled by the Azerbaijanis. By the midst of the XVI century 69 emirs out of 74 were Azerbaijanis. The military command belonged to Azerbaijanis. The official decrees were sent in Azerbaijani to the provinces populated by the Azerbaijanis, in Persian to provinces populated by the Persian. Training at school was conducted in Azerbaijani, along with Arabic and Persian. The founder of the Sefevide state Shah Ismail Khatai (1501-1524) was an artful poet who created the best examples of the Azerbaijani poetry. The world-famous poet Mahammad Fuzuli (1494 - 1556) created in the period of Sefevides.

The documents discovered in various archives since the 30s of the XX century prove completely that in the reign of Sefevides Azerbaijani was the official language of the country along with Persian. For the first time in 1936 the Hungarian scholar Fekete Layosh informed on two documents written in Azerbaijani concerning the Sefevide administration (the letter of Shah Sefi I (1629-1649) to the emperor of Austria and the Hungarian King Ferdinand II (1619-1639) and the letter of Shah Sultan Husein (1694-1722) to the prince of Saxon and to the Polish King Fridrich August (1694-1733). After the 60s of the last century the Azerbaijani scholars A.Mammadov, A.Hasanov, S.Onullahi, A.Rahimov, the Turkish scholar Sh.Tekindag found another

nine documents in Azerbaijani and published them. There are rare documents as the Decree of Shah Ismail I to Musa Durgut, the letter of Shah Sefevi I to the Russian Czar (1613-1645) Mikhail Romanov. The decree of Shah Ismail I of June 23, 1512, is of exceptional importance for being the first decree in Azerbaijani in the history of Azerbaijan as a state.

53

In 1736 Nadir Khan Afshar, a Sefevi commander (1736-1747), declared himself shah and put an end to the rule of Sefevides. After his death in 1747 Iran began to weaken, there appeared independent khanates in Azerbaijan. In the XVIII century Azerbaijani was the official oral language in all the khanates, while Azerbaijani and Persian were used as the written official language.

In the first Iranian-Russian war (1804-1813) Iran was defeated, in compliance with the Peace Treaty of Gulustan signed on October 12, 1813, the Northern Azerbaijan passed under the rule of Russia and the khanates began to be liquidated gradually (except the khanates of Nakhchivan and Iravan (the present Yerevan)), there appeared provinces and counties headed by the czar officers. After the transition of the Northern Azerbaijan, including the khanates of Iravan and Nakhchivan, in compliance with the Treaty of Turkmenchay (February 10, 1828), the Russian language began widely used in government offices and developed. In the beginning of the XX century Azerbaijani lost its to the rule of Russia previous status and became dependent.

In 1828-1829 during the Russian-Turkish war by the instruction of Czar Nikolas I in 1828 the ethnonyms "Turk", "Turkish" were changed for "the Caucasian Tatars", the name of "the Turkish language" became "the Tatar language. It continued till 1918. Up to that time in Russia the names of the nation and its language were used in the form described above, but the local authors used "the Turkish-Tatar language", "the Azerbaijani-Tatar language".

After the establishment of the People's Republic of Azerbaijan on May 28, 1918, as an independent state, the name of the nation and its language was returned. The Council of Ministers adopted a special resolution on June 27, 1918 "On the adoption of Turkish as an official language and on the temporary use of Russian in government offices". It was the first official document on the official language in the history of Azerbaijan as a state. As the employees of government offices and institutions were mainly the Russians, Armenians and Jew, the new government allowed the usage of the Russian language, though Turkish was the official language, till the training of the personnel able to conduct correspondence in Turkish. But as it was not easy to fulfill this task within a very brief period of time, the resolution remained unfulfilled in the period of the People's Republic of Azerbaijan. Only the sessions of the parliament were conducted in Azerbaijani, it is to the point to mention that it was the first time in the history of Azerbaijan that the parliament conducted its official correspondences in Azerbaijani.

On August 28, 1918 the government of the People's Republic of Azerbaijan adopted a resolution on the nationalization of schools.

On April 28, 1920, the People's Republic of Azerbaijan was overthrown as a result of the intrusion of the military forces of Russia and the support of the local communists, the Soviet power was established in Azerbaijan. The Revolutionary Committee of Azerbaijan and the Council of People's Commissars continued the language policy of the People's Republic of Azerbaijan. On February 28, 1921, the Revolutionary Committee of Azerbaijan issued an instruction on the application of Russian and Turkish as languages for correspondences in the government offices. The instruction charged the conduction of all correspondences in Russian and Turkish after the preparation of three months. It provided the gradual transition to Turkish in government offices after the necessary training of the local personnel.

On May 19, 1921, in the First Congress of all the Azerbaijanis the first constitution of the Soviet Socialist Republic of Azerbaijan was adopted. The Constitution had not any article on the official language and it was done intentionally. There was a Leninistic conception on the language policy, according to which all the languages enjoyed equal rights, this conception refused the notion of the official language by giving preference to a certain language. Lenin wrote: "The most important is not to have an official language". The constitutions of the Russian Soviet Socialist Federative Republic, of the Ukrainian Soviet Socialist Republic and of the Byelorussian Soviet Republic (adopted respectively on July 10, 1918, on February 23, 1919, March 1919) did not contain any provision on the official language. The resolution of the Second Congress of the Azerbaijani Communist (Bolshevik) Party charged the Central Committee of the Azerbaijani Communist Party to adapt the Constitution of Azerbaijan to that of Russia.

Had even the provision on the official language been included into the constitution, the processes ongoing in connection with the state building (replacement of the Russian, Armenian, Jewish personnel with

local ones, appointment to high posts of men from Moscow who spoke only Russian) would have not allowed the application of Azerbaijani as an official language.

The order of the Azerbaijani Revolutionary Committee of February 8, 1921 remained unfulfilled. In addition, there appeared articles in 1922 periodicals insisting to reduce the number of hours of Azerbaijani in favour of Russian at school, to reduce theatrical performances in Azerbaijani in favour of Russian. In those years N.Narimanov (who was excluded from the administration, he was elected one of the three co-chairpersons of the Federative Union of the Transcaucasian Soviet Republics founded on March 12, 1922; on May 5 of the same year while he was in the Genoa Conference, Gazanfar Musabeyov was elected to the post of the chairman of the Council of the People's Commissars when the new government was organized), published an article in the newspaper of "Bakinski Rabochi" on June 15 titled "A Reply to Some Comrades" in which he considered the efforts of his communist comrades incompatible with the national policy of Lenin. On June 19 the

Presidium of the Azerbaijani Communist Party of Bolsheviks discussed "the Article of Comrade Narimanov" and adopted a resolution on inadmissibility of such articles in periodicals.

After the unison of Azerbaijan, Georgia and Armenia in the Transcaucasian Soviet Federative Socialist Republic on December 10, 1922, the language issue was discussed in all the official levels of the government. On June 28-30, 1923, the second session of the Central Executive Committee of Transcaucasia heard the report titled "The national issue in the construction of the Transcaucasian Federation" and adopted a statement on the language. It was noted that mostly local personnel worked in the government offices in Georgia and Armenia, therefore the correspondences were carried out in local languages, but in Azerbaijan the personnel of the government offices were mostly non-Azerbaijanis, therefore, the official correspondences were conducted in Russian. The Central Executive Committees of the three republics were charged to develop codes for the regulation of this issue.

On June 27, 1924, the Azerbaijani Soviet Socialist Republic executed the resolution of the second session of the Central Executive Committee of Transcaucasia and issued a decree "on the application of the official language, of the language of the majority and minority of the population in the government offices of the republic". Article 1 of the said decree declared that the official language in the Azerbaijani Soviet Socialist Republic was Turkish.

But neither the order of the Revolutionary Committee of Azerbaijan of February 8, 1921, nor the above - mentioned decree could provide the application of the Azerbaijani as an official language in official correspondences. The non -Azerbaijani government officials continued the conduction of all official correspondences in Russian by gradually educating the local Azerbaijanis in Russian consciously (VOLKERMORD theory). This policy was pursued and effective in the whole period of the existence of the Soviet power in Azerbaijan. The central government offices and public organizations of Azerbaijan employed people only with the knowledge Russian, Azerbaijan was ruled by them in Russian.

On December 5, 1936, the new constitution of the USSR was adopted. Then all the Union republics adopted their own new constitutions. The draft of the constitution of the Azerbaijani SSR contained an article (Article 20) providing the application of Turkish as the official language of Azerbaijan, but when the draft of the constitution was discussed in the IX Extraordinary AH Azerbaijani Congress of the Soviets, on March 14, 1937, the above - mentioned article was excluded from the Constitution. In the documents of the congress "the Turkish" was replaced with "the Azerbaijani", changing the names both of the nation and its language. On March 23, 1938, the Council of Peoples Commissars of the Azerbaijani SSR and the Central Committee of the Azerbaijani Communist Party of Bolsheviks adopted a resolution on the obligatory teaching of Russian in non - Russian schools, thus creating great opportunities for the teaching of Russian in all the schools.

The situation in the 1950s was like this: Azerbaijani was ousted not only from the central government offices and public organizations, but also from the postal correspondences. The post offices did not accept telegrams written in Azerbaijani, in some enterprises and institutions the applications written in Azerbaijani were refused acceptance, returned to the applicants.

In 1956 on the initiative of the outstanding writer and statesman Mirza Ibrahimov, who then was the chairman of the Presidium of the Supreme Soviet of the Azerbaijani SSR, the administration of the republic decided to restore partially the right of the native Azerbaijani by including into the constitution and article on the recognition of Azerbaijani as the official language of the republic. With an exception of Georgia and Armenia (they had articles on official languages in their constitutions which remained unchanged in their constitutions adopted in 1937), there were not articles on the official languages in the constitutions of the union republics and the socialist countries of Europe and Asia. On August 21, 1956, the session of the Presidium of the Supreme Soviet of Azerbaijan adopted a law on the inclusion in to the constitution of Azerbaijan of an article on the recognition of Azerbaijani as the official language of Azerbaijan.

It was done by the oral consent of K.Y. Voroshilov, chairman of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR, ignoring to inform the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union. Thus, the republics of the Transcaucasus became the only republics having special articles in their constitutions on the official languages. The new article in the constitution of Azerbaijan (Article 151) provided Azerbaijani as the official language of the Azerbaijani SSR.

After the adoption of the law it began to function, that is, for some time correspondences began gradually to be conducted in Azerbaijani and it continued for some time. But after the intrusion of Moscow the administration of Azerbaijan was changed in 1958 - 1959, the application of Azerbaijani as the official language was branded as "a nationalism" and Russian continued to be used as the official language in all correspondences. But the article of the constitution on the official language was left untouched, it was important as a constitutional article, though it did not function. The law prevented the ousting of Azerbaijani from its application in the 50s, played an important role in the revival of the national consciousness and laid the foundations for the protection of the rights of Azerbaijani.

On October 7, 1977 the USSR adopted its new constitution, in compliance with the traditions of the USSR the Union republics had to adapt their own constitutions to that of the USSR. The draft of the Constitution of the Azerbaijani SSR published in periodicals did not contain an article on the official language of Azerbaijan. The pattern of constitutions of the union republics was developed in Moscow and the Centre decided to end with the practice of the official languages (as it was in the Transcaucasian republics) for all the socialist countries. But the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union was obliged to concede under the pressure of the public opinion. Articles on the official languages were included into the Constitutions of the three Transcaucasian republics. Article 73 of the Constitution of the Azerbaijani SSR adopted on April 21, 1978, declared Azerbaijani the official language of the Azerbaijani Soviet Socialist Republic.

Inclusion of a special article into the constitution on the official language could not ensure its application in the government offices and public organizations. The experience of 1956 - 1958 shows that it was impossible in conditions existing in Azerbaijan in those years. It was possible to take measures for widening the sphere of its application as an official language. It was implemented into life successfully due to the care and personal will of Heydar Aliyev.

The last document in the history of the Azerbaijani SSR in connection with the official language was the resolution of the Central Committee of the Communist Party of Azerbaijan "On the measures ensuring much wider and active application of Azerbaijani as an official language in the Azerbaijani SSR" adopted on August 18, 1989. But the execution of this resolution was impossible due to the ongoing destructive processes and socio-political strains in the life of Azerbaijan then. The law of the USSR "On the languages in the USSR" adopted on April 24, 1990, became useless because of the above-mentioned reasons.

Though Azerbaijani could not function as a lawful official language because of objective reasons in the period of the Azerbaijani People's Republic and because of the policy pursued during the rule of the Soviet Union, the XX century, particularly the Soviet period, was the period of rapid progress and nourishment of Azerbaijani. Just in this very period the socio-political sphere of application of Azerbaijani, its functional potentials widened and grew as a rich language of literature, science, research and means of information, its styles enriched, spelling and writing rules were polished on the basis of the internal development tendencies. Azerbaijani became the language of education, encyclopedias were published in it, world literature and the creations of coryphaeuses in the sphere of public thought were translated into Azerbaijani. On October 18, 1991, Azerbaijan declared its independence as a state, there emerged real conditions for the application of Azerbaijani as an official language. But as the government offices were not ready for it, the application of Russian continued for some time.

After the ascension of the Popular Front of Azerbaijan to the power on May 15, 1992, for the first time in the history of Azerbaijan the country began to be ruled in Azerbaijani. On December 22 of the same year "The law on the official language in the Republic of Azerbaijan" was adopted. The law restored the ancient and historical name of Azerbaijani as "the Turkish language". There emerged some misunderstandings because the language of the Turkish living in Turkey was also "the Turkish language". Two languages had the same name. Up to 1937 when the language of the Azerbaijani Turks was called "Turkish", the language of the Turkish in Turkey was called "Ottoman Turkish", the language of the Turkish living in Anadolu was "Anadolu Turkish". In 1937 when the term of "the Turkish language" was rejected in Azerbaijan, the Turkish of Turkey began to call their language as "Turkish". After the adoption of the law by the Azerbaijani People's Republic both of the languages had the same name which created some misunderstanding as it was mentioned above.

After the election of Heydar Aliyev to the post of the Chairman of the Supreme Soviet of Azerbaijan on June 15, 1993, the official circles began to use "Azerbaijani", but not "Turkish". It is necessary to note that even in the period of the Popular Front of Azerbaijan a part of population, including a part of intelligentsia, did not accept "Turkish" and used "Azerbaijani". Article 21 of the Constitution of Azerbaijan adopted by the general poll of the population on November 12, 1995, declared that "the official language in the Republic of Azerbaijan is Azerbaijani".

On June 18, 2001, the Azerbaijani President issued a decree for removing the deficiencies in the Application of Azerbaijani as an official language and for improving its use. Then, on September 30, 2002, the Azerbaijani Parliament adopted the law "On the official language in the Republic of Azerbaijan" which was immediately signed by the Azerbaijani President Heydar Aliyev.

It was a complete act in the centuries-old process of formation Azerbaijani as an official language.

SÖNÆDLÖR

1. I ŞAH İSMAYILIN MUSA DURĞUT OĞLUNA FƏRMANI

Bismillahir-rəhmanir-rəhim **Əbül müzəffər İsmayıl Bahadur sözü müz**

Əmiri-əzəmi-əkrəm Musa Durğut oğlu inayət və şəfqətimizə umidvar oləndən sonra şöylə bilsün kim, iftixar-ül-əzəm və əyan Əhməd Ağa Qaramanlu ol tərəfə göndərdük və ol hər nə kim ixtiyarlığını kendünə şəfqət etdik. Gərək kim müşariniyəh sözündən və məsləhətindən çıxməsün və mütabiət və yardım ona qılsun kim, inşaallahi-təala hər nə kim onun müradi və istəki olsə hasildir. Gündəngünə nə iş vəqə bulsə, Əhməd Ağa ittifaqi ilə dərğahi-müəllamizə bildürsünlər kim, hər növ bu-yuruğumuz olsə əməl etsün, könlünü xoş tutub, mərhəmətimizə isdar olsun.

Xətm.

7 rəbi-üs-sani 918
(23 iyun 1512-ci il)

Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar.
Bakı, 1989, s.186.

2. I ŞAH TƏHMƏSİBİN II SULTAN SƏLİMƏ MƏKTUBU

Şah tərəfindən gələn cavabdır

...Şahzadəyi-ənət Sultan Bəyazıt nadan və cahil və riayəti-hüquqi-pədən və bəradəri-məhtər əmrində qafil və layəqəl olmağın şənəət və səfahətləri binəhayət olduğuna bizdə dəxi elm hasil olmuşdur... günahlarına üzrxah olub şəfaət ümidilə müxlisiniz yanına gəlüb bəhəmdülla ki, bədənədiş və bədxahiniz yanına varmalı. Etdiyi emali-qəbihənin cəza və səzasını bililub istiğfara gəlmişdir. Bu xüsusun hüsuli yəni Sultan Bəyazitdin vüsuli əhsəni-vəchlə mümkün və müyəssər ikən tutub göndərməyə ehtiyac yoxdur... Həzrəti-padşahi-islamdan (Sultan Süleyman -Ə.M.) iltimas olundu ki, Sultan Bəyazitdin cərayimi və günahların bu müxlislərinə bağışlayub... taki təriqin namusi-dövlətə layiq olmadığı üzrə ədəyi-xidmət oluna: Çünki ol səltənət pənəh şahzadəyi-səadəti-dəstgah həzrətlərindən təvəqqə olunur ki, atalıq və oğulluq mərtəbəsinə qələmi-əfv və mərhəmət çəküb macarasını girdabi-nisyanə burağub intiqamdan keçməyə əhsən və bər mocib oluna... ol Həbibin günahından keçilirsə biləşək ol həsənətin səməratı həzrətinizə rəcə və səbatının mükafatı ona aid olur.

1559-60-cı illər

ADU-nun "Elmi əsərlər"i, 1964, №6. s.78.
Əzizəğa Məmmədovun məqaləsindən.

3. II ŞAH ABBASIN ŞİRVAN BƏYLƏRBƏYİSİ HACI MƏNUÇEHR XANA MƏKTUBU

İxlas təriqində rasix-ül əqidə, şücaət və mübarizət yolunda pəsəndidə Hacı Mənuçehr xan.

Təvəccöh və inayətim tərəfinə nihayətsiz bilüb, özünü əksər xatirimdə biləsən. Xüsus bəzi feyзли məclislərdə, inşaallah, yaxşı vəchlə hüzurimizə yetmək müyəssər ola.

Aineye zəmiri Əimmeye-məsumin əleyhüməssəlam mehrində Dərviş Mustafa yoldaşilə Şirvan səmtindən öz vilayətinə getmək iradəsi var. Mehribanlıq lazımsən yerə gətirib, rəvanə edəsən. Əlhəq.

Hicri 1070 (1659-60)

Azərbaycan SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili
Nazirliyinin " Elmi əsərlər "i. 1974, №4, s.87.
S.M.Onullahi, A.Q.Həsənovun məqaləsindən.

4. I ŞAH SƏFİNİN RUSİYA ÇARI MİXAİL ROMANOVA MƏKTUBU

Alicənab, valanisab, gərdun-qübab, səltənət və cəlalətmaab, şovkət və əzəmət mənab, heşmət və ədalət-ayab, ümdət-üs səiatin əl məsihiyyə, zübdət-ül xəvanin əl isəviyyə, Sikəndər solət, Nuşirəvan ədalət, Rüstəm şücaət və qəzənfər məhabət, Urus və Həştərxan vilayətinin böyük hökmdarı, Moskva və Qazan məmalikinin uluğ xanı padişahi əzimiş-şə'n və xaqani məniülməkan, nizamən lilsəltənə və cəlaləti və şovkəti və əzəməti və heşrəti və ədaləti və izzü və imtinan Mikail Fiodoroviç Yəraq xan cəəlləllahü təala əvaqibə məqruna məhəbbət ayat ki, müəkkidi ərkani ülfət vidadi qədim və müşəyiddi bünyadi məvəddət və ittihadı cədid ola, ittihad qılındıqdan sonra ənhayi, rəyi müsadiqətara oldur kim, qədim-ül əyyamdən bu iki silsileyi-rəfiə arasında məhəbbət və dostluq mərasimi nəhayət mərtəbədə istəhkam bulubdur və cənnətməkan, əliyyin aşıyan şah babam ənarüllahü bürhanə həzrətlərinin zəmani-səadət iqtiranlərində məhəbbət qaidəsi təcdid olub, ol canıbdən Malik suyunun qeraqəndə və sair mə'bərlərdə bir qaç nəfər tufəngçi təyin olunurdi və mə'bərləri qəzaq cəmaətün üburunda mühafizət edüb, Yengər üzərində tərəddüd edən tüccar və mütərəddidin miknətlərinə asip və noqsan və darlımərz dərya kənarında sakin olan rüaya və fūqərayə zərər və xəşərdən irişməzdi və cəmiyyət xatir ilə tərəddüd edələri-di. Cilusi-meymənəti-mə'nusmüzdən bu anə dəkən bir əmr ki, məhəbbət və dostluq mənafi olə, zü'hurə gəlmişdür. Şimdi səbəb nədür kim, qəzaq cəmaəti naşayist hərəkətlərə irtikab edərlər. Dostluq və ittihad laziməsi oldur kim, vükəlayi-alimiqdarunuzi ol cəm'i bədkirdarun ki, bu iki silsileyi-əzimənün məhəbbət və ülfətlərinə bəisi xələdürlər, dəf və rəf lərinə əmredəsiz ki, dostluq maddəsi izdiyad bulub, həmişə məhəbbət şahrahı gəlüb-getməkdən xali olməyub, inqirazi-zəmanə dək sədaqət ərkani noqsanməsun qalub, tüccar və mütərəddidin fariğ-ül bal tərəddüd edüb, tərəfinun duasına bəis olə. Həqqi-həzrəti-pərvərdigarun inayəti ilə himməti-valaneymətimiz ol cəmaəti-məxzul-ül afiyənün dəf inə mutəlliq olmuşdur. Dostluq şərti və adabi laziməsi oldur kim, əvvəl ol padşahi-valacah cənablərinə elam edəyüz ki, əgər ol cəmaəti-məxzul-ül-afiyənün dəfinə qadir olmiyələr, çün məbəynimizdə heç vəch əz müğayirət və biganəlik yoxdur, bu dərgahi-gərdun əsas mənsübləri əshəl vücu ilə tayfəsini nist və nabud qılərlər. Baqi əvaqibi-ümur xeyr ilə məqrun ola.

**Azərbaycan SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili
Nazirliyinin "Elmi əsərlər "i. 1974, №4, s.89.
S.M.Onullahi, A.Q.Həsənovun məqaləsindən.**

5. DÖVLƏTİ LİSAN TÜRKÇƏ QƏBUL EDİLƏRƏK MÜVƏQQƏTƏN HÖKUMƏTİ MÜƏSSİSƏLƏRDƏ RUS LİSANI İSTEMALINA MÜSAİDƏ EDİLMƏSİ HAQQINDA

*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının
27 iyun 1918-ci il tarixli qərarı*

Hökumət 27 iyun 1918-də qərar verdi:

Dövləti lisan türk dili qəbul edilərək, iləridə bütün məhkəmə, idareyi-daxiliyyə və sair dəvair vəzifələri başında duranlar bu lisanı bilənlər olana qədər hökuməti müəssisələrdə rus dili istemalına da müsaidə edilsin.

**Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin
qanun və binagüzarlıqları məcməi, №1,
15 təşrini-sani, 1919, s.18.
Nəsib Nəsibzadə. Azərbaycan Demokratik
Respublikası. B.1990. Səh.93.**

6. BİRİNCİ VƏ İKİNCİ DƏRƏCƏ İBTİDAI MƏKTƏBLƏRİN, HƏMÇİNİN ORTA TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN MİLLİLƏŞDİRİLMƏSİ HAQQINDA *

*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının
28 avqust 1918-ci il tarixli qərarı*

1. Bütün birinci dərəcə ibtidai təhsil müəssisələrində təhsil, dövlət dili olan türk dilini artırılmış həcmdə məcburi qaydada tədris etməklə, şagirdlərin ana dilində aparılsın.

2. İkinci dərəcə ibtidai məktəblərdə və orta təhsil müəssisələrində tədris dövlət dili olan türk dilində aparılsın

Lakin ikinci dərəcə ibtidai məktəblərin milliləşdirilmiş siniflərində tədris şagirdlərin ana dilində davam etdirilsin və eyni zamanda 1918/19-cu illərdə, lazım gələrsə ondan sonrakı tədris ilində də türk dilinin həcmi artırılmış tədrisi də tətbiq edilsin ki, həmin müddət başa çatanda dövlət dilində təhsil almayan şagirdlər bütünlüklə türk dilində tədrisə keçə bilsinlər.

3. Orta tədris müəssisələri siniflərinin bütünlüklə erməni dilində (milliləşdirilmiş) dərs keçilən paralel şöbələri, habelə həmin tədris müəssisələrinin kiçik və böyük yaşlı uşaqlar üçün olan hazırlıq siniflərinin bütünlüklə rus dilində (milliləşdirilmiş) dərs keçilən paralel şöbələri ləğv edilsin.

4. Həmin tədris müəssisələrinin birinci, imkan olduqda həmçinin ikinci sinifləri milliləşdirilsin və tədris türk dilində aparılsın; bununla belə, əgər həmin siniflərdə türk dilini bilməyən şagirdlər olsa, onlar üçün paralel şöbələr açılsın və həmin şöbələrdə tədris rus dilində aparılsın. Həm bu siniflərdə, həm də 4-cü sinif daxil olmaqla sonrakı siniflərdə dövlət dili elə həcmdə tədris olunsun ki, iki il sonra bütün şagirdlər türk dilində təhsilə keçə bilsinlər.

5. Orta tədris müəssisələrinin 5-ci sinfindən etibarən isə şagirdlər həmin tədris müəssisələrinin kursunu bitirənədək tədris rus dilində aparılsın; bununla yanaşı xalq maarif nazirinə bir vəzifə olaraq tapşırılsın ki, orta təhsil müəssisələrinin bütün siniflərində türk dilinin artırılmış həcmdə tədris olunmasına nəzarət etsin.

**Азербайджанская Демократическая
Республика (1918-1920). Законодательные
акты. Баку, 1998, с.225-226.**

7. AZƏRBAYCAN İCTİMAİ ŞURA CÜMHURİYYƏTİ HÖKUMƏTİNİN QƏRARI AZƏRBAYCAN İNQİLAB KOMİTƏSİNİN BİRİNCİ VƏ İKİNCİ DƏRƏCƏ MƏKTƏBLƏRDƏ LİSAN TƏLİMİ HAQQINDA ƏMRNAMƏSİ

16 avqust 1920-ci il.

1 -Birinci və ikinci dərəcə məktəblərdə təlim lisanı şagirdlərin ana dilində olmalıdır.

2 -2-ci dərəcə məktəblərdə birinci təlim sənəsindən (altıncı təlim sənəsi) hər qruppada həftədə 4 saat olaraq türk, həmçinin rus lisanlarının təlimi məcburi olur.

3 -Əkəliyyət millətlərin məktəblərində türk və rus məcburi dillərindən biri 2-ci dərəcədə ikinci təlim sənəsindən (yeddiinci təlim sənəsi) idxal edilir. Həftəlik dərslərin miqdarı böylə hesab ilə götürülməlidir ki, təlimi qeyd edilən məcburi lisan kursu təmamilə icra edilmiş olsun.

4 -Yazısı olmayan millətlərin məktəblərində təlim lisanı həmin millətin özü qəbul etdiyi lisan etiraf olunmalıdır.

5 -Fransuz və alman lisanlarının təlimi vahid zəhmət məktəbində məcburi hesab edilmir.

6 -Vahid zəhmət məktəblərində latın lisanının təlimi təmamilə ləğv edilir.

7 -Əkəliyyət millətləri şagirdləri olan 2-ci dərəcə məktəblərində hər qruppada (klasdə) 3 həftəlik dərs ilə həmin millətin lisanı təlim edilir.

QEYD: Qruppada ondan az şagird olmamalıdır.

---

* * Ulduzla işarələnmiş sənədlər rus dilindən tərcümə edilmişdir

*Azərbaycan İnqilab Komitəsinin
sədri N.Nərimanov
Maarif Xalq Komissarı
D.Bünyadzadə
Katib Qabriçidze*

"Kommunist" qəzeti, 20 sentyabr 1920-ci il.

8. SOVET İDARƏLƏRİNDƏ KARGÜZARLIĞIN RUS VƏ TÜRK DİLLƏRİNDƏ APARILMASINI TƏTBİQ ETMƏK HAQQINDA*

*Azərbaycan İnqilab Komitəsinin əmri
8 fevral 1921-ci il.*

Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin bərpası ilə əlaqədar həm mərkəzdə, həm də yerlərdə bütün idarə və müəssisələrdə kargüzarlığın rus dilində aparılması respublikada inzibati - təsərrüfat quruculuğunun təşkili sahəsində Sovet hakimiyyətinin bütün tədbirlərinin həyata keçirilməsi işinə əngəl törətdiyinə və əsasən yalnız türk dilini bilən və anlayan geniş zəhmətkeş təbəqələrinin bu idarələrin işində bilavasitə və fəal iştiraka tam cəlb olunmasına imkan vermədiyinə və bununla da onları əslində bu işdən kənarlaşdırdığına görə həmin əmrlə bütün idarə və müəssisələrə təklif olunur ki, bu əmrin dərc olunduğu gündən etibarən üç ay ərzində həm mərkəzi idarələrdə, həm də yerlərdə onların təbəçiliklərində olan idarə və müəssisələrdə bütün kargüzarlığın paralel olaraq türk dilində aparılmasını tətbiiq etsinlər.

Bu əmrin icrası şəxsi məsuliyyət daşımaqla məsul idarə başçılarına həvalə olunsun.

Fəhlə-Kəndli Müfəttişliyinə təklif olunur ki, bu əmrin icrasına nəzarət etsin.

*Azərbaycan İnqilab Komitəsinin
sədri N.Nərimanov
Fəhlə-Kəndli Müfəttişliyi xalq komissarı
D.Bünyadzadə*

H.Нариманов. Избранные произведения,
т.2. Баку, 1989, с.431.

9. AZƏRBAYCAN ZİYALILARININ YIĞINCAĞINDA N. NƏRİMANOVUN MƏRUZƏSİ*

QƏZET HESABATI

27 aprel 1921-ci il.

Məruzənin ikinci hissəsində Azərbaycan idarələrində işlərin türk dilində aparılmasından bəhs edildi.

Yoldaş Nərimanov söylədi ki, Azərbaycan Hərbi İnqilab Komitəsi bu barədə əmr vermiş, üç aylıq möhlətdən sonra idarələr, təbii ki, bu qayda ilə işləməli olacaqlar. Bunun üçün, əlbəttə, savadlı adamlar lazımdır.

Təəssüf ki, bu idarələrdə işləmək üçün lazım olan qədər savadlı adamlarımız yoxdur. Buna görə də, hər bir ziyalının borcu - bu böyük imkanı əldən verməyərək türk dilini bilən adamlar hazırlamaqdır.

Yoldaş Nərimanov əlavə etdi: "İndi yoldaşlarımızın çoxu buradan gedirlər. Biz onların ətəyindən yapışıb getməmələrini xahiş edirik, ona görə ki, adamlarımız azdır. Əlbəttə, əgər bizim savadlı, türk dilini bilən və idarə etməyi bacaran adamlarımız olsaydı, onda biz gücsüz olmazdıq.

Nərimanov bir daha hər bir ziyalıya məsləhət gördü ki, hər kəs bacardığı qədər savadlı adam hazırlasın.

H.Нариманов. Избранные произведения,
т.2. Баку, 1989, с.469.

**10. ÜMUMAZƏRBAYCAN ŞURALAR QURULTAYI
BİRİNCİ ÇAĞIRIŞININ (6-19 may 1921-ci il) XALQ
MAARİF KOMİSSARI D.BÜNYADZADƏNİN
MƏRUZƏSİ ÜZRƏ QƏBUL ETDİYİ QƏTNAMƏDƏN***

Maddə 2. Azərbaycanın dövlət mədəniyyətini yüksəltmək üçün türk dili və mədəniyyətinin öyrənilməsi lazımı səviyyədə təşkil edilsin. Bunun üçün:

a) Azərbaycan Dövlət Universitetinin və Politehnik İnstitutunun bütün fakültələrinin tələbələri üçün türk dilinin tədrisi məcburi elan edilsin;

b) müəyyən edilsin ki, Azərbaycanın ali təhsil müəssisələrini bitirən şəxslər yalnız Xalq Maarif Komissarlığının müəyyən etdiyi həcmdə türk dilini bilmələrini təsdiq edən xüsusi yoxlamadan keçəndən sonra ali təhsil haqqında vəsiqə alırlar;

v) ali təhsil müəssisələrinin bütün elmi işçilərinə və ordinatorlarına bir vəzifə olaraq tapşırılsın ki, öz ixtisas məsələlərini öyrənməklə yanaşı, türk dilini də proqram əsasında və müvafiq ali təhsil müəssisəsi surasının nəzarəti altında öyrənsinlər;

q) Xalq Maarif Komissarlığına tapşırılsın ki, türk dilini bilən və ali təhsil müəssisələrində dərs deməyə hazırlaşmaq üçün qabiliyyəti olan ali təhsilli şəxslərə xüsusi diqqət yetirərək, universitetin nəzdində onlar üçün elmi əməkdaşlar institutu yaratsın və xarici ölkələrin müvafiq elm mərkəzlərinə ezamiyyətlərini təşkil etsin;

d) ali təhsil müəssisələrində türk dilində mühazirə oxumaq və dərs demək məqsədilə türk dilini öyrənmək istəyən universitet professorları və universitetin akademik tərkibinə mənsub olan şəxslər, həmçinin onların ailə üzvləri üçün Xalq Maarif Komissarlığının müəyyən etdiyi miqdarda natura və pul ilə əlavə haqq tətbiq edilsin.

**Резолюции и постановления съездов
Советов Азербайджанской ССР
(1921-1937 гг.) Баку, 1961, с. 11.**

11. BƏZİ YOLDAŞLARA CAVAB

Axır vaxtlərdə mətbuatımızda bəzi məsul yoldaşlar məktəblərdə türk dərslərinin azalması və yaxud türk teatro tamaşalarının azalması və sairə məsələlər haqqında çıxışda bulunurlar.

Bütün bu təkliflərin əsası marksist nöqtəyi-nəzəri olursa, demək lazım gərək ki, "Füqərayi-kasibə hər nə qədər anlaşıq və avam olursa, onu zalımlar əleyhinə təhrik eyləmək də bir o qədər müşkül olur."

Bizə deyə bilərlər ki, əməllər imdi kapitalistlər üçün degil, özləri üçün çalışırlar. Buna görə də, zalımlar haqqında danışmaq yersizdir. Biz ona da marksizm nöqtəyi-nəzəricə cavab verməliyik: "Əmələ sinfi nə qədər anlaşıq olursa, onun fəhləliyi də bir o qədər bəhrədar, ələ almış olduğu hökumət də bir o qədər möhkəm olacaqdır."

Əgər bu doğru isə, baxalım Azərbaycan həqiqəti bizə nə göstərir? Azərbaycanda hökumət kimlərin əlindədir? Əməllərin və kəndçilərin əlində. Əmələ və kəndçilərin üçdə iki hissəsi türklərdir - onlar da bisavad, anlaşıq, əzilmiş və avamdırlar. üçdə biri başqa millətlərdir: ruslar, ermənilər, yəhudilərdir ki, onlar həm savad, həm də ümumiyyətlə mədəniyyət cəhətcə türklərdən dəfələrcə yüksəkdirlər.

Bizim dövlət quruluşumuzun əsasını təşkil edən bu qüvvələrin münasibətini nəzərə aldıqca hər bir adam - əqilli və doğru məsləkli marksist böylə düşünməlidir: o vaxtdək ki, türk zəhmətkeşləri ilə başqa millətlər zəhmətkeşləri arasında dövlət işlərinə hazırlıq səviyyələrində bu fərq vardır, o vaxtdək biz dövlətimizin möhkəmliyinə güvənə bilmərik.

"Bütün dünya işçiləri, birləşiniz!" - bu boş söz degil, o yalnız şəxsi mənafədən ötəri birliyə dəvət degil. O sözlərin dərin bir mənası vardır. O sözlər mənəvi bir ittihadə dəvətdir. O sözlər başqa surətdə həlli mümkün olmayan məlun milli məsələni həll edirlər.

Fəqət bunu anlamayan Marksı anlamır. Anlamaq istəməyən Marks qaydasıyla işləmək istəməyir. O bunları birbaşa deyir ki, sən - bədbəxt, avam və əzilmiş türk əmələ və kəndçi, öz imdiki halında qal! Çünki böylə olanda, mənim üçün yaxşı keçir. Nikolay da öz məmurlərilə bu fikirdə idi.

Biri deyir ki, türk teatrosunu həftədə üç dəfə türk, üç dəfə də rus tamaşasına buraxmalıdır.

Teatroya çox ehtiyacı olan kimdir? Türk səhnəsi öz 30 illik tarixində şura hökumətinin qurulmasından 2 il keçdikdən sonra ortaya yalnız üç müsəlman qadın aktrisası çıxara bilmişdir. 30 il ərzində yalnız imdi teatro

tamaşasında kişilər ilə birlikdə müsəlman qadınlarını oturan görürsünüz. Heylə olandan sonra cəsərət edib məzlum qalmış müsəlman qadınlarının xilas olması haqqında danışırınsınız?

Başqa birisi təklif edir ki, türk dərslərinin miqdarı azalsın. Türk əmələ və kəndçilərinin uşaqlarını başqa millətlərin uşaqlarına hansı dil vasitəsilə yaxınlaşdırmaq istəyirsiniz? Marks əhval-ruhiyyə (*ruscasında "psixologiya" - müəllif*) deyilən şeyi bulmamış olsaydı - Marks olmazdı. Bəs sizin əhval-ruhiyyəniz nə oldu? Yaxşısı odur ki, lap açıq danışib deyiniz ki, mənəm xoşuma rus dili gəlir, mən hər şeyi rusca daha tez və yaxşı anlayıram; Puşkinin gözəl şerləri o dildə yazılmışdır. Mən istəyirəm ki, türk uşaqları da onları bilsinlər.

Gözəl arzudur.

Türk uşaqları yalnız Puşkinin degil, Şekspirin, Şillərin də şerlərini bilməlidirlər, fəqət həqiqi füqərə şairi doğma Sabirin gurultulu şerlərini bildikdən sonra! Xalq şairləri Vaqifin, Zakirin, Vidadinin şerlərini biləndən sonra!

Bu işə təmamilə Marksa müvafiq olar. O sözlər iş xatirəsi üçün deyilsə - onda müəllifə təklif edərdim ki, türk dərslərini azaltmaqdan əvvəl, özü türk dilini öyrənib Sabirin peyğəmbərlərə layiq şerlərinə aşına olaydı, zira mən təsdiq edirəm ki, rus füqərə ədəbiyyatında Sabirin əmələ və kəndçi sinfinin sahibkarlardan, mülkədarlardan çəkdikləri əziyyəti bu tövr ustadanə təsvir edən şair yoxdur. O şerləri isə Sabir irticanın ən qatı illərində yazmışdır.

Böylə ikən məsul işçilərdən birisinin "böylə çətin bir vaxtda nə bilim Sabirdir-nədir, onun üçün abidə nə üçün qoyulur" deməsini eşitdikdə insan heyrətə düşür.

İkisindən birisi olmalıdır: ya bu yoldaşlar Azərbaycan şəraitini anlamayırlar, səhvlər edirlər, yaxud Marksı lazımınca düşünməmişlərdir. Onun yazdıqlarını anlamamışlardır. Böylə olan surətdə qoy Lenin yoldaşın "Milli məsələ" kitabını diqqətlə oxusunlar, orada millətlərin nəşvü nüması haqqında kifayət qədər təfsilat vardır.

Həm Azərbaycan şəraitini anlamamaqdan, həm də bu məsələləri düşünməməkdən ümumi inqilab işimiz ləngə düşür.

Bu hal əməllər arasına dağıntılıq salır, əməllər ilə kəndçilər arasına ədavət səpir, biri-birinə və hökumətə etibarsızlıq törədir.

Ya, doğrudan da rus əməlləri Purişkeviçlərin siyasətini davam etdirmək üçünmu Rusiyanı zir-zəbər etmişdir? Yox, yenə yox!

Rus əməli təmamilə bir anlaqla ətrafları azad etmişdir ki, onlar asudə nəfəs alıb, öz həyatları ilə yaşasınlar, fəqət təəssüflər olsun ki, bizim aramızda bəzi şəxslər vardır ki, öz vəzifəsinə və adına layiq degildir. Onlar şovinist ruhlulardır ki, öz hərəkətlərində smenovexovçulardan yeni ruhlu rus millətçilərindən heç də fərqli degildirlər.

Qoy smenovexovçular özlərini ovundursunlar ki, "Rusiya ölkəsi" cəmləşir, kommunistlər isə söyləməlidirlər ki, bizim "rus ölkəsini" degil, bütün millətlərin əməllərini vahid və anlaqlı bir qüvvə surətinə salmaq və hökumətimizi möhkəmlətmək üçün topladıq. Bunun üçün isə, bu qüvvələrin geridə qalmış hissəsini təbii bir surətdə hazırlamaq lazımdır. Bu məqsədlə məxaricin üçdə ikisi türk əməlləri maarifinə sərf edilməlidir. Firqə qüvvəsinin üçdə ikisi türk əməllərinə sərf edilməlidir və şura idarələrinin üçdə ikisi diqqəti türk zəhmətkeşlərinə verməlidir. Hər kim ki inqilabımızın fütuhətini sevir, kim ki Azərbaycanı əzizləyir, kim ki "Bütün dünya işçiləri, birləşiniz!" şüarını sevir, gərək bu proqram ilə çalışsın.

Öz vəzifələrini əldə saxlamaq üçün şirin sözlər danışan "köçəri quşlara" isə biz deyirik ki, Azərbaycanın türk və rus əmələ-kəndçiləri bu gün olmasa, sabah sizin fəaliyyətinizə qiymət qoyub, öz axır sözlərini sizə söylərlər.

Nəhayət, məsələyə hüquqi nöqtəyi-nəzəricə də baxmaq olur. Türk dili Azərbaycanda dövlət dili elan olunmuşdur, ona binaən öz hüquq və imtiyazına təmamilə malik olmalıdır.

Kimsənin onu ləğv etməyə nə haqqı, nə də cəsərəti ola bilər.

Azərbaycan bəzi siyasi və iqtisadi şərait nöqtəyi-nəzəricə öz toprağını və sərvətini güzəşt edə bilər. Fəqət öz dilindən imtina edə bilməz, kiməsə də yol verməz ki, bu dilin qiymətini Azərbaycanda əksiltsin.

Qoy burasını türk dilinin əleyhinə çıxışda bulunanlar bilsinlər.

N.Nərimanov.

Eyməna ruscadan tərcümə edilmişdir
("Bakinski raboçi"nin 130-cu nömrəsinə bax)

"Bakinski raboçi" idarəsinin qeydi: *İdarə məlum edir ki, "Bakinski raboçi" səhifələrində nə türk dilinin, nə də türk teatrosunun əleyhinə məqalə dərc olunmamış və ola da bilməz.*

"Kommunist" idarəsindən: *Türk dilinin əleyhinə hankı mətbuat olduğunu biz də anlama bilmədik.*

"Kommunist" qəzeti, 18 iyun 1922-ci il.

12. YOLDAŞ NƏRİMANOVUN MƏQALƏSİ HAQQINDA*

AK(b)F Rəyasət Heyətinin 19 iyun 1922-ci II tarixli qərarı Məsul işçinin mərkəzi partiya orqanında partiya təşkilatının işinə pozğunluq salan bu cür məqalələrlə çıxış etməsi yolverilməz sayılsın.

Məqalənin əslinin surəti MK-nın rəyi ilə birlikdə Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinə göndərilsin və ondan xahiş edilsin ki, bu məsələni növbəti Plenumda müzakirə etsin; Plenumun Bakıda çağırılması xahiş edilsin.

ARSPİHDA, f.1, s.74, i.128, v.13.

13. ZAQFEDERASIYA QURUCULUĞUNDA MİLLİ MƏQAM*

Zaqafqaziya Federasiyası Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 2-ci sessiyasında Eliavanın məruzəsinin xülasəsi Zaqfederasiyanın dövlət quruculuğunda milli məqam haqqında yoldaş Eliava məruzə edir.

Məruzəçi göstərir ki, dövlət quruculuğunda milli məqam haqqında məsələnin qaldırılması milli məsələyə münasibət prinsipinin dəyişdirilməsi ilə yox, bu sahədəki bəzi nöqsanların aradan qaldırılması ilə əlaqədardır.

Zaqafqaziyada Sovet hökuməti dərhal lazımı istiqamət götürmüşdür. Zaqafqaziya əhalisinin mədəni səviyyəsi nisbətən yüksəkdir və burada dövlət işini apara biləcək adamlar əhali arasında kifayət qədərdir.

Dövlət orqanlarının milli ünsürlərdən təşkil olunmasında qarşılaşdığımız nöqsanlar onunla izah edilə bilər ki, quruculuq işini Sovet hakimiyyəti uğrunda və millətçi əhval-ruhiyyəli ünsürlərlə mübarizə zamanında aparmaq lazım gəlirdi.

İndi, mübarizənin başa çatdığı bir vaxtda işin bu cəhətini də qaydaya salmaq lazımdır.

Prinsip əvvəlki olaraq qalır: Dövlət quruculuğunun təməlini milli kütlələr təşkil edir.

Zaqafqaziya respublikaları arasında Ermənistanda və Gürcüstanda bu sahədəki iş yaxşı, Azərbaycanda isə pisdır.

Ermənistanda dövlət aparatı, demək olar ki, bütünlüklə millətin zəhmətkeşlərindən ibarətdir. Gürcüstana münasibətdə də bunu söyləmək olar.

Misal üçün, Gürcüstan MİK-də işləyənlərin təxminən 100 faizi gürcülərdir. XDİK orqanlarındakı 6969 işçinin 5752-si gürcü, 349-u rus, 348-i erməni və digər millətlərin nümayəndələridir. Xalq Maarif Komissarlığında da vəziyyət belədir. Hətta gürcülərin çoxluq təşkil etmədikləri Tiflisdə - onlar əhalinin 37 faizidir - dövlət aparatında onlar yerlərin 45 faizini tuturlar. Həmkarlar ittifaqları 50,8 faiz gürcülərdən ibarətdir və həm-karlar ittifaqlarının idarəetmə orqanlarında da vəziyyət belədir. Zaqaf-qaziyanın dəmiryolundakı 20 min işçinin yarısından çoxu -10.742 nəfəri gürcülərdir.

Azərbaycanda bu iş zəifdir. Hərçənd, söyləmək gərəkdir ki, indi dövlət aparatında türklər müsavətçilərin dövründə olduğundan çoxdur.

Hakimiyyətin zəhmətkeşlərə, özü də ölkə əhalisini təşkil edən zəhmətkeşlərə məxsus olması prinsipindən çıxış edərək, dövlət orqanlarının milli kadrlardan təşkil olunması işini fəallaşdırmaq lazımdır.

Gürcüstanda dövlət işini aparmaq üçün hazır olan insan ehtiyatı kifayət qədərdir. Çətinlik yalnız onda ola bilər ki, gürcü ziyalıların bir hissəsi antisovet əhval-ruhiyyədədir.

Azərbaycanda çətinlik ondan ibarətdir ki, orada kifayət qədər hazırlıqlı işçi kadrları yoxdur. Dövlət aparatının milli kadrlardan təşkil olunması işi Azərbaycanda başqa respublikalarda olduğundan daha uzun sürəcəkdir.

Sonra dil haqqında məsələ qaldırılır.

Gürcüstanda bütün xalq komissarlıqlarında və yerlərdə bütün işlər gürcü dilində aparılır. Azərbaycanda belə deyildir və bu sahədə düzəlişlər lazımdır. Əhali ilə bütün işlər onun üçün doğma olan dildə aparılmalıdır.

Bu, əksər halda belədir, lakin bu işdə də həmin ümumi qaydadan bəzi kənara çıxma hallarını aradan qaldırmaq lazımdır. O cümlədən, tədris ana dilində aparılmalıdır.

Gürcüstanda aşağı pillədən tutmuş universitet də daxil olmaqla bütün mərhələlərdə belədir. Azərbaycanda universitetdə tədris rus dilində aparılır.

Kütlələr kommunizmi öz ana dillərində daha yaxşı öyrənmə bilirlər.

Zaqafqaziya MİK əhali ilə işlərin məcburi qaydada onun üçün doğma olan dildə aparılması haqqında qanun qəbul etməlidir. Respublika MİK-ləri də belə qanun qəbul etməlidirlər.

Lakin dil haqqında məsələ bununla bitmir. Zaqafqaziyada məskunlaşmış millətlər arasındakı əlaqələri də asanlaşdırmaq lazımdır. Tərcüməçidən istifadə olunmamalıdır. Bunun üçün məktəblərdə qonşu millətlərin dillərinin öyrənilməsinə imkan yaradılmalıdır. Hazırda belə təhsili, heç olmasa, texniki tədris müəssisələrində tətbiq etmək lazımdır. Bunun ölkə üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Bir respublikadakı ziyalı ehtiyatından digər respublikada istifadə etməyə imkan yaranır. İşçi qüvvəsini daha düzgün bölüşdürmək olar.

Qonşu xalqların dillərinin tədrisi və öyrənilməsi əsl beynəlmiləçilik yoludur.

Bütün göstərilənlər həyata keçərsə, milli məsələ həll edilmiş olar.

Bizdən nümunə götürəcəklər və bir neçə illik işdən sonra biz göstərə bilirik ki, milli məsələnin həlli yalnız sovet sistemində mümkündür.

Vatsek, Tkaçev və Tsxakaya yoldaşların iştirak elədikləri qısa müzakirədən və yoldaş Eliavanın yekun sözündən sonra sessiya yoldaş İonesyanın təklifi ilə "Dil haqqında bəyannamə" qəbul etdi.

"Zarya vostoka" qəzeti, 1 iyul 1923-cü il.

14. DİL HAQQINDA BƏYANNAMƏ*

Dövlət idarələrinin dili və azlıq təşkil edən millətlərin

hüquqlarının təmin olunması haqqında

Zaq.MİK 2-ci sessiyasının bəyannaməsi

Hansı formada təzahür etməsindən asılı olmayaraq milli əsarətin və bərabərsizliyin ləğv edilməsi, zəlalətdə olan siniflər arasında milli ədavətin və düşmənçiliyin vahid ittifaq dövlətində zəhmətkeşlərin həmrəyliyi və qardaşcasına əməkdaşlığı ilə əvəz olunması fəhlə-kəndli inqilabının və sovet hökumətinin əsas vəzifələrindən biridir. Sovet hökumətinin qurulması sayəsində Zaqafqaziyanın zəhmətkeş kütlələri Rusiyanın inqilabçı fəhlə və kəndliləri ilə birlikdə velikorus mülkədar və kapitalistlərin, həmçinin çar generalları və məmurlarının timsalında onların ucqarlardakı əlaltılarının, qarşılıqlı etimadsızlıq, qarşılıqlı düşmənçilik, ədavət və qırğın siyasəti yürüdən xırda burjua-millətçi partiyalarının boyunduruğunu çiyinlərindən atmışlar. Xırda burjua-millətçi partiyaların - menşeviklərin, daşnakların və müsavətçilərin, habelə onların xarici himayədarlarının, Antanta və ağqvardiyaçı başçılarının Zaqafqaziyada ağalığ etdikləri bütün dövr ərzində hökm sürmüş milli talan və qırğınları Zaqafqaziyanın Sovet hökuməti həmişəlik ləğv etmişdir.

Bununla da Zaqafqaziya xalqlarının milli azadlığının möhkəm təməli qoyulmuş və milli mədəniyyətlərin maneəsiz inkişafı, ölkənin zəhmətkeş kütlələrinin qardaşlıq birliyi üçün imkan yaradılmışdır. Bu imkanlardan ölkənin mədəni inkişafı və onun xalqlarının qardaşlıq birliyinin bərqərar olması naminə istifadə olunması mənasında Zaqafqaziya respublikaları fəhlə-kəndli hakimiyyətinin ötən illərdəki fəaliyyətinin nəinki çar hökumətinin bir əsrlik tarixində, həmçinin Zaqafqaziyanın burjua və millətçi sinif və partiyalarının ağalığı dövründə də bənzəri yoxdur. Lakin ölkəmizin ümumi mədəni və iqtisadi geriliyi, əhalinin olduqca müxtəlif etnik tərkibi, milli mədəniyyətlərin müxtəlif səviyyəsi və müxtəlif xarakteri şəraitində Zaqafqaziya fəhlə və kəndlilərinin, ölkənin zəhmətkeş kütlələrinin inqilabi hakimiyyət orqanlarının qarşısında geridə qalmış xalqların mədəni-iqtisadi səviyyəsini yüksəltmək, böyük dövlətçilik şovinizminin əlamətlərini və Zaqafqaziya tayfa və xalqları arasında millətçilik və milli əlahiddəlik qalıqlarını kökündən ləğv etmək kimi daha çətin vəzifə durur. Bu məsələnin həllinin başlıca yolu - Zaqafqaziyanın müxtəlif xalqlardan ibarət olan geniş zəhmətkeş kütlələrini mədəni və siyasi quruculuğa cəlb etməkdən və dövlət aparatını zəhmətkeşlərin özlərinin təşkilatına çevirməkdən ibarətdir. Zaqafqaziyanın zəhmətkeş kütlələrinin canlı danışq dili onların mədəni inkişafı və fəhlə-kəndli inqilabının nailiyyətlərindən bəhrələnmələri üçün qüdrətli vasitə olmalıdır. Zaq.MİK-in 2-ci sessiyası şərh olunanlara əsaslanaraq aşağıdakıları zəruri hesab edir:

1. Hakimiyyətin rəhbər orqanları azlıq təşkil edən millətlərin məskunlaşdıqları vilayətlərdə mədəni iş xüsusi fikir verməklə milli respublikalarda mədəni işin təşkilinə və inkişafına ciddi diqqət yetirsinlər.

2. Zaq.MİK-in Rəyasət Heyətinə təklif olunsun ki, qısa müddətdə Federasiyanın dövlət idarələrində ana dilinin tətbiqi, həmçinin bu idarələrin əhali ilə onların ana dillərində iş aparmasını tənzimləyən qanun qəbul etsin.

3. Respublikaların MİK-lərinə tapşırılsın ki, qısa müddətdə dövlət idarələrində həm əhalinin əksəriyyətinin dilinin, həm də azlıq təşkil edən millətlərin dilinin tətbiqi haqqında kodeks qəbul etsinlər.

4. Ali tipli bir sıra məktəblərdə, ilk növbədə texnikumlarda Zaqafqaziya xalqlarının əsas dillərinin məcburi qaydada tədrisi, həmçinin onların tarixinin və məişətinin öyrənilməsi tətbiq edilsin.

Zaq.MİK-in 2-ci sessiyası bu bəyannaməyə müstəsna əhəmiyyət verərək, onun müddəalarının dönmədən əməli tətbiqinin təmin olunması üçün Zaq.MİK-in Rəyasət Heyətinə və respublikaların MİK-lərinə

təklif edir ki, xalqların və azlıq təşkil edən millətlərin hüquqlarını pozanları təqib edən və cəzalandıran müvafiq qanunlar müəyyən etsinlər.

"Zarya Vostoka" qəzeti, 1 iyul 1923-cü il.

15. RESPUBLIKANIN DÖVLƏT İDARƏLƏRİNDƏ DÖVLƏT DİLİNİ VƏ ƏHALİNİN ƏKSƏRİYYƏTİNİN VƏ AZLIQDA QALAN MİLLƏTLƏRİN DİLLƏRİNİ TƏTBİQ ETMƏK HAQQINDA

*Sovetlərin Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə
Komitəsinin 1924-cü il 27 iyun tarixli dekreti
(QK, nömrə 7, maddə 184)*

Sovetlərin Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin ikinci sessiyasının dil haqqındakı bəyannaməsinin 3-cü bəndinin icrası üçün Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi qərara alır:

1. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının dövlət dili türk dilidir.

2. Azərbaycan SSR-in dövlət idarələrində həmin dekretə yazılanlara əsasən qeyri - türk milləti əhalisinin əksəriyyətinin dilini (7-ci maddə), həmçinin azlıq təşkil edən millətlərin dilini (8-ci maddə) işlətməyə yol verilir. Belə dillər rus, erməni və gürcü dilləridir.

QEYD: göstərilən aktların şərhində şübhə oyandıqda əsl mətn türkcəsi hesab olunur.

3. Respublikanın bütün ərazisində əhali tərəfindən icra edilməsi məcburi olan bütün qanunvericilik aktları, habelə mərkəzi hakimiyyət orqanlarının inzibati aktları dövlət dilindən əlavə əvvəlki maddədə göstərilən azlıq təşkil edən millətlərin dillərində elan edilir.

4. Yerli orqanların əhali tərəfindən icra edilməsi məcburi olan qərarları, sərəncamları və elanları dövlət dilində, müəyyən qəzanın əhalisinin əksəriyyətinin dilində (7-ci maddə) və bu dekretin ikinci maddəsində göstərilən azlıq təşkil edən millətlərin (8-ci maddə) işlətdiyi dildə elan edilir.

5. Respublikanın dövlət idarələrində kargüzarlıq aşağıda göstərilən istisnalarla dövlət dilində aparılır.

QEYD: 1-ci. Az.MİK, XKS, Xalq Maarif Komissarlığı, XDİK, XƏQ, Xalq Səhiyyə Komissarlığı, XTK və Xalq İctimai Təminat Komissarlığı milli aparat, yəni öz aralarında yazışmanı dövlət dilində aparın idarələr hesab olunurlar. Adları çəkilən idarələr milliləşdirilməyən idarələrlə yazışmanı paralel olaraq türk və rus dillərində aparırlar.

QEYD: 2-ci. Milliləşdirilməli olan idarələr milliləşdirilmiş idarələrlə yazışmanı və əlaqəni türk dilində və ya paralel olaraq rus və türk dillərində aparmalıdırlar. Milliləşdirilməyən idarələr öz aralarında yazışmanı paralel olaraq türk və rus dillərində aparırlar.

6. Hər bir vətəndaşın, mərkəzi dövlət idarələrinə istər dövlət dilində, istərsə də 2-ci maddədə göstərilən azlıq təşkil edən millətin işlənən dillərindən birində yazılı və şifahi ərizələr, şikayət və məlumat verməyə, həmçinin sənəd və elanların bu dillərdən birinə tərcümə olunmaqla verilməsini tələb etməyə ixtiyarı vardır.

7. Son statistika məlumatına görə əhalinin əksəriyyəti (nisbətən) qeyri-türk milləti yaşayan qəza, vilayət və rayon idarələrində kargüzarlıq əhalinin əksəriyyətinin dilində aparılır. Göstərilən qayda Sovetlərin Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinə qəza icraiyyə komitəsinin təqdimatı üzrə müəyyən edilir.

8. Qəza və vilayət idarələrində azlıqda qalan millətin işlətdiyi dil bu dekretin 2-ci maddəsində göstərilən dillərdən biri sayılır, bu şərtlə ki, bu dil son statistika məlumatına əsasən qəza və ya vilayət əhalisinin 15 faizindən çoxunun danışdığı millətin dili olmuş olsun. Qəza idarələrində işlənən dili müəyyən etmək, qəza icraiyyə komitəsinin təqdimatı üzrə Sovetlərin Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinə aiddir.

9. Qəza və vilayət idarələrinə və ya qəza və yaxud vilayətin vəzifəli şəxslərinə müraciət edən vətəndaşlar hər yerdə dövlət dilindən, əhalinin əksəriyyəti türk olmayan qəzalarda və vilayətlərdə əksəriyyətin dilindən, həmçinin bu dekretin 6-cı maddəsində göstərilən hüquqlar dairəsində olmaq şərtlə müəyyən qəzada və ya vilayətdə 8-ci maddəyə əsasən işlənən dildən istifadə edə bilirlər.

10. Bu dekretin 7-ci maddəsinə əsasən kargüzarlıq əhalinin əksəriyyətinin dilində aparılan qəza və vilayət idarələrinin mərkəzi hakimiyyət orqanları ilə və axırıncıların birincilərlə məktubları qəza idarələrinin kargüzarlığı aparıldığı dildə aparılır. Müxtəlif kargüzarlıq dillərində münasibətdə olan qəza idarələrinin məktubları dövlət dilində və 2-ci maddədə göstərilən dillərdən biri ilə aparılır.

11. Qəza orqanlarından aşağı inzibati orqanlar müvafiq icraiyyə komitələrinin qərarına əsasən kargüzarlığı dövlət dilində və ya bu dekretin 2-ci maddəsində qeyd edilən dillərdən birində apara bilirlər, lakin

mərkəzi qəza idarələri ilə qəzanın apardığı kargüzarlıq dilində, əhali ilə isə münasibət bu dekretin 9-cu maddəsində göstərilən qaydalarda aparılır.

12. Dilləri respublikanın bütün ərazisində və ya qəzalardan birində işlənən dil hesab edilən millətlərə mənsub olmayan şəxslərə bütün idarələrdə bu dekretin 6-cı maddəsində nəzərdə tutulan hüquqlar əsasında rus dilindən istifadə etməyə icazə verilir.

13. Respublikanın məhkəmə idarələrində mühakimə dili cinayət və mülki prosessual məəcəllələri ilə müəyyən edilir Dövlət dilini və ya müəyyən yerin əhalisinin əksəriyyətinin dilini bilməyən tərəflərə: a) müəyyən qəzada azlıq təşkil edən millətin işlətdiyi dildə şikayətlər, ərizələr və ümumiyyətlə mühakiməyə aid kağızları verməyə, b) eyni dildə şifahi izahat verməyə, v) bütün mühakimə əməliyyatını, müqabil tərəfin ərizə və vəsatətlərinin, prokuror nəzarəti rəylərinin, məhkəmə orqanları hökmlərinin, qətnamələrinin, qərarlarının, şahidlərin ifadələrinin və mütəxəssislərin rəylərinin bilavasitə məhkəmə və ya tərcüməçi tərəfindən həmin dildə şifahi tərcümə olunmasını tələb etməyə, q) məhkəmə orqanlarının hökmləri, qətnamələri və qərarlarının, protokolların və digər mühakimə aktlarının, həmçinin şahadətnamələrin, vəsiqələrin və arayışların surətlərinin həmin dildə tərcüməsinin verilməsini və d) çağırış və rəqələri, bildiriş və elanların göstərilən dildə göndərilməsini tələb etməyə ixtiyarı vardır.

14. Həmin dekret elan edildiyi gündən etibarən qüvvəyə minir.

**Azərbaycan SSR qanunları, Azərbaycan SSR
Ali Soveti Rəyasət Heyətinin fərmanları
və Azərbaycan SSR hökuməti qərarlarının
xronoloji külliyyatı. I cild, səh.37-39.**

**16. AZƏRBAYCANIN QEYRİ-RUS
MƏKTƏBLƏRİNDƏ RUS DİLİNİN MƏCBURİ
QAYDADA ÖYRƏNİLMƏSİ HAQQINDA***
*Azərbaycan Xalq Komissarları Soveti və Azərbaycan
K(b)P MK-nın 23 mart 1938-ci il tarixli qərarından*

Xalq Komissarları Soveti və Azərbaycan K(b)P MK hesab edirlər ki, Azərbaycanın qeyri-rus məktəblərində rus dilinin tədrisi olduqca qeyri-qənaətbəxş təşkil olunmuşdur. Bu, Azərbaycanın qeyri-rus məktəblərində rus dilinin tədrisini hər vasitə ilə pozmağa çalışan əksinqilabi trotskiçi-buxarinçi və burjuamillətçi ünsürlərin apardıqları təxribat işinin nəticəsidir. Azərbaycan xalqının düşmənləri - burjuamillətçiləri SSRİ-nin qardaş xalqları ilə əlaqə və ünsiyyət yaratmaq işində Azərbaycan gənclərinə hər vaxtlə mane olmağa cəhd göstərmiş və bununla da Azərbaycan gənclərini böyük rus xalqının zəngin elmi və mədəniyyəti əsasında elmi-texniki biliklər sahəsində özünü təkmilləşdirmək imkanlarından məhrum etmişlər.

Azərbaycanın xalq maarifində - qeyri-rus məktəblərində rus dilinin tədrisi işindəki ziyankarlığın nəticələrini ləğv etməkdən ötrü Xalq Komissarları Soveti və Azərbaycan K(b)P MK qərara alırlar:

1. 1938-ci il sentyabrın 1-dən etibarən Azərbaycanın bütün qeyri-rus məktəblərində rus dilinin bir fənn kimi məcburi qaydada tədrisi tətbiq edilsin.

2. Rus dilinin tədrisi bütün qeyri-rus ibtidai məktəblərdə (4 illik) 2-ci sinifdən və bütün natamam orta məktəblərdə (7 illik) və orta məktəblər-də (10 illik) 3-cü sinifdən tətbiq edilsin.

ARSPİHDA, f.1, s.74, i.510, v.58

17. AZƏRBAYCAN KP MK-nə

20 iyul 1956-cı il

Xarici işğalçılar əsrlər boyu ağır zülm və təzyiq altında Azərbaycan xalqının milli istiqlaliyyətini, dövlət və mədəniyyətini məhv etməyə çalışmışlar. Onlar xüsusən milli mədəniyyət və dil quruculuğu sahəsində çoxlu zərərlər vurmuşlar. Yalnız sovet hakimiyyəti illərində Lenin milli siyasəti sayəsində xalqımız əbədi olaraq dövləti istiqlaliyyət almış, milli mədəniyyətini və dilini maneəsiz tərəqqi etdirmək imkanlarını əldə etmişdir. Hazırda Azərbaycan dili hər cəhətdən çox inkişaf etmişdir, elmin və şüurun bütün sahələrində işlənir.

Yazıçı və alimlərimiz bu dildə ümumittifaq və dünya şöhrəti olan əsərlər yaratmış və yaradırlar. Dünya ədəbiyyatının ən yaxşı əsərləri dilimizə tərcümə olunmuş və olunur (Şekspir, Puşkin, Mopassan, Qorki və başqalarının əsərləri). "Kapital", "Anti-Dürinq", "Materializm və empiriokritisizm" kimi fəlsəfi fikrin ən

yüksək əsərləri də Azərbaycan dilində çap olunmuşdur. Sovet dövründə əldə etdiyimiz böyük qələbələrdən biri Azərbaycan dilinin dövlət dili səviyyəsinə qalxmasıdır. İstər kənd, rayon, şəhər partiya və sovet təşkilatlarında, istərsə respublika təşkilatlarında Azərbaycan dili dövlət dili kimi işlənir. Söz yox ki, gətdikcə bu vəziyyət genişlənəcək və möhkəmlənəcəkdir.

Bu vəziyyət respublikanın Konstitusiyasında (Əsas qanununda) əks olunmalıdır. Ona görə də Konstitusiyanın XIII fəslinə Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasında Azərbaycan dilinin dövlət dili olması və azlıqda qalan millətlərə öz idarələrini öz dillərində aparmaq ixtiyarı verildiyi haqqında maddənin əlavə olunmasını lazım və faydalı bilirəm.

Həmin məsələ haqqında mən bu il iyul ayının 17-də Moskvada SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri K.Y.Voroşilov yoldaşla məsləhətləşdim. Voroşilov yoldaş belə bir əlavənin məqsədə müvafiq olduğunu təsdiq etdi.

Respublikanın dövlət dili haqqında AKP MK bürosunun qərar layihəsini müzakirənizə təqdim edirəm. Konstitusiyaya ediləcək əlavəni Azərbaycan SSR Ali Sovetinin bu il avqustun 15-də çağırılan sessiyasının müzakirəsinə verməyi məsləhət görürəm.

*Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət
Heyətinin sədri M.İbrahimov.
ARSPİHDA, f.1, s.43, i.87, v.116*

18. AZƏRBAYCAN SSR KONSTITUSİYASINA AZƏRBAYCAN SSR DÖVLƏT DİLİ BARƏSİNDƏ MADDƏ ƏLAVƏ EDİLMƏSİ HAQQINDA*

Azərbaycan KP MK bürosunun 24 iyul 1956-cı il tarixli qərarı 1. Azərbaycan SSR Konstitusiyasına Azərbaycan SSR dövlət dili barəsində maddə əlavə edilməsi haqqında Azərbaycan SSR AN Soveti Rəyasət Heyətinin aşağıdakı məzmununda təklifi qəbul edilsin: "Azərbaycan SSR-in dövlət dili Azərbaycan dilidir.

Azərbaycan SSR ərazisində yaşayıb azlıq təşkil edən millətlərə həm öz mədəniyyət idarələrində, həm də dövlət idarələrində ana dilini sərbəst inkişaf etdirmək və işlətmək hüququ təmin edilir."

2. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyətinə tapşırılsın ki, bu təklifi Azərbaycan SSR Ali Sovetinin üçüncü sessiyasının müzakirəsinə çıxarsın.

ARSPİHDA, f.1, s.43, i.87, v.113.

19. AZƏRBAYCAN SSR KONSTITUSİYASINA (ƏSAS QANUNUNA) AZƏRBAYCAN SSR DÖVLƏT DİLİ BARƏSİNDƏ MADDƏ ƏLAVƏ EDİLMƏSİ HAQQINDA QANUN

MADDƏ 1. Azərbaycan SSR Konstitusiyasına (Əsas qanununa) Azərbaycan SSR Dövlət dili barəsində maddə əlavə edilsin və həmin maddə 151-ci maddə ilə aşağıdakı məzmununda yazılsın:

"Maddə 151. Azərbaycan SSR-in Dövlət dili Azərbaycan dilidir.

Azərbaycan SSR ərazisində yaşayıb azlıq təşkil edən millətlərə həm öz mədəniyyət idarələrində, həm də dövlət idarələrində ana dilini sərbəst inkişaf etdirmək və işlətmək hüququ təmin edilir."

MADDƏ 2. Azərbaycan SSR Konstitusiyasının XIII fəslə:

"Dövlət dili, gerb, bayraq, paytaxt" adlandırılınsın və Konstitusiyanın mövcud olan 151-154-cü maddələrinin nömrələri dəyişdirilərək müvafiq surətdə 152- 155 nömrələrilə nömrələnsin.

*Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri
M.İbrahimov*

*Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin katibi
S.Cəfərov*

Bakı şəhəri, 21 avqust 1956-cı il.

**Dördüncü çağırış Azərbaycan SSR Ali Sovetinin iclasları.
Üçüncü sessiya (20-21 avqust 1956-a il). Stenoqrafik
hesabat. Bakı, 1956, səh.147.
"Kommunist" qəzeti, 25 avqust 1956-cı il.**

20. AZƏRBAYCAN DİLİ DÖVLƏT İDARƏLƏRİNDƏ

Böyük Oktyabr sosialist inqilabı millətlərin bərabərliyini, milli mədəniyyətlərin və dillərin azad inkişafını müqəddəs bir şüar kimi elan etmişdir. İnkilabın dahi rəhbəri V.İ.Lenin dönə-dönə göstərdi ki, həqiqi proletar beynəlmiləliyi ancaq bütün böyük və kiçik millətlərin həqiqi bərabərliyi əsasında yarana bilər. Hər hansı şəkildə olursa - olsun milli zülm, milli təzyiq ümumiyyətlə vəhşi bir hərəkətdir, insaniyyətə ziddir, əslində bütün bəşəriyyətin səadətini, əmin-amanlığını təşkil edən xalqlar qardaşlığı idealına qarşı çevrilir, bu idealın həyata keçirilməsinə min əngəl törədir. Çünki hakim millətin, "böyük" millətin məzlum millətə, "kiçik" millətə göstərdiyi hər hansı təzyiq ancaq nifrət və nifaq duyğuları oyadır, əzilən milləti tarixi intiqam saatını gözləməyə məcbur edir. Misal üçün uzaq dövrlərə getmək lazım deyildir. İmperializmin tarixi bu cəhətdən də ibrətamiz misallarla doludur. İmperialist dövlətlər müstəmləkələrdə milli zülmü gücləndirdikcə, yerli əhalinin tarixinə, dilinə, milli adətlərinə təhqirənə və alçaq nəzərlə baxaraq bu yolda təzyiqi artırdıqca müstəmləkə xalqlarının mübarizə ruhu güclənmiş, daxili birliyi möhkəmlənmiş, mübarizəsi qızıqıb amansız şəkil almışdır. İndi biz Afrika və Asiyada milli istiqlaliyyət və tərəqqi bayrağı altında imperializmə qarşı çevrilmiş bu mübarizənin nə qədər gözəl nəticələr verdiyinin şahidiyik. Afrika və Asiyanın yüz milyonlarla dənən əzilən və geridə qalmış xalqı bu gün ayağa qalxaraq imperializm boyunduruğunu qırıb dağıdır və azadlığa çıxırlar.

Yer üzündə həqiqi milli azadlıq bayrağı qaldırılmış məmləkətlərin və dövlətlərin sayı artdıqca, yəni milli zülm aradan götürüldükcə müxtəlif xalqlar və millətlər arasında dostluq əlaqələri də genişlənir. Başqa cür də ola bilməz. İnsanın təbiəti elədir ki, o ancaq azadlıq və bərabərlik olan yerdə öz böyük, yaradıcı və insani mahiyyətini tamamilə meydana çıxara bilər. Ancaq məhəbbətə məhəbbətlə cavab verilir. Zor olan yerdə məhəbbət və sədaqətdən danışmaq nahaqdır. Müstəbid quruluşların tarixi aydın sübut edir ki, zor və təzyiq cəmiyyətdə ancaq ikiüzlülüğü, riyakarlığı, şübhə və etimadsızlığı artırır. Təzyiq altında olan millətlə təzyiq göstərən millət arasında həqiqi dostluq mümkün deyildir. Hətta gəlişi gözəl sözlər belə burada kömək etmir. Məlumdur ki, ingilis imperialistləri öz Britaniya imperiyasını "Britaniya millətlər birliyi" adlandırırlar.

Lakin bu "birliyin" imperialist mahiyyəti aydındır. O, milli üstünlük və imtiyazlar üzərində qurulmuşdur. Buna görə də, "birlik" daxilində mübarizə qurtarmır, soyumur, əksinə getdikcə qızıqır və qızısaqadır. Yalnız təzyiq altında olan bütün xalqlar tam milli azadlıq əldə etdikdə bu mübarizə qurtara bilər, bütün xalqlar arasında həqiqi birlik və dostluq yaranar. Çünki həqiqi dostluq yalnız sözdə yox, real həyatda mövcud olan bərabərliyə əsaslanır.

Çar Rusiyasını V.İ.Lenin "xalqlar həbsxanası" adlandırırdı. Çünki çarizm qeyri-rus xalqları ən kobud və vəhşi jandarm üsulu ilə əzir, həyasızcasına "ruslaşdırmaq" siyasəti aparırdı, milli mədəniyyətlərə və milli dillərə qarşı təcavüzkar hərəkət edirdi, hətta milli qırğınlar törətməkdən belə çəkinmirdi. Başqa xalqları əzib məhv etmək və imperiyanın daxilində "əritmək" məqsədilə çarizm ucqarları zorla rus köçmələri ilə doldururdu.

Çarizm bu vəhşi siyasəti ilə böyük rus xalqını bədnam edir, təbii olaraq imperiyanın əzilən xalqlarının ürəyində ona qarşı etimadsızlıq oyadırdı. Rus xalqı əzilən xalqlarla əlbir olub, Lenin partiyasının rəhbərliyi altında çarizmi məhv etdi, çarizmin milli zülm siyasətini əbədi lənət damğası ilə damğalayıb tarixin arxivinə atdı. İnkilabın birinci illərindəcə Lenin partiyası yorulmadan millətlərin tam bərabərliyi uğrunda mübarizəyə səfərbər etdi. V.İ.Lenin "Rusiyadakı özgə xalqları tipik rus bürokrati olan əsl rus adamının, velikorossun, şovinistin, əslində əclaf və təcavüzkarın hücumundan" qorumağa çağırırdı. Partiya Lenin milli siyasətini yerinə yetirərək, bütün sovet respublikalarının çiçəklənməsini təmin etdi. İndi böyük sosialist vətənimizin bütün xalqları yüksək sənaye, kənd təsərrüfatı və milli mədəniyyət yaratmışlar. İnkilabdan əvvəl yarımfeodal şəraitində yaşayan ucqarlar indi nümunəvi sovet respublikalarına çevrilmişlər, qabaqcıl elm və texnikaya, müasir sosialist sənayesinə və mükəmməl maşınlarla təchiz olunmuş kənd təsərrüfatına malikdirlər. Milli mədəniyyət, maarif və elm isə insanı heyran buraxacaq bir sürətlə artmışdır.

Bütün respublikalarda yeddiillik təhsil həyata keçirilmiş, minlərlə ümumi təhsil məktəbi və texnikum açılmışdır. Sovet İttifaqında öz ana dilində müxtəlif ali məktəbləri olmayan bir respublika yoxdur. Hazırda yalnız Sovet Azərbaycanında 14 ali məktəb, Elmlər Akademiyası və sair vardır. Respublikamızda Sovet hakimiyyəti illərində ali və orta təhsil almış müxtəlif sahə mütəxəssislərinin sayı on minləri aşır ki, bunların da böyük əksəriyyəti azərbaycanlılardır. İndi sənaye, kənd təsərrüfatı və elmin bütün sahələri yüksək ixtisaslı milli kadrlarla təmin olunmuşdur. Əlbəttə, bu yüksəlişdə, bu misilsiz mədəni tərəqqi və milli intibah prosesində biz daim rus xalqının köməyini hiss etmişik və ona minnətdarıq. Bütün bunların nəticəsində indi xalqlar arasındakı köhnə etimadsızlıqdan əlamət qalmamışdır. Yerli feodal hakimiyyəti və çar istibdadının irsi olan milli zülm və

milli geriliyin aradan qaldırılması nəticəsində xalqlarımızın ürəyi bir-birinə daha da yaxınlaşmışdır, hamısı sovet xalqlarının vahid qardaşlıq ailəsində birləşmişdir.

Sovet hakimiyyəti illərində qazandığımız ən böyük qələbələrdən biri də milli dillərin və o cümlədən Azərbaycan dilinin yüksək dərəcədə inkişaf etməsidir. Azərbaycan dili qədim dillərdəndir. Yüz illər ərzində xalqımız bu dildə gözəl sənət və elm əsərləri yaratmışdır. Koroğlu dastanı, Füzuli və Vaqifin ölməz şerləri bu dildə yaranıb, bəşər mədəniyyəti xəzinəsinə daxil olmuşdur. Təbiidir ki, hər bir xalq kimi, Azərbaycan xalqı da öz dilini sevir. Xarici işğalçıların hücumundan onu qoruyaraq saxlamışdır. Böyük dövlətlər və imperiyalar arasında yaşamış kiçik bir xalq üçün bu çox da asan məsələ deyildi. Monqol işğalçıları, Türkiyə sultanları, İran istibdadı və çarizm uzun zaman Azərbaycan xalqına ana dilini unutturmağa səy etmişlər. Lakin xalqın nifrətindən başqa bir şey qazana bilməmişlər. Onlar bir də onu əldə etmişlər ki, dövlət idarələrindən bu dili qovub çıxarmışlar.

Yalnız sovet dövründə Azərbaycan xalqı dövlət idarələrində ana dilini işlətmək hüququ aldı. Çünki Azərbaycan xalqı milli istiqlaliyyət qazanaraq öz milli dövlətini - Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasını yaratdı. Dil yalnız məişətdə, ədəbiyyat və elmi əsərlərdə yaşamaqla məhdudlaşmayıb iqtisadi, ictimai həyatın hər bir sahəsində və o cümlədən dövlət idarələrində geniş şəkildə işlənmək imkanı əldə etdi. Respublikamızda Sovet hakimiyyətinin birinci on ili ərzində dövlət idarələrində Azərbaycan dilinin işlənməsinə xüsusi diqqət verilir və təhriflərin qarşısı alınır. Lakin təəssüflə demək lazımdır ki, son on beş - iyirmi ildə bu cəhətdən kobud təhriflərə yol verilmişdir. Bəzi idarələrdə və bəzi adamlarda Azərbaycan dilinə qarşı biganə, laqeyd münasibət yaranmışdır. Hələ onu demirik ki, vətəndaşların azərbaycanca olan ərizələrinə, yaxud bu və ya digər azərbaycanca olan yazılara ana dilində cavab verməyən, ya da tamamilə cavabsız buraxan bürokratlar da tapılır. Belə bürokratlarla mübarizə bütün partiya və sovet təşkilatlarının, bütün vətəndaşların borcudur. Respublikanın dövlət, partiya və ictimai təşkilatlarında Azərbaycan dilinə etinasızlıq göstərən şəxslər kobud səhvə yol verirlər. Bəziləri də idarənin "xüsusiyyətini" bəhanə gətirirlər. Məsələn, deyirlər ki, Maliyyə Nazirliyi sistemində guya Azərbaycan dilini işlətmək çətindir və sair. Bu bəhanələrin əsassız və puç olduğu aydındır. Sanki bütün bunları görmüş kimi böyük Lenin hələ 1922-ci ildə yazırdı: "Bizim ittifaqa daxil olan milli respublikalarda milli dilin işlədilməsi xüsusunda ən ciddi qaydalar qoymaq və bu qaydaları xüsusi bir diqqətlə yoxlamaq lazımdır. Şübhəsizdir ki, dəmiryol xidmətinin birliyi bəhanəsi altında, xəzinə işinin birliyi və i.a. bəhanəsi altında bizim indiki aparatımızda əsl rus mahiyyətində bir çox qanunsuzluqlar baş verəcəkdir. Bu qanunsuzluqlarla mübarizə aparmaq üçün xüsusi bir məharət lazımdır, hələ onu demirəm ki, belə bir mübarizəyə girişənlər xüsusilə sədaqətli olmalıdırlar."

Milli mədəniyyətlərin və milli dillərin inkişafı sovet ictimai quruluşunun təbii qanunudur və xalqlarımızın qardaşlıq ailəsini daha da möhkəmləndirir. Çünki burada bir xalqın yüksəlməsi o birinin əzilməsi hesabına deyildir, yüksəliş və irəliləmə hamı üçün qanundur və hamının bir böyük məqsəd naminə əlbir fəaliyyətinin nəticəsidir.

Dövlət idarələrinin Azərbaycan dilində aparılması o demək deyildir ki, azərbaycanca bilməyən bir vətəndaş cavabsız buraxasan, yaxud onun şikayətinə anlamadığı dildə cavab verəsən. Təbiidir ki, bu da yanlış bir hərəkət olar. Belə vətəndaşlara rus dilində cavab vermək, yəni onu başa salıb təmin etmək lazımdır.

Respublikanın dövlət idarələrində və ictimai təşkilatlarında işlərin Azərbaycanca aparılması isə qanuni bir haldır. Çünki bir xalqın öz idarələrini ana dilində idarə etmək arzusundan təbii bir şey ola bilməz. Sovet quruluşunda bu hər bir xalqın pozulmaz hüququdur. Bu hüquqa hörmət etmək hamımızın vətəndaşlıq borcudur.

M. İBRAHİMOV

"Kommunist" qəzeti, 28 Oktyabr 1956-cı il.

Mirzə İbrahimov. "Azərbaycan dili".

Bakı, 1957, səh.68-73.

21. MƏKTƏBİN HƏYATLA ƏLAQƏSİNİ MÖHKƏMLƏTMƏK VƏ AZƏRBAYCAN SSR-də XALQ MAARİFİ SİSTEMİNİ DAHA DA İNKİŞAF ETDİRMƏK HAQQINDA QANUNDAN

BÖLMƏ I

Orta məktəb haqqında

Maddə 11. Müəyyən edilsin ki, Azərbaycan SSR məktəblərində dərslər şagirdlərin ana dilində keçirilir. Uşaqların hansı dildə dərs keçilən məktəbdə oxumaq məsələsini həll etmək ixtiyarı ata-analara verilir.

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə tapşırılsın ki, Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının məktəblərində Azərbaycan, rus dillərinin və xarici dillərin öyrənilməsi üçün lazımi şərait yaratmaqdan ötrü tədbirlər hazırlayıb həyata keçirsin.

Beşinci çağırış Azərbaycan SSR Ali Sovetinin iclasları. Birinci sessiya (25-26 mart 1959-cu il). Stenoqrafik hesabat. Bakı, 1959, səh.174-175. "Kommunist" qəzeti, 2 aprel 1959-cu il.

22. AZƏRBAYCAN KP MK VIII PLENUMUNUN STENOQRAMINDAN* (16-17 iyun 1959-cu il)

GÜNDƏLİKDƏ DURAN MƏSƏLƏ: *"Stalino vilayətinin zəhmətkeşləri arasında kütləvi - siyasi işin vəziyyəti və onu yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında" Sov.İKP MK-nın qərarı ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan partiya təşkilatının vəzifələri."*

Azərbaycan KP MK katibi Abdulla Bayramovun məruzəsindən: "Yoldaşlar, məruzəmi bitirməzdən əvvəl mühüm bir məsələnin kadrlarımızın partiya intizamına ciddi riayət etmək ruhunda tərbiyə etmək zəruriyyəti üzərində qısaca dayanmaq istəyirəm. Ayrı-ayrı kommunistlər respublika partiya təşkilatının rəyi ilə hesablaşmamağı, onun Mərkəzi Komitəsinin iradəsi əleyhinə çıxış etməyi özlərinə rəva görəndə bu daha zəruridir.

Belə faktların olmasına inanmaq üçün ağılsız bir misal nəzərinizə çatdırmaq istəyirəm. Bir çoxunuz, yəqin ki, Mirzə İbrahimovun 1956-cı ilin payızında "Kommunist" qəzetində dərc olunmuş "Azərbaycan dili dövlət idarələrində" sərəlvhəli məqaləsini xatırlayırsınız. Həmin vaxt İbrahimovun büro üzvü olmasına baxmayaraq, bu məqalə Azərbaycan KP MK bürosunun xəbəri olmadan dərc edilmişdi. 1957-ci il martın 16-da MK bürosunun iclasında büro üzvlərinin hamısı bu məqalənin mətbuatda çıxmasını yanlış hesab etdilər. İbrahimov bu müzakirədən nə nəticə çıxardı? Açıq demək lazımdır ki, əgər yumşaq söyləsək, onun gəldiyi nəticə partiyalıya heç yaraşmayan bir hərəkətdir, İbrahimovun dözülməz intizamsızlığını sübuta yetirir. İbrahimov həmin bu məqaləni dil məsələsinə aid 1943-45-ci illərdə yazdığı digər üç məqalə ilə birlikdə bir kitabçada toplayır və mövqeyindən istifadə edərək, yenə də Azərbaycan KP MK-dan xəbərsiz onu Elmlər Akademiyasının nəşriyyatında kütləvi tirajla çap etdirir.

Bu məqalənin bir sıra müddəaları dərinədən yanlışdır və həmin məqalələrin nəşri zəhmətkeşlərin, gənclərimizin tərbiyəsi işinə böyük ziyan vurur.

Kadrlarımıza qarşı tələbkarlığı ciddi surətdə artırmaq, belə sərbəstliyi heç kəsə bağışlamamaq, kommunistləri, ən əvvəl fəalları Lenin prinsipliliyi, partiyalılığı ruhunda, partiya intizamına ciddi riayət etmək ruhunda tərbiyələndirmək zəruridir.

Azərbaycan KP MK üzvü Mirzə İbrahimovun çıxışından:

"Məsələ, haqqında çoxlu söhbət gedən dil məsələsi. Mən respublika Ali Sovetinə gələndə hər həftə adamları qəbul eləyirdim, hər qəbul-da 40, 30, 20 adamla görüşürdüm. Külli miqdarda da məktub alırdım. Qəbullarda və məktublarda Mustafayevin fəaliyyəti sayəsində deyil, ondan əvvəl işləmiş adamların fəaliyyəti nəticəsində yaranmış bir sıra pozuntular haqqında məlumat verildirdi.

Misal üçün, azərbaycanlı nazirliyə məktub göndərir və kolxoz əmlakının dağıdılmasından, çatışmazlıqlardan yazır. Azərbaycan dilini bilməyən şöbə müdiri dərkənar qoyur: "Yoxlanılsın, məlumat verilsin." Bir aydan sonra ona yoxlamanın nəticələri barədə məlumat təqdim olunur. Yenə dərkənar qoyur: "Yoxlanılsın, məlumat verilsin."

Yerli dili bilməmək, yerli dilə ayrı-ayrı yoldaşlar tərəfindən göstərilən etinasızlıq dövlət və partiya işinə zərər vurmuşdur, buna qarşı çıxmaq lazım idi. Mən də qulaqlarımı bağlayıb, gözlərimi yuma bilərdim, vəziyyətim o zaman çox yaxşı idi, mən də ağzıma su alıb susa bilərdim. Lakin kommunist vicdanım mənə bu barədə danışmağa təhrik etdi. Bütün bu eybəcərlikləri ləğv etmək lazım idi. Belə bir vəziyyətin əleyhinə çıxmaq lazım idi ki, mühasib qadın azərbaycanlı fəhlənin məzuniyyət haqqında ərizəsini üstünə atıb demişdi: "mən sizin fransız dilini bilmirəm!" Biz belə işlərə qarışmalı, ona qarşı çıxış eləməliydik, yoxsa beynəlmiləl tərbiyə haqqında dediklərimiz boş ibarələr və ritorikadır. Beynəlmiləliyi yalnız Lenin milli siyasəti əsasında tərbiyə eləmək olar.

Bu prinsipial məsələlərdə mən MK bürosunun, şəxsən Mustafayevin razılığı olmadan bir addım belə atmamışam. Lakin o, mənim üçün anlaşılmaq istəyən ikitərəfliyyət göstərirdi. Bir neçə nazirlikdə Azərbaycan dilinin tətbiqi ilə əlaqədar məsələnin Rəyasət Heyətində müzakirəsi onun razılığı ilə hazırlanmışdı. Lakin müzakirə günü o gəlmədi (*Azərbaycan KP MK-nin birinci katibi müəyyən edilmiş qaydaya görə Rəyasət Heyətinin üzvü olurdu - müəllif*). Mən Cəfərovdan (*Səftər Cəfərov -Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin katibi - müəllif*) xahiş etdim ki, Mustafayevə zəng edib, Rəyasət Heyətinin iclasının başlanacağını ona bildirsin. O cavab verdi ki, xəstədir. Biz Rəyasət Heyətinin iclasını onsuz keçirdik. Səhəri gün isə o sağaldı...

O zaman məndə belə bir fikir yarandı ki, o, aydın olmayan xətt yeridir. Hətta mənim məqaləmlə əlaqədar dedi ki, bu məqaləni yazmaq da olardı, yazmamaq da. Və məndə qəti olaraq belə təəssürat yarandı ki, Mustafayev ikitərəfli mövqe tutur və bu, işçilərə düzgün istiqamət seçməyə imkan vermir.

Yoldaş Bayramov, siz məni guya mövqeyimdən istifadə etdiyimə görə məzəmmət edirsiniz. Mən 20 il ərzində məsul işdə çalışmışam və məni hamı tanıyır. Mən heç vaxt belə məzəmmətə layiq olmamışam. Sizin bu iddianızı vicdanınızın öhdəsinə buraxıram. Mənim kitabım iki il əvvəl nəşr olunub. Mən müəyyən mövqe tutanda siz MK katibi idiniz. Siz o zaman məni tənqid edib, qüsurlarınızı deyə bilərdiniz. Deyə bilərdiniz ki, prezident öz mövqeyindən istifadə etmişdir. Bu mənim üçün və başqaları üçün dərs olardı, mən buna sevinərdim, ancaq siz bu barədə indi danışsınız..."

Azərbaycan SSR mədəniyyət naziri Məmməd Qurbanovun çıxışından:

"Məruzədə Mirzə İbrahimovun dil məsələsindəki mövqeyi tənqid olundu, onun razılaşdırılmamış çap etdirdiyi kitab intizamın pozulması kimi qiymətləndirildi. O bu tənqiddən düzgün nəticə çıxarmadı. Mən onun şahidiyəm ki, Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri olduğu dövrdə Mirzə İbrahimov bunu çox inadkarlıqla və səbirsizliklə həyata keçirirdi.

Eyni zamanda mən deməliyəm ki, İbrahimov bu vəzifədə ikən Azərbaycan dili haqqında məsələ qaldıranda, bu işin həyata keçirilməsi yollarında və formalarında çoxlu səhvlər buraxdı. Bizlərdən heç kəs xalqımızın, millətimizin, respublikamızın əleyhinə deyildir. Ancaq bu yolla ki İbrahimov gedir, həmin yolla xalqın mənafeyinə xidmət etmək olmaz. Bu yol nəyə görə səhv yoldur? Bir neçə misal gətirə bilərəm.

Azərbaycan dilinin dövlət dili olması haqqında qanun qəbul edildik-dən sonra Mirzə İbrahimov tələsik surətdə adamları bir sıra nazirliklərə göndərdi ki, orada Azərbaycan dilinə keçilməsinin necə getdiyini yoxlasınlar. Siz məni bağışlayın, bir qədər həyəcanlanıram. Axı, bizim respublika üçün belə bir məsələni qaldırmaq ayıbdır.

O, Rəyasət Heyətinin tapşırığı ilə Mədəniyyət Nazirliyinə, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinə və Maliyyə Nazirliyinə yoxlama briqadası göndərmişdi. Onlar bu idarələrdə Azərbaycan dilinə necə keçildiyini yoxlamalı idilər. Bu yoxlamanın nəticələri Rəyasət Heyətinin iclasında müzakirə olundu. Nazirliklərdən olan yoldaşlar öz fikirlərini söylədilər. Mən dedim ki, bu məsələni bu cür metodla həyata keçirmək doğru deyildir, çünki bu olduqca dərin siyasi məsələdir, onun üzərində ciddi düşünmək lazımdır. Həmin iclasda MK üzvü Vitali Səmədov da çıxış etdi. Mən də, o da qeyd etdik ki, belə söhbətlər olduqca pis təəssürat yaradır, millətçilik ruhuna yoluxmuş bəzi ünsürlər yerlərdə bundan istifadə edirlər, onlar narazılıq doğura bilərlər.

Burada Mədəniyyət İşçiləri Həmkarlar İttifaqları Respublika Komitəsinin sədri yoldaş Seyidova iştirak edir. O mənə danışdı ki, bizdə bəzi musiqçilər iclasda rusca danışanları saxlayır, danışmağa imkan vermirlər. Buna görə də, mən Rəyasət Heyətinin iclasında dedim ki, bəzi yoldaşlar bu məsələdə özlərini pis aparırlar. Lakin Mirzə İbrahimov sözümlə kəsərək mənə dedi ki, əgər bu sənin xoşuna gəlmirsə, hara istəyirsən gedə bilərsən. Mən bu misalı ona görə çəkdim ki, onun Azərbaycan dili məsələsində apardığı siyasətin səhv olduğunu göstərim. Bu siyasətin nəticəsində Azərbaycanda milli siyasətin düzgün, yaxud səhv aparılmasından şübhələnməyə başladılar. İndi hər yanda bu haqda danışirlər.

Öz çıxışımı bitirərək demək istəyirəm ki, plenum Mirzə İbrahimovdan bu sahədə buraxdığı səhvləri boynuna almasını tələb etsin."

Azərbaycan SSR Xalq Təsərrüfatı Şurasının sədri Sabit Orucovun çıxışından:

"Siz məni, yoldaş Mirzə, öz fikrim olmadığına görə qınaya bilməzsəniz. Sizin çıxışınız münasibətilə məndə belə bir fikir yaranıb ki, o, əsassızdır və mən deyirdim ki, ədəbiyyatçılar demiş" sizin çıxışınız dəyəri bir qəpik olan hiylənin nəticəsidir.

Nəyə görə sizin - görkəmli ədəbiyyatçılardan birinin çıxışı fəhlə sinfinə ilhamverici nümunə olmasın? Məgər sizin çıxışınızın, məsələn, mənə partiyanın tapşırıqlarını yerinə yetirməkdə köməyi deyir? Hər hansı fəhləyə yeddiillik planı yerinə yetirmək üçün öz enerjisini əsirgəməməyə köməyi deyir? Sizin çıxışınız belə şeylərə kömək eləmir.

Mən sizin kitabınızın necə meydana gəlməsi məsələsinə qarışmaya-cağam, mən bilmirəm siz nə yazmışınız, çünki uzun müddət respublikada olmadığımdan Azərbaycan dilində çox çətin oxuyuram. Lakin

sizin çıxışınız əsassızdır, arqumentsizdir, ən ümdəsi, o, Xruşşov yoldaşın sovet yazıçıları qurultayındakı nitqindən irəli gəlmiş (səslər: doğrudur). (Alqışlar).

Nəyə görə siz bizim respublikanın məsələlərinin həllinə dal qapıdan girirsiniz? Əsas qapıdan girin. Görün bizim sənayedə nələr yaradılıb.

Xruşşov yoldaşın nitqini mən də oxumuşam, özü də onun nitqlərini iki dəfə oxuyuram ki, dərinədən başa düşüm. Mən də onun çıxışından estetik həzz almışam. Mən də Xruşşov yoldaşın qəlbinin dahi Lenin incəliyinə heyran qalmışam. Bəs sizin qəlbiniz necədir?. Siz plenuma nə söylədiniz ki, plenum da sizin söylədiklərinizdən bir nəticə çıxara bilsin?"

Mirbəşir Rayon Partiya Komitəsinin katibi Nadir Rüstəmovun çıxışından:

"Sizin Ali Sovetin Rəyasət Heyətinin sədri işləməyinizi biz rayonlarda hiss etmirdik. Həmin dövrdə siz bircə dəfə də olsun təsərrüfat məsələsini qaldırmamışdınız, bu sahədə heç bir təşəbbüslə çıxış etməmişdiniz.

Mən belə hesab edirəm ki, Rəyasət Heyətinin sədri işləmək üçün yalnız yazıçı olmaq kifayət deyildir. Dövlət başçısı, prezident kimi həmin məsələlərin qaldırılması və həlli üçün məsuliyyət daşıyırsınız. Siz təsərrüfat, sənaye məsələlərini qaldıra bilərdiniz. Bununla təsərrüfatımıza kömək etmiş olardınız. Ancaq hər dəfə bu məsələlər həll olunanda, sizi "başağrısı" tuturdu və iclasın ortasından gedirdiniz. Bircə elə bu fakt göstərir ki, respublikamızın taleyi sizi nə dərəcədə narahat edir.

Yoldaşlar, mən məktəb islahatı müzakirə olunan keçən sessiyada iştirak etmişəm. Deməliyəm ki, dil haqqında söhbətlər pərdəsi altında bəzi yazıçılarda bəzən xırda burjua, millətçilik təmayülləri təzahür edir. Sessiyada artıq məktəb haqqında qanun qəbul edildikdən sonra yazıçı Rəsul Rza ayağa qalxıb təklif etdi ki, qanunda yazılsın: azərbaycanlılar yalnız Azərbaycan dilində oxuya bilərlər. Mənə belə gəlir ki, bundan xırda burjua, millətçilik təmayülünün üfunətli qoxusu gəlir. Mən atayam və övladımı istədiyim dildə oxutmaq hüququm vardır. Bizdə dil azadlığı vardır. Biz, sessiyada iştirak edən kommunistlər buna cavab vermək istədik, lakin bu vəzifəni Mustafayev öz üzünə götürdü."

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri Vəli Axundovun çıxışından:

"Mən bir məsələ üzərində - dil məsələsi üzərində dayanmaq istəyirdim. Məsələni, bildir, yaxud inişil dövlət dili haqqında fərman vermək nə dərəcədə zərurət idi? Belə bir zərurət var idimi? Şəxsən mən belə hesab edirəm ki, heç bir zərurət yox idi. Bu fərmanla nə demək istəyirdilər? Guya Azərbaycanın öz sərbəst dili yoxdur? Əgər bizim sovet hökuməti illərindəki nailiyyətlərimizi götürsək, məhz sovet hökumətində öz dilimizlə, universitetimizlə, ədəbiyyatımızla, mədəniyyətimizlə tam dəyərli adamlar olmuşuq. Arazın o tayına baxın və görün ki, biz kim idik və kim olmuşuq. Məgər bizə sübut eləmək gərəkdir ki, bizim dil bizdən ötrü dövlət əhəmiyyəti daşıyır? Məgər bizim dilin sənədlərə ehtiyacı var ki, sənədlə təsdiq olunsun? Düşünürəm ki, yox! Bu, səhv idi.

İbrahimov ona əsaslanır ki, kimsə "mən fransız dilində yazılmış ərizəni başa düşmək istəmirəm" - deyərək məzuniyyətlə bağlı ərizəni geri qaytarıb. Məgər bir-iki faktdan ümumi nəticə çıxarmaq olar? İbrahimov çox savadlı adamdır, dövlət xadimidir. Məgər bir-iki fakt əsasında nəticə çıxarmaq olar? Bəs bu fərman əməli olaraq nə verdi? İndiyədək biz buna siyasi qiymət verməmişik. Buna vaxtında siyasi qiymət vermədiyimiz üçün indi həmin fərmana siyasi qiymət vermək istərdim. Buna siyasi qiymət vermədiyimizin ucbatından həmin ovqatın tör-töküntüsü indiyədək davam eləyir. Bu, siyasi cəhətdən ona gətirib çıxarıb ki, bəzi adamlarda, millətçilik ovqatlı bəzi ünsürlərdə canlanma yaranıb. Onlar bir sıra millətçi dalğalar qaldırıblar və İbrahimov bu məsələnin təşəbbüskarı olduğu üçün istər-istəməz onu özlərinin milli qəhrəmanlarına çeviriblər. Adamların bir hissəsi, xüsusən gənclər, tələbələr buna uyublar. Mirzə İbrahimov hər dəfə çıxış eləyərkən sürəkli və uzun müddət kəsilməyən alqışlar da bundan irəli gəlir.

Yalnız bu gün siz çıxış edəndə sizi alqışlamadılar. Təcrübəli, çox yaxşı yazıçı, demək lazımdır ki, həm də siyasi işçi, dövlət xadimi olan İbrahimovun adı çəkilən ünsürlərin toruna düşməsi heç yaxşı iş deyildir, tora düşəndən sonra da axınla gedir.

Biz özümüzü kommunist adlandırırıq və kommunistik, ancaq bizim şəraitdə böyük rus xalqına hədsiz sevgi və ehtiram bəsləmədən özünü kommunist adlandırma bilməzsən. Böyük rus dili qarşısında pərəstiş hissi keçirmədən özünü kommunist adlandırma bilməzsən. Bu, əslində, bizim ikinci ana dilimizdir. Bu dildə məhz Lenin danışdığı üçün onun üstünə kölgə salmaq olmaz (*rus dilində obrazlı səslənir*: "наводить тень на ясный день- müəllif).

Bu məsələdə bizim mövqeyimiz aydın, dəqiq olmalıdır və biz dövlət dili ətrafındakı bütün bu hoqqalara lazımi siyasi qiymət verməliyik.

Məgər indi, partiyanın bizə azadlıq verdiyi bir vaxtda təmiz suyu bulandırmaq olarmı? Buna necə ümid etmək olardı? Axı, dillə bağlı milli müstəsnaqlıq, yaxud dilin sıxışdırılması haqqında söhbətlər nəyə lazımdır? Düşmənlərimizdən başqa bu kimə lazımdır?

Bakı zəhmətkeşlərini, bizim partiya təşkilatını bu məsələlərdə düzgün yolundan sapdırmaq olmaz. Aydın deyilmi ki, dövlət dili haqqındakı bu çıxışlar, müəlliflərinin bunu istəyib - istəməmələrindən asılı olmayaraq, zəhmətkeşlərin beynəlmiləl tərbiyəsinə necə ziyan vurub? Sonra isə bir il, il yarım vaxt ərzində çıxış eləmək, izahat vermək, aydınlaşdırmaq lazım gəldi ki işlər yoluna düşsün, ancaq indi yenidən suyu bulandıрмаğa başlayırlar.

Mən İbrahimova həmişə böyük hörmət bəsləmişəm və bəsləyirəm, lakin o bu xitabət kürsüsündən bizim hamımızı çaşbaş salan nəhəng siyasi səhvindən danışmalıydı. Cürbəcür dedi-qodulara səbəb olan bu təşəbbüs onundur.

Ümumiyyətlə, yoldaş İbrahimov, siz belə fikirləşməyin ki, xalq haqqında, respublika zəhmətkeşləri haqqında yalnız siz düşünürsünüz. Vətənpərvərliyi inhisara almağınız düzgün deyil axı...

Həyatdan ayrı düşmüş, həyati mənafezlərlə yaşamayan, göylərdə pərvaz edən bəzi yoldaşlar üçün indi bu dəbdədir. Onların boş vaxtı çoxdur, oturlar və düşünürlər ki, xalqı, respublikanı sevən yalnız onlardır. Buradan da cürbəcür uydurmalar meydana çıxır.

İnanın, biz hamımız öz xalqımızı, öz respublikamızı özümüzdən çox istəyirik, lazım gələrsə respublika, partiya, xalq yolunda canımızı da verərik. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, respublikaya, xalqa sizin təqdim etdiyiniz şeyləri təqdim edəsən, əslində bu, qaş qayıran yerdə göz çıxarmaqdır (*rusca*: "медвежья услуга"- **müəllif**).

Siz deyirsiniz ki, Nikita Sergeyeviç yazıçıları artillerist adlandırmışdır. Artilleriya nə deməkdir? Əgər hərbi dildə desək, artilleriya düşmənin ön cəbhəsini dağıdır, piyada qoşuna yol açır. Düzmü deyirəm, yoldaş hərbiçilər? (*səslər*: *qismən doğrudur*). Bəs siz nə etmişiniz? Bu məsələdə siz irəlidə yox, quyruqda gedirsiniz, daha pisi, silahın lüləsini özümüzkülərə, arxa cəbhəyə yönəltmişiniz. Hardadır burada artilleriya?

Milli məsələdə belə nifaq yaratmaq nə deməkdir? Bu, partiyamızın əvvəllər fəth etdiyi mövqeləri əldən verməkdir. Hardadır burada artilleriya?"

Puşkin Rayon Partiya Komitəsinin katibi Kamil Quliyevin çıxışından:

"Bir vaxtlar Mirzə İbrahimov Naxçıvanda MTS-də işləyərkən çox gözəl "Həyat" pyesini yazmışdır. Bu pyesdə o, Qurbanəli kimi demaqoqları ustalıqla ifşa etmişdi. Eyni zamanda, İbrahimovun bugünkü çıxışı Qurbanəli kimi tiplərin sayını daha da artırır. O öz çıxışı ilə göstərir ki, özü bu cür tiplərin başında dayanır. Bizdə İbrahimov kimi yazıçılar çoxdur. Təklif eləyirəm ki, onlar kəndə işləməyə göndərilənlər. Qoy onlar kənddə yaşayaraq müəyyən vəzifə tutsunlar və bundan sonra yazsınlar (*alqışlar*).

Bəla burasındadır ki, bu cür yazıçılar əsl həyatı tanımırırlar. Ona görə də iclaslarda belə çıxışlar eləyirlər ki, öz şəxsiyyətlərini qaldırırlar. Burada Mirzə İbrahimov ana dili və ya Azərbaycan dili sahəsində özünün fəaliyyətindən danışdı. Mən onun Azərbaycan dili haqqında yazdığı kitabını oxumuşam. O, böyük tirajla buraxılmışdır və hər yanda satılıb. Bu kitabla o göstərmək istəyirdi ki, guya respublikada "Azərbaycan dilinin mübarizidir". Bu kitabda o, əlbəttə, çoxlu səhvləri olan, millətçilik qoxusu gələn bir neçə məqaləsini çap etdirib. Orada 1943-cü ildə yazılmış bir məqalə var. Məqaləni çap etdirməklə o göstərmək istəyib ki, guya onun Azərbaycan dili sahəsindəki fəaliyyəti həmin vaxtdan başlayıb. Mən belə hesab edirəm ki, əgər Mirzə İbrahimov dialektikanı, marksist-leninçi nəzəriyyəni dərinlən bilmiş olsaydı, belə hərəkət eləməzdi. Onun bugünkü çıxışı marksist-leninçi nəzəriyyənin zənginlikləri ilə hələ də barışmadığına dəlalət edir. Bizdə burjuaziya millətləri yoxdur, kapitalist millətləri yoxdur, ancaq sosialist milləti var. Biz sosialist millətiyik. Bu isə o deməkdir ki, bütün xalqlar qardaşdırlar, onlar bir-birinə hörmət eləyirlər, bir-birlərinə yardım göstərirlər, beynəlmiləl tərbiyəni gücləndirirlər. Mirzə İbrahimovun çıxışı əsassızdır, liberal siyasətin təzahürüdür. O öz çıxışı ilə özünə liberal tərəfdarlar axtarırdı. Mən belə hesab edirəm ki, belə şeyləri tezliklə aradan götürmək, ona son qoymaq lazımdır. Bu cür çıxışlar bizə ancaq ziyan vura bilər. Belə liberal çıxışlarla o özünə əhali arasından tərəfdarlar axtarırdı. Onun fikirləri təmiz kəndli psixologiyası, kəndli nəzəriyyəsidir. Mən bəyan eləyə bilərəm ki, Azərbaycan partiya təşkilatı, Bakı partiya təşkilatı həmişə Lenin partiyasının qabaqcıl dəstəsi olmuş və əbədi olaraq belə qalacaqdır! (*Alqışlar*)"

Qasım İsmayılov Rayon Partiya Komitəsinin katibi Məmməd Əliyevin çıxışından:

"Ölkəmizin həyatının indiki dövründə bizim kütlələri səfərbər eləmək zəruridir. İndi hər bir plenum Azərbaycan xalqına düzgün yol göstərməli, onun planları yerinə yetirməsinə çalışmalıdır. İbrahimov ona görə böyük məsuliyyət daşıyır ki, o, gənclərin Lenin dilini öyrənməyə marağını müəyyən dərəcədə soyutmuşdur. Məhz buna görə də, gənclərimizin bir hissəsi dil məsələsi meydana çıxandan sonra rus dilini öyrənməkdən vaz keçir. Məruzədə bu vəziyyət haqlı tənqid olundu və İbrahimovun səhvləri haqlı olaraq göstərildi.

Azərbaycan xalqının özünün mövcudluğu, onun nailiyyətləri, onun inkişafı böyük rus xalqının köməyi ilə bağlıdır. Yalnız böyük rus xalqının dahiyənə rəhbərliyi, Azərbaycan xalqına göstərdiyi qardaşlıq yardımı, Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin köməyi sayəsində Azərbaycan xalqı yaşayır və suveren xalq kimi inkişaf eləyir. Belə bir dövrdə - Oktyabr dilinin, Lenin dilinin bizə hava və su kimi gərək olduğu bir

dövrədə dil haqqında məsələ qaldırmaq, millətçi məsələ qaldırmaq işimizə ziyan vurmaq deməkdir. Mən gözləyirdim ki, İbrahimov məruzədəki tənqiddən ibrət götürər və səhvini boynuna alar. Ancaq əksinə, o, hücum keçdi. Mərkəzi Komitənin bürosuna yönələn bu hücum böhtandır."

Azərbaycan KP MK katibi Abdulla Bayramovun müzakirəyə yekun vuran çıxışından:

"Sizin bildiyiniz kimi, mən öz məruzəmdə İbrahimovun səhvinin yalnız bir cəhətini - onun intizamsızlığını qeyd etdim. Azərbaycan dili ilə bağlı onun məqalələrinin, digər təklif və hərəkətlərinin mahiyyətinə toxunmadım. Mən Axundovun çıxışının o hissəsi ilə razı deyiləm ki, guya Azərbaycan dili haqqında qanunun qəbul edilməsinə indiyədək siyasi qiymət verilməmişdir. Bu heç də belə deyil.

Bir sıra büro üzvlərinin təklifi və təkidi ilə 1957-ci il martın 16-da, yəni qanun qəbul edildikdən altı ay sonra bu məsələ büro üzvlərinin əksəriyyəti, mən qeyd edirəm ki, əksəriyyəti, heç də hamısı yox, belə fikir söylədilər ki, İbrahimovun gətirdiyi faktlara, o cümlədən, Azərenerji mühasibinin "mən fransızca bilmirəm" deyərək, Azərbaycan dilində olan ərizəni tullamasına, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyində iki dəfə "yoxlanılsın və məlumat verilsin" dərkənarının qoyulmasına, həmçinin rayonlarda Azərbaycan dilində teleqramların qəbul edilməməsinə laqeyd qalmaq olmazdı, lakin bundan ötrü 1956-cı ildə, özü də başqa respublikaları örnək gətirərək qanun qəbul etməyə zərurət yox idi. Öz aramızda, bu maddə (*konstitusiyadakı dövlət dilinə aid maddə nəzərdə tutulur - müəllif*) yalnız iki respublikada mövcuddur, özü də o respublikalarda ki, həmin bənd onların konstitusiyalarına lap əvvəldən yazılmışdı, ayrıca maddə kimi əlavə olunmamışdı. Büro üzvləri bildirdilər ki, başqa respublikaları örnək gətirməyin əhəmiyyəti yoxdur, bu qanunun qəbul olunması bütöv bir sıra arzuolunmaz faktlar ortaya çıxartmışdır ki, büro üzvlərinin bəzilərində narazılıq doğurmuşdur.

Nəyə görə İbrahimov ərizə məsələsini, dərkənar məsələsini və sairəni misal gətirir, lakin fərman çıxandan sonra aldığıız imzalı və imzasız kütləvi məktubları misal gətirmir? Həmin məktublarda deyilirdi ki, adamları yalnız Azərbaycan dilini bilmədiklərini bəhanə eləyib işdən çıxardılar. Özü də yalnız makinaçıları deyil, başqalarını da işdən çıxardıblar. Elə hallar da olub ki, məsələ, bir - birini əvəz eləyən iki operator - iki dilin ikisini də bilən azərbaycanlı və yalnız rus dilini bilən rus bu fərmana qədər yoldaşcasına, səmimi işləyiblər, aralarında heç bir söz-sov olmayıb, lakin fərman çıxan gündən hər kəs qeydlərini öz dilində yazmağa başlayıb və rus yoldaş azərbaycanlının yazdıqlarını oxuya bilməyib. Burada isə minlərlə hadisə törəyə bilərdi. Elə qeyd ola bilərdi ki, onunla bağlı təcili qərar çıxarmaq lazım gələrdi və sair. Ümumiyyətlə, çoxlu belə hallar olmuşdur.

Bəs bu faktlara nə deyək? Bax, o zaman büro üzvləri belə rəyə gəldilər ki, həmin qanunu qəbul etmək lazım deyilmiş.

... Sonra, İbrahimovu onda günahlandırırırdılar ki, o, büro üzvlərinin razılığı olmadan "Azərbaycan dili dövlət idarələrində" adlı məqalə ilə çıxış etmişdir. Biz, bütün büro üzvləri bu məqalənin mətbuatda çıxmasını yekdilliklə qınadıq, belə ki, bu məqalə odun üstünə yağ tökdü, yeni ərizələr, yeni anonimlər və sair meydana gəldi. Əgər Bakı, əhalisinin 90-95 faizi, heç olmasa, 80 faizi azərbaycanlılardan və 5-6 faizi qeyri millətlərdən ibarət bir şəhər olsaydı, bəlkə də hansı dərəcədəsə böyük güzəştlə idarələrin Azərbaycan dilinə keçirilməsi ilə bağlı söhbətlərə haqq qazandırmaq olardı. Lakin Bakıda son siyahıyaalmaya görə azərbaycanlılar cəmi 38 faiz, qeyri millətlərin nümayəndələri isə 62 faiz təşkil edirlər. Özü də bu cür milli tərkib yalnız Sovet hökuməti illərində, burada qeyd olunduğu kimi, Bakının iqtisadi inkişafının gücünə deyil, Bakıda neft sənayesi yarandığı vaxtdan əmələ gəlib. Nə olsun ki, Bakı coğrafi ərazi baxımından Azərbaycanın paytaxtıdır, bizim heç birimiz bunu danmırıq, lakin axı Bakıda Sovetlər İttifaqının bütün xalqlarının nümayəndələri yaşayırlar!

Əgər bu yolla gedilsə, onda gərək bizim partiya MK-sının, Sovet hökumətinin qarşısında məsələ qaldırasan ki, bütün xalqların nümayəndələrini yalnız öz respublikalarının ərazilərində yerləşdirsin, gediş-gəlişi məhdudlaşdırmaq üçün müxtəlif şərtlər müəyyənləşdirsin."

Mirzə İbrahimovun ikinci çıxışından:

"Yoldaşlar, mən həmişə düşündüyümü danışırım. Əlbəttə, mənim də düşüncələrim səhv ola bilər və mən bunu hiss edəndə, dərk edəndə həmişə vicdanla öz səhvlərimi etiraf etmişəm və gələcəkdə də səhvlərimi dərk etsəm, bunu etiraf edəcəyəm. Vəli Axundov çıxış edəndə mən çox fikirləşdim. Yoldaş Axundov, sizin çıxışınızda düşünməyə vadar edən çox şey vardır. Həqiqətən, dövlət dili haqqında qanunun doğurduğu əks-səda, alınmış nəticə o qədər də mühüm və yaxşı deyildir, mən bununla razıyam. Biz dövlət dili haqqında məsələ qaldıranda, mən bunu təkbəşimə etmədim, hər şeyi büro təsdiq etmişdir. Biz düşündük ki, bu tədbirlər həyatımızda olan təhrifləri ləğv edəcəkdir. Mən məsələni qaldıranda da qüsurların aradan qaldırılması barədə düşündüm. Mənim başqa fikirlərim ola bilməzdi. Dövlət dili haqqında qanun qəbul ediləndə hamınız kimi, büro üzvləri kimi mənə də elə gəlirdi ki, bu, yaxşı nəticə verəcək. Lakin biz sonradan meydana çıxan gərginlikləri, bütün nüansları əvvəlcədən görməmişdik. Əgər biz həyatın bütün tərəflərini görə bilməmişiksə, gəlin indi səhvlərimizi düzəldək. Mənə belə gəlir ki, başqalarının da günahını mənim üzərimə yıxmaq lazım deyildir. Məncə, buraxdığımız səhvləri aradan qaldırmaqdan ötrü əsəbilik şəraiti yaratmaq da lazım deyildir və olmayan şeyləri kiminsə ayağına yazmaq, cürbəcür uydurmalar fikirləşmək lazım deyildir."

Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi İmam Mustafayevin çıxışından:

"Qısaca olaraq Mirzə İbrahimovun dünənki çıxışı üzərində dayanmaq istəyirəm. Mən onun çıxışında büronun və mənim ünvanıma söylədiyi tənqidlərə cavab verməyi lazım bilmirəm. Görünür, bu tənqiddə hansısa bir həqiqət rüşeymi vardır və bunu nəzərə alıb gələcəkdə islah etmək lazımdır.

Mirzə İbrahimov dövlət dili haqqında məsələ qaldıranda, həqiqətən, biz hamımız bu əhval-ruhiyyənin təsiri altına düşdük. Lakin bu birdən olmadı. Bu məsələ dəfələrlə büroda müzakirə olundu. O zamankı büro üzvlərinin hamısı yəqin xəbərdardılar ki, həmin məsələ neçə dəfə təxirə salındı. Nəhayət İbrahimov məlumat təqdim elədi ki, bu məsələ bütünlüklə SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti ilə razılaşdırılmışdır. Bizim səhvimiz onda oldu ki, buna baxmayaraq həmin məsələni Sov.İKP MK qarşısında qaldırmadıq. Biz bunu etməliydik. Mirzə İbrahimovun nüfuzuna inandıq.

Mən deyərdim ki, əgər biz hətta Mirzə İbrahimovun nüfuzuna etibar edib bunu qanunla konstitusiyamıza yazanda da heç nə baş verməzdi, hərçənd ki, buna lüzum yox idi. Sonra nələr baş verdi? Sonra baş verənlər haqqında o danışdı. Və məlum oldu ki, bu, təmiz qanuni və vətənpərvərlik niyyətlərindən deyil, tamamilə anlaşılmaq istənilən qoxumuş niyyətlərdən doğmuşdur. Nəticədə nə alındı, yoldaş Mirzə İbrahimov? Partiya üzvünə, MK üzvünə yaraşarmı ki, söhbət hətta onun dili haqqın-da gedəndə belə ehtiyatlı, dözümlü və diqqətli olmasın?

Belə bir xoşagəlməz faktı götürək. Nazim Hikmət ADU-da olur, dövlət universitetinin müəllim və tələbələri ilə görüşür. Birdən rəyasət heyətinə Nazim Hikmətin ünvanına təxminən belə məzmunlu bir məktub gəlir ki, əgər azərbaycanlı ziyalı Azərbaycan dilini bilmirsə və Azərbaycan dilində danışmırsa, onu necə adlandırmaq olar? Görünür, Nazim Hikmət bu məktubu oxumur və ona cavab vermir. Mirzə İbrahimov o dəqiqə məktubu götürüb oxuyur və deyir: Belə adamı əclaf adlandırmaq olar. Bax, yoldaş Mirzə İbrahimov, budur sizin ideyalılığınız, gənclər arasında belə şeylər danışırınsınız. Bu konsepsiyadan da çıxış edərək, siz həmişə səhv xətt yeridir, bu məsələni həmişə ortaya atırınsınız.

Burada əyləşən yoldaşların bir çoxu yəqin xatırlayırlar ki, bəstəkar-arla bir görüş zamanı Qara Qarayevə söz verəndə utandı, sıxıldı, nəhayət dedi ki, Azərbaycan dilində danışmaq mənim üçün çətin, icazə verin rus dilində danışım. Mən dedim ki, sizin üçün hansı dildə danışmaq rahatdırsa, o dildə danışın. Onun rus dilində danışması Mirzə İbrahimovda necə də hiddət doğurdu: bu necə bəstəkardır ki, öz ana dilini bilmir...

Yoldaş İbrahimov, siz kitabınızda da elə bu cür formul irəli sürürsünüz ki, doğma anasının südünü əmən və doğma torpaqda tərbiyə alan adamın ana dili Azərbaycan dili olmalıdır. Əgər bu adam qütbətə düşsə, yad torpaqda yaşasa və müvafiq dildə oxusa, təhsil aldığı dil onun ana dili ola bilməzmi? Bu ki antimarksist konsepsiyadır. Bu necə ola bilər? Bizdə hamıya istədiyi dili ana dili seçmək icazəsi verilmişdir. Kim deyə bilər ki, əgər sən azərbaycanlısansa, milliyyətin sənə yalnız Azərbaycan dilini seçmək imkanı verir? Əgər uşaqlarımız Azərbaycan dilini yaxşı bilmirlərsə, biz onları necə təhqir edib deyə bilərik ki, siz dönük, yaxud əcaib adamlarsınız? Məgər belə olarmı? Əsassız-sübutsuz olmamaq üçün onun kitabından bəzi misallar gətirmək istəyirəm. Niyə biz diqqət yetiririk ki, belə kitabları nəşr etmək olmaz. Hər halda MK üzvü, büro üzvü, məsul yoldaş olduğu üçün belə kitabı MK-nın razılığı olmadan nəşr etdirməməli idi. Doğrudur, siz Bayramova replika atdınız ki, nə üçün mən məsul işçi, məsul vəzifədə olanda bu barədə mənə deməmişdiniz? Bəli, bu, ola bilər ki, tutarlı sualdır, lakin biz təəssüf edirik ki, mən də, Bayramov da və digər yoldaşlar da bu kitabı yalnız bu günlərdə oxumuşuq, bizlərdən heç kəs onu görməmişdir. Əgər siz belə bir "yaxşı kitab" yazmışdınsa, niyə müəllif nüsxəsindən bizə təqdim etməmişdiniz ki, biz onunla tanış olaq? Biz o dəqiqə fikrimizi sizə deyərdik. Şəxsən mən bu kitabı həftə yarım əvvəl oxumuşam, sonra Bayramova vermişəm.

Siz demək istəyirsiniz ki, Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri olanda biz sizi tənqid etməyə cəsarət etmərdik? Doğrudur, yoldaşların çoxu sizi tənqid etməyə cəsarət etmərdilər. Belə şəxsiyyəti necə tənqid etmək olar? Sizə məgər bir söz demək mümkündürmü? Bayramov dünən doğru qeyd elədi ki, biz sizə olduqca liberalcasına yanaşmışıq.

...MK bürosunun üzvü vəzifəsini o necə yerinə yetirirdi? İki saat keçəndən sonra İbrahimov saata baxırdı, onun rejimi var, o getməlidir. Bu barədə dünən burada kimsə dedi. Bircə büroda da o, axıracan oturmamışdır.

Prinsipial məsələlər müzakirə olunanda, partiya prinsipiallığı göstərmək lazım gələndə isə siz həmişə rəhmdil olurdunuz. Əsassız olmamaq üçün bir misal gətirmək istəyirəm. Biz Yaqubovun və Quliyevin partiya vəziyyətini müzakirə edirdik. Bu məsələni həm məhdud dairədə, həm də onların iştirakı ilə iki - üç dəfə müzakirə etdik. İbrahimovda rəhmdillik peyda oldu, təkcə o, onların partiyadan xaric edilməsi əleyhinə, partiya sıralarında qalmaları lehinə səs verdi. Məgər belə qeyri - prinsipial olmaq olarmı? Siz Yaqubova və Quliyevə göstərmək istəyirdiniz ki, baxın, bütün büro üzvləri sizin əleyhinizdir, tək mən sizi müdafiə edirəm, mən sizin adamınızam. Belə çıxır, yoldaş İbrahimov!

İndi isə onun kitabından ayrı-ayrı parçalar. Onlara qiymət vermək üçün söz tapmaq da çətin.

41-ci səhifə: "Dili - ədəbi, gözəl mədəni dili ancaq yazıçılar, ancaq qəzet işçiləri yaratmışlar; onu bütün xalq yaradır. Odur ki, bütün xalq onu yaxşı bilməlidir, xüsusilə alimlər, ali məktəb müəllimləri, böyük və ya balaca idarə başçıları, partiya, sovet işçiləri dili bilməyə, həm də təmiz, saf Azərbaycan dilini bilməyə borcludurlar. Yuxarıda qeyd etdiyimiz işçilərin dili bilməsi nəinki onların vətəndaşlıq borcu, həm də tutduqları mövqeyin tələblərindən doğan dövlət borclarıdır. Təəssüflə deməliyəm ki, elə burada bizim nöqsanlarımız daha çoxdur. Dil və ədəbiyyat məsələsi xırda, yaxud xüsusi bir məsələ deyil; o, böyük və ümumi bir dövlət məsələsidir, o, xalqın mənəviyyəti, varlığı məsələsidir."

Sonuncu hissədə o haqlıdır, dil böyük dövlət məsələsidir, lakin məgər marksist-leninçi nöqtəyi-nəzərə görə tutduğu vəzifədən asılı olmayaraq kimisə Azərbaycan dilini bilməyə məcbur eləmək olarmı? Əgər o, gözəl mühəndisdirsə, həkimdirsə və s. siz onu necə məcbur eləyə bilərsiniz ki, bir halda ki, o bu vəzifəni tutur, Azərbaycan dilini bilmək onun vətəndaşlıq borcudur. Siz hansı marksist-leninçi nöqtəyi-nəzərindən bunu düzgün sayırsınız və bu haqda necə yazmaq olar?

Və ya 54-cü səhifədə: "Heç bir millət və ya xalqdan elə bir adam tapmaq olmaz ki, o öz anasının südünü əmə, öz atasının ocağı başında böyüyə və öz ana dilini bilməyə."

Əgər beş-üç adam başqa dildə oxuyubsa, özgə beşiyində tərbiyə alıbsa, özgə dildə danışarsa, bunu onların ana dili hesab eləmək olmaz - məgər bu doğrudur? Uşaq evində tərbiyə alan yetimləri misal göstərək. Onlar Azərbaycandakı, Gürcüstandakı, Ermənistandakı, Özbəkistandakı, haranı istəyirsiniz oradakı uşaq evlərində tərbiyə alırlar, onlar harada tərbiyə alırlarsa, oranın ana dilini qəbul eləyirlər. Necə deyə bilərsiniz ki, bu onların ana dilləri deyil?

65-ci səhifə: "Namuslu azərbaycanlı anaların halal südünü əmmiş bütün oğul və qızlar öz doğma vətəni, öz ana dilini müqəddəs və ilahi bir məhəbbətlə sevir. Bu yolda hər bir azərbaycanlı ölümə də gedər. Çünki bizə vətənimizi, xalqımızı və dilimizi sevməyi ulu babalarımız vəsiyyət etmişlər."

Bizdə Azərbaycan dilinə qarşı mübarizə aparən kimdir ki? Yoldaş İbrahimov, siz Azərbaycan dili uğrunda kiminlə ölüm-dirim mübarizəsi aparmaq istəyirsiniz?

M.İbrahimov (*yardən*): Mən çox üzr istəyirəm, bu məqalə Təbrizdə, İran despotlarına qarşı yönəlmiş demokratik hərəkatın qaynar çağında yazılmışdır... (*eşidilmir*).

Sədr: Yoldaş İbrahimov, lazım olsa, arayış üçün sizə söz verərik.

İ.Mustafayev: Kitab "Azərbaycan dili" adlanır, orada Bakı, yaxud Təbriz haqqında heç nə deyilmir.

M.İbrahimov: (*eşidilmir*).

Sədr: Gəlin belə danışaq, əgər istəsəniz, arayış üçün biz sizə söz verərik.

İ.Mustafayev: Özünü mədəni qələmə verən adam hətta oturub qulaq asmağı da bacarmır, bu ki elementar şeylərdir?!

69-cu səhifədə oxuyuruq: "İnsanın təbiəti elədir ki, o ancaq azadlıq və bərabərlik olan yerdə öz böyük, yaradıcı və insani mahiyyətini tamamilə meydana çıxara bilər. Ancaq məhəbbətə məhəbbətlə cavab verirlər. Zor olan yerdə məhəbbət və sədaqətdən danışmaq nahaqdır."

Olsun ki, bu, həqiqətən də Təbrizə aiddir, lakin nə üçün indi, Sovet Azərbaycanında, sovet varlığında belə cəfəngiyyəti yazmaq, belə materialı çap etdirmək gərəkmiş? Bu hissəni Təbriz üçün saxlayaq.

70-ci səhifədə isə - bu artıq burada çap olunur: "Azərbaycan dili dövlət..." Bu artıq Təbriz üçün yazılmayıb. Düzdür, dünən İbrahimov Bayramova cavab verdi ki, bunu başqa məqsədlər üçün yazıb.

"Başqa xalqları əzib məhv etmək və imperiyanın daxilində əritmək məqsədilə çarizm ucqarları zorla rus köçmələrlə doldururdu. Çarizm bu vəhşi siyasəti ilə böyük rus xalqını bədnam edir, təbii olaraq imperiyanın əzilən xalqlarının ürəyində ona qarşı etimadsızlıq oyadırdı."

M.İbrahimov (*yardən*): Ondan sonrakı ifadəni də oxuyun.

Sədr: Yoldaş İbrahimov, biz ki danışdıq, əgər arzunuz olsa, sizə danışmaq üçün imkan veriləcək.

İ.Mustafayev: Məgər xalq haqqında, çar haqqında danışarkən, çarın əməllərini xalqın ayağına yazmaq olarmı? Məgər həmin carı rus xalqı yıxmadımı? Məgər çarın zülmünü rus xalqı devirmədimi? Burada xalqın nə işi var?

Bəli, bunu yazmazdan əvvəl bir balaca düşünmək, sonra isə yazmaq və danışmaq lazım idi. Siz yazırsınız ki, çarizm rus xalqını bədnam eləyir. Burada rus xalqının nə işi var?

Buna uyğun başqa şeylər haqqında danışmaq istəmirəm, çünki İbrahimov yoldaş hay-küy salır və normal danışmaq mümkün deyil.

Üzərində dayanmaq istədiyim sonuncu məsələ odur ki, o, bu məqaləni yazmış və imza qoymuşdur: "M.İbrahimov." Əgər bu qeyri-rəsmi şəxs, ədəbiyyat xadimi, yaxud da dilşünasdırsa, belə imzalamağı idi. Lakin ayrı-ayrı vətəndaşların partiya, sovet və digər orqanların işinə nəzarət etməsi, nə etməli olduqları barədə onlara göstəriş verməsi mümkün olan şeydirmi?

O, məqaləsində yazır ki; "Azərbaycan dilinə etinasızlıq göstərən şəxslər kobud səhvə yol verirlər. Bəziləri də idarənin "xüsusiyyətini" bəhanə gətirirlər. Məsələn, deyirlər ki, Maliyyə Nazirliyi sistemində guya Azərbaycan dilini işlətmək çətindir və sairə. Bu bəhanələrin əsassız və puç olduğu aydındır."

Dövlət, sovet, partiya təsisatlarına hücum etmək sizin nəyinizə gərəkdir? Əgər siz rəsmi şəxssinizsə, onda bunu kiminləsə məsləhətləşməli idiniz. Mirzə İbrahimov və digər yoldaşlar həmişə partiya nəzarətindən yayınmaq istəyirlər...

... Mən bir ay, ya ay yarım əvvəl büro üzvlərinə dedim ki, Mirzə İbrahimovu partiya intizamına riayət etməyə çağırmalıyıq. Çünki biz belə vəziyyətə yol verə bilmərik ki, Mirzə İbrahimov xitabət kürsüsünə çıxanda onu düz on beş dəqiqə alqışlayırlar. Bu alqışlar bizim üçün anlaşılmaqdır. Bunlar onun xoşuna gəlir, lakin bu, gəncləri düzgün tərbiyə etməməkdir. Belə çıxır ki, o, xalq qəhrəmanıdır, əzabkeşdir və nəyə görə cəzalandırılmışdır.

... Mən belə düşünürəm ki, İbrahimov və digər yoldaşlar deyilənləri nəzərə alacaqlar."

Plenumun qərar layihəsi müzakirə olunan iclasın stenoqramından

Sədr: 9-cu səhifəyə aid qeydlər varmı?

Hüseynov: Komissiya təklif edir ki, MK plenumunun qərarına aşağıdakı abzas yazılsın:

"Azərbaycan KP MK plenumu qeyd edir ki, MK üzvü Mirzə İbrahimov yoldaş öz çıxışında Azərbaycan KP MK katibi Bayramovun məruzəsində haqlı tənqid edilmiş səhvlərinə düzgün, prinsipial qiymət vermədi. Plenum belə hesab edir ki, İbrahimov yoldaş keçmiş işində yol verdiyi səhvləri etiraf etmək əvəzinə Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Mustafayev yoldaşa qarşı əsassız ittihamlar irəli sürmək yolunu tutdu."

Sədr: Bu təkliflə əlaqədar hansı qeydlər vardır? (*Səslər: doğrudur!*) Bu məsələ ilə bağlı çıxış etmək istəyən varmı? (*Yox*). Onda səs veririk. Kim komissiyanın təklif etdiyi əlavələr və düzəlişlərlə birlikdə plenumun qərar layihəsinin qəbul edilməsinə tərəfdardırsa, xahiş edirəm səs versin. Kim əleyhinədir? (*Yoxdur*). Bitərəf qalan? (*Yoxdur*). Yekdilliklə qəbul olunur.

ARSPİHDA, f.1, s.46, i.16.

23. AZƏRBAYCAN SSR MƏKTƏBLƏRİNDƏ RUS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNİ YAXŞILAŞDIRMAQ TƏDBİRLƏRİ HAQQINDA

*Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər
Sovetinin Qərarı*

"Məktəbin həyatla əlaqəsini möhkəmlətmək və Azərbaycan SSR-də xalq maarifi sistemini daha da inkişaf etdirmək haqqında" qanuna uyğun olaraq və respublikanın məktəblərində rus, Azərbaycan dillərinin, habelə xarici dillərin öyrənilməsi üçün lazımi şərait yaratmaq məqsədilə Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti qərara almışlar:

1. Müəyyən edilsin ki, Azərbaycan, erməni və gürcü dillərində dərs keçilən məktəblərdə rus dili və rus dilində, habelə başqa dillərdə dərs keçilən məktəblərdə Azərbaycan dili şagirdlərin və onların valideynlərinin arzusu ilə öyrənilir.

Dillər bu və ya başqa dilin öyrənilməsi üçün müvafiq siniflər təşkil etməkdən ötrü lazımi qədər uşaq olduqda öyrənilsin.

2. Başqa dildə dərs keçilən məktəblərdə rus dilinin öyrənilməsinin son dərəcə böyük əhəmiyyəti olduğunu və bunun millətlərin bir-biri ilə ünsiyyət etməsinin, SSRİ xalqları arasında dostluğun möhkəmləndirilməsinin və onların rus və dünya mədəniyyətinə yaxınlaşdırılmasının qüdrətli vasitəsi olduğunu nəzərə alaraq, habelə respublika zəhmətkeşlərinin arzusunu nəzərə alaraq Azərbaycan SSR Maarif Nazirliyinə, Azərbaycan KP vilayət, şəhər və rayon komitələrinə, Naxçıvan MSSR Nazirlər Sovetinə, DQMV və rayonların icraiyyə komitələrinə, respublika xalq maarifi orqanlarına tapşırılsın:

a) respublikanın bütün ümumtəhsil məktəblərində rus dilinin öyrənilməsinə xeyli yaxşılaşdırmaq üçün lazımi tədbirlər görsünlər;

b) hazırlıqlı rus dili müəllimləri seçib ayırınsınlar və respublikanın bütün milli məktəblərinə göndərsinlər.

3. Azərbaycan SSR Maarif Nazirliyinə, Azərbaycan KP MK -nin məktəb, ali məktəb və elmi idarə şöbəsinə, habelə təbliğat və təşviqat şöbəsinə tapşırılsın ki, respublika nəşriyyatlarının planlarında səkkizillik

məktəblərin bütün sinifləri üçün yeni rus dili dərsliklərinin, habelə rus dili müəllimləri üçün qeyri-rus məktəblərində rus dili tədrisinin yeni dərs planlarına və proqramlarına uyğun olaraq metodik vəsaitlərin yaxın 2-3 ildə nəşr olunmasını nəzərdə tutsunlar.

Respublikada buraxılan "Qeyri-rus məktəblərində rus dili" adlı metodik məcmuənin 1960-cı ildən etibarən ildə 12 nömrəsi buraxılsın.

4. Azərbaycan SSR Maarif Nazirliyinə tapşırılsın ki, xarici dillərin tədrisi üçün şərait olmayan məktəblərdə dərs planında həmin dillərdən ötrü ayrılan saatlardan rus dilini öyrənmək üçün istifadə etsin.

5. Respublikanın partiya, sovet, komsomol təşkilatlarına və xalq maarifi orqanlarına tapşırılsın ki, məktəblərdə rus dilinin öyrənilməsi üçün müxtəlif növ sinifdənkənar işi (rus dilində divar qəzetləri və bülletenlər buraxılması, bədii özfəaliyyət səhərcikləri və gecələri keçirilməsi, rus

dilində müəyyən bir dərs dərnəkləri yaradılması, mahnı və şer öyrənilməsi, rus dilində sinifdənkənar qiraətin genişləndirilməsi və sair) genişləndirsinlər.

Rus dilinin öyrənilməsi məsələləri barəsində şagirdlər və onların valideynləri arasında müntəzəm olaraq izahat işi aparılsın, respublikanın ümumtəhsil məktəbləri şagirdləri tərəfindən rus dilinin öyrənilməsi keyfiyyətinin daha da yüksəldilməsinə nail olunsun.

1959-cu ildə müəllimlərin avqust rayon müşavirələrində Azərbaycan, erməni və gürcü dillərində dərs keçilən məktəblərdə rus dili tədrisinin vəziyyəti və onu yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında məsələ müzakirə olunsun.

Azərbaycan uşaq və gənclər ədəbiyyatı nəşriyyatı hər il Azərbaycan SSR Maarif Nazirliyinin təqdimi ilə "Rus dilini öyrənmələrə kömək" seriyasından kitablar nəşr etsin.

6. Azərbaycan SSR Maarif Nazirliyinə tapşırılsın ki, qeyri - rus məktəblərində rus dili müəllimlərinin ixtisasını artırmaq üçün 1959-cu və 1960-cı illərdə xüsusi seminar-kurslar keçirsin və ixtisasını təkmilləşdirməyə ehtiyacı olan bütün rus dili müəllimlərini həmin kurslara cəlb etsin.

7. Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Radio Verilişləri və Televiziya Komitəsinə bir vəzifə olaraq tapşırılsın ki, rus dilini öyrənmələrə kömək üçün müntəzəm olaraq radio və televiziya verilişləri təşkil etsin.

8. Azərbaycan SSR Mədəniyyət Nazirliyinə və Azərbaycan Sənət Kooperasiyası Şurasına tapşırılsın ki, rus dilini öyrənmələrə kömək üçün xüsusi qrammofon plastinkaları istehsalını təşkil etsinlər.

9. Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti Azərbaycan SSR Maarif Nazirliyinə tapşırılsın ki, rus dilində dərs keçilən məktəblərdə uşaqların öyrənmək istədikləri Azərbaycan dilinin tədrisini yaxşılaşdırmaq üçün tədbirlər hazırlayıb həyata keçirsin. Həm də bu zaman uşaqların birinci növbədə canlı danışq dilini öyrənməsinə ciddi diqqət yetirmək lazımdır.

10. Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti müəyyən etmişlər ki, lazımı şərait olan bütün ümumtəhsil məktəblərində 5-ci sinifdən başlayaraq xarici dillər öyrənilir. Xarici dillərin tədrisi üçün müvafiq şərait olmayan yerlərdə həmin dillər dərs planına məcburi bir dərs kimi daxil edilmir.

"Kommunist" qəzeti, 21 iyun 1959-cu il.

24. AZƏRBAYCAN KP MK-nin IX PLENUMUNUN STENOQRAMINDAN

(7-9 iyul 1959-cu il)

Gündəlikdə duran məsələ: *"Respublika partiya təşkilatında işin vəziyyəti haqqında, Azərbaycan KP MK bürosunun və Mərkəzi Komitənin birinci katibi İ.D.Mustafayev yoldaşın işindəki ciddi nöqsanlar və səhvlər haqqında."*

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri Vəli Axundovun məruzəsindən:

"...İdeoloji iş rəhbərlikdə, partiyamızın milli siyasətinin yeridilməsində elə ciddi nöqsanlara və səhvlərə yol verilmişdir ki, onlar zəhmətkeşlərin beynəlmiləçilik tərbiyəsi işinə, xalqlar arasında dostluğun möhkəmlənməsinə zərər vurmuşdur.

Məlum olduğu kimi, 1956-cı ilin avqustunda respublika Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sabiq sədri İbrahimov yoldaşın təşəbbüsü və Azərbaycan KP MK bürosunun razılığı və təqdiri ilə respublika Ali Sovetinin sessiyasında Azərbaycanda dövlət dilinin tətbiq edilməsi haqqında qanun qəbul edildi.

Soruşuruq, 1956-cı ildə, Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsinin 36-cı ilində dövlət dili haqqında qanun qəbul etməyə ehtiyac varmı? Məgər hər bir kəsə bəlli deyildir ki, əslində hər bir milli respublikada onun milli dili dövlət dilidir?

Respublikanın bir sıra idarələrində Azərbaycan dilinin işlədilməsində yol verilmiş nöqsan və təhriflərə gəldikdə isə, onları başqa tədbirlərlə islah etmək olardı. Lakin bu cür hərəkət edilmədi. Hamıya aydındır ki, Azərbaycan KP MK rəhbərliyi dövlət dili məsələsinin həllində kifayət qədər siyasi yetkinlik göstərmədi.

Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi qəbul edilməsi məsələsi respublikanın həyatında olduqca böyük yer tutdu, məlum nəticələrə - millətçilik əhval-ruhiyyəsinin canlanmasına, partiyanın milli siyasətinin təhrifinə gətirib çıxardı.

Müxtəlif demaqoq və millətçi ünsürlər milli ehtirasları qızıqdırmaq və alovlandırmaq üçün, xüsusilə ziyalıların bir hissəsi və tələbə gənclər arasında bunu etmək üçün bu məsələdən istifadə etdilər.

Demək lazımdır ki, məktəb haqqında qanunun qəbul edilməsi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan dili haqqında məsələ yenidən geniş ictimaiyyəti məşğul etdi. Bu qanunun 11-ci maddəsinin ikinci hissəsi məktəb işinin yenidən qurulması haqqında Sov.İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin tezislərində şərh olunmuş tövsiyələrə uyğun deyildir."

Azərbaycan KP MK üzvü Vitali Səmədovun çıxışından:

"Son dövrdə biz ciddi nöqsanlarla və hətta Lenin milli siyasətindən səpmələrlə qarşılaşmışıq. Elə dövlət dili ilə əlaqədar hay-küylü hoqqabazlığı götürək. Bu iş əvvəldən axıradək qüsurlu idi, o, leninizmlə düz gəlmir, ona ziddir. İki anlayışı - dövlət dili ilə milli respublikanın dili anlayışlarını qarışdırmaq olmaz.

Lakin bu hoqqabazlıqdan baş çıxarmaq və onun təşəbbüskarı Mirzə İbrahimovu islah etmək, səhvini ona izah etmək, bu səhvin böyüyüb artmasına imkan verməmək üçün Azərbaycan KP MK bürosunda kifayət qədər siyasi yetkinlik olmadı. Halbuki, bu hoqqanın nəzəri cəhətdən əsassız olduğunu və siyasi ziyanını anlamaq üçün Leninin əsərlərinə nəzər salmaq kifayətdir. İcazə verin, Leninin əsərindən bu məsələ ilə əlaqədar bir parçanı nəzərinizə çatdırım. "Məcburi dövlət dili lazımdır?" adlı məqaləsində Lenin yazmışdır: "Biz əminik ki, Rusiyada kapitalizmin inkişafı, ümumiyyətlə ictimai həyatın bütün gedişi bütün millətlərin bir-birinə yaxınlaşmasına doğru aparır. Yüz minlərlə adam Rusiyanın bir tərəfindən başqa bir tərəfinə göndərilir, əhalinin milli tərkibi qarışır, ayrılıq və milli gerilik aradan qalxmalıdır."

Yeri gəlmişkən, bu meyl hələ köhnə quruluşda, köhnə Rusiya şəraitində başlamışdır. Həyatın özündə özünə yol açan bu mütərəqqi meyli inzibati sərəncamlarla, əmr və qərarlarla boğmaq olarmı? Kim düşünür ki, bunu etmək lazımdır, o, Don-Kixot vəziyyətinə düşmüş olar.

Siz bilirsiniz ki, respublikada əsəbilik şəraitində, tələskənliklə, Mirzə İbrahimovun şifahi və mətbu çıxışları ilə həyata keçirilmiş dövlət dili haqqında qanun hansı ciddi anormallıqlarla nəticələndi. Bəs MK bürosu? O bu işdə biabırçı prinsipsizlik və siyasi fərasətsizlik nümayiş etdirdi, xalqımızın "atası", "ideoloqu" və "müdafiəçisi" roluna iddia edən adamların ipini çəkmədi. MK bürosu bu işdəki bütün səhvlərə və anormallıqlara prinsipial siyasi qiymət vermədi. Və bəzi işçilərin səhvləri böyüyüb artaraq, kommunist və beynəlmilətçilik tərbiyəsi işinə, xalqlar dostluğunun möhkəmlənməsi işinə böyük ziyan vurdu. İbrahimov yoldaş isə, sadəcə olaraq, lap azğınlaşmışdır. Belə bir faktı necə adlandırmaq olar ki, o, universitetin divarları arasında, bu elm və mədəniyyət məbəbində xarici şəxsin iştirakı ilə ehtirasları qızmış auditoriyanın gurultulu alqışları altında Azərbaycan dilini işlətməyən azərbaycanlıları, yəni sovet adamlarını, kommunistləri "əclaf adlandırmışdır.

MK bürosu, nəhayət, yalnız üç həftə əvvəl MK plenumunun məruzəsində İbrahimovu açıq, ancaq ədəblə, ürəksiz, özü də millətçilik meyllərinə görə yox, partiya intizamını pozduğuna görə tənqid etməyi qərara aldı.

...Aydındır ki, indi bu əhvalatın təşəbbüskarını və bəisini axtarmaqdansa (hərçənd ki, bu da az əhəmiyyətli məsələ deyildir), bu həngaməyə görə, xüsusilə bu həngamənin son iki-üç ildə böyüyərək çirkin forma alması nəticələrinə görə Mərkəzi Komitə bürosunun ümumi cavabdehliyindən danışmaq lazımdır.

...Dövlət dili məsələsinə qapınma, təbii ki, rus dilinin öyrənilməsinə də təsir göstərmişdir, çünki diqqət başqa tərəfə yönəlmişdi.

...Biz dillərin öyrənilməsində səhvlərə yol verməklə demokratizm prinsipini pozuruq. Respublika Ali Sovetinin məktəb islahatı ilə əlaqədar qəbul etdiyi qanunda da bu özünü göstərmişdir. Təəssüf ki, belə səhvlərin düzəldilməsi işi də düşünülmədən, yöndəmsiz aparılır."

Azərbaycan KP MK-nın ikinci katibi Yakovlevin çıxışından:

"...Mustafayev dövlət dili məsələsində də qeyri-yetkinlik göstərdi. O, Sov.İKP MK-ya zəng edib bu məsələ ilə əlaqədar məsləhətləşməyi lazım bilmədi. Dövlət dili məsələsində İbrahimovun əlində alətə çevrildi. Hər halda, bu mühüm məsələ barəsində Sov.İKP MK-ya zəng etmək Mustafayevin borcu idi, lakin o bunu etmədi."

Azərbaycan KP MK üzvü Mirzə İbrahimovun çıxışından:

"...İdeoloji işdə də ciddi nöqsanlara yol verildiyinə görə mən dərin həyəcan keçirirəm. Siz bilirsiniz ki, mən səhvlərimi etiraf edəndə, bunu səmimiyyətlə edirəm. Mən səhvlərimi yalnız onda etiraf edirəm ki, onları dərk edirəm. Mən gələcək işimdə onları nəzərə almağa və ləğv etməyə səy göstərəcəyəm.

Mən heç vaxt şəraitə, vəziyyətə cəld uyğunlaşan adamlardan olmamışam. Heç olmasa, elə olmamağa çalışmışam. Ola bilsin ki, hansısa ağır, çətin şəraitdə mənim də daxilimdə hansısa bir qorxu hissi baş qaldırır və mən şəraitə uyğunlaşmışam, lakin mən heç bir zaman şüurlu surətdə şəraitə uyğunlaşmamışam.

Mən tez-tez büdrəyən və daim etiraf edən adamlardan deyiləm. Mən bir dəfə büdrədim, ikinci dəfə büdrəməməyə çalışacağam. Buna görə də düşünürəm ki, məni yaxşı tanıyan Azərbaycan partiya təşkilatı bugünkü çıxışımı düzgün qiymətləndirər.

Sonuncu plenumda yoldaş Xruşşov Azərbaycan SSR Ali Sovetinin axırını sessiyasının məktəb islahatı ilə əlaqədar qəbul etdiyi qanun haqqında da danışdı və şagirdlərin hansı dildə təhsil almaları məsələsi ilə bağlı bizim yoldaşları haqlı tənqid etdi. Sov.İKP MK-nın bu məsələ ilə əlaqədar birbaşa tövsiyəsini yoldaşlarımızın qəbul etməməsi böyük nöqsandır. Bu, gördüyümüz başqa işlər haqqında da düşünməyə vadar edir. Azərbaycan məsəlində deyilir ki, "qızım sənə deyirəm, gəlinim sen eşit!" Hər kəsin özünə görə ağı var və hər kəs düşünür ki, başqalarına xəbərdarlıq edilirsə, o da bundan nəticə çıxarmalıdır.

Mən sizin qarşınızda etiraf edirəm ki, dövlət dili haqqında məsələ qaldırarkən, həyatda mümkün ola biləcək gərginlikləri ətraflı düşünməmiş və qabaqcadan görməmişdim. Bu məsələnin nə üçün qaldırıldığına səbəblərini keçən plenumda söylədim. Azərbaycan dilinə münasibətdə təhriflərə yol verilirdi. Respublika daxilində teleqramlar, məktublar Azərbaycan dilində qəbul edilmirdi. Ayrı-ayrı yoldaşlar Azərbaycan dilinə nəinki laqeydlilik, hətta saymazlıq göstərirdilər ki, bu da Lenin milli siyasəti baxımından yolverilməzdi. Belə yoldaşları heç bir beynəlmiləçilik, beynəlmiləçilik haqqında heç bir çıxır-bağır xilas edə bilməz, ona görə ki, beynəlmiləçilik yalnız Lenin milli siyasətinin düzgün aparılma-sına əsaslanır. Mən bu məsələlər barəsində danışmalıydım, çünki adamlar mənə şikayətlə müraciət edirdilər. Mən bu məsələni qaldırdım. Səhv etdim, çünki hansı gərginliklərin yarana biləcəyini görməmişdim.

Yaxşı, mən bunu etiraf edirəm və bundan lazımi nəticələr çıxardıram. Mən il yarım əvvəl işdən gedəndə bunu hiss etmişdim. Lakin bu il yarım ərzində mən partiyamızın ardıcıl həyata keçirdiyi proletar beynəlmiləçiliyi xəttinə zidd olan bir söz demişəm, bir hərəkət etmişəm? Yox! Bəs onda nə olub? Niyə siz keçən plenumda mənimlə elə rəftar etdiniz? Mən başa düşürəm ki, hamımız insanıq, hamımızın ehtirasları var və partiya təşkilatımızdakı son hadisələr göstərir ki, bəzən bu güclü hisslərin, ehtirasların qızışmasından beynimiz dumanlanır. Biz ölçü hissini itiririk.

Məgər ötən plenumda bu barədə danışmadım? Keçən plenumda mən nə dedim? Dedim ki, dövlət dili məsələsində səhv etmişəm, məni təshih etmək olardı. Mənə belə gəlir ki, adamlar arasında haqq-ədalət olan yerdə bütün mürəkkəb, bütün çətin məsələlər ətrafında razılığa gəlmək olar. Kommunistlər üçün bu, daha asan olar. Lakin haqq-ədalətin itdiyi yerdə, onun xırda siyasətbazlıqla əvəz olunduğu yerdə həqiqəti tapmaq çətindir. O, onlarla təbəqənin arxasında gizlənir, ona gedib çatmaq çətinidir.

Siz niyə həqiqətdən qaçırırsınız, yoldaş Mustafayev? Keçən plenumda sizi tənqid edərkən yalnız həqiqəti söyləmişəm. Mən düşünürdüm ki, bu sizə kömək edər. Ancaq mən sizi, sizin gədalələrinizi tənqid etdiyimə görə siz üzərimə atıldınız, məni bütün günahlarda təqsirləndirdiniz. Dövlət dili məsələsində də siz həqiqətə uyğun olmayan mövqə tutdunuz. Siz elə danışırırsınız ki, guya bunu mən özbaşına etmişəm. Axı bu doğru deyildir! Vicdanla deyirəm ki, məsələni mən qaldırmışam, fikirləşirdim ki, bu, tarazlıq yaradar, bizim qardeşcasına dostluğumuzu möhkəmləndər, Azərbaycan dilinin işlənməsindəki qüsurları aradan qaldırar. Mən səhv etmişdim. Lakin büro məni təshih edə bilirdi. Məgər mən büronun fəvqündə dururdum? Axı məni təshih etmək olardı...

Deyirlər ki, mən inadkarlıq göstərmişəm. Bəli, mən inadkarlıq göstərmişəm. Lakin, axı, mənim inadkarlığım Mustafayevin bir məsələni keçirmək istəyəndə göstərdiyi inadkarlığı üstələyə bilməzdi.

...Bəli, yoldaşlar, Mustafayev arzu edəndə öz istədiyinə inadla nail olurdu. Buna görə də, yaxşı olardı ki, dil haqqında bütün həqiqət açıq söylənilsin, hər şey mənə aid edilməsin. Bəs dövlət dili haqqında qanun əslində necə qəbul edilib? Əvvəlcə Ali Sovetdə, öz kabinetimdə Mustafayevlə danışdım. O razılaşdı. Dedim ki, yazım? Dedi ki, yox, büroda şifahi fikir mübadiləsi keçiririk. Keçirdik, hamı razılaşdı, mənə tapşırıldı ki, SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti ilə danışım. Mən fikirləşdim ki, o, məsələni Sov.İKP MK-da qaldırmaq üçün Rəyasət Heyətinin rəyinə əsaslanmaq istəyir. Məsələni Rəyasət Heyəti ilə razılaşdırdım. Sonra MK bürosunun qərarını qəbul etdik. Mən əmindim ki, büronun qərarı Sov.İKP MK ilə razılaşdırılmışdır. Başqa cür necə ola bilərdi? Əgər onlar bunu etməyi mənə tapşırıydılar, mən MK-ya, Suslovun, yaxud Xruşşovun yanına getməkdən sızılmazdım və onlar bizim səhvimizi göstərirdilər. Amma siz həmişə elə çıxış edirsiniz ki, guya bu məsələnin sizə dəxli yoxdur. Belə yalan nəyə lazımdır? Sizin belə davranışınız məni kədərli düşüncələrə aparıb çıxarır. Bəlkə dil məsələsində məni qərəzlə təşviq edirdiniz? Xatırlayıram, köhnə partiya üzvləri, daha təcrübəli

adamlar həmişə görüşəndə mənə deyirdilər ki, "ehtiyatlı ol, səni irəliyə verirlər, özləri isə heç nə etmirlər, guya ki, siz dil üzrə səlahiyyətli nümayəndəsiniz, başınıza nəsə bir iş gətirəcəklər..." Mən sadəlövhəsinə güman edirdim ki, bu, hər şeyə ifrat dərəcədə şübhə ilə yanaşmaq olardı və sizin səmimiyyətinizə inanırdım. Təəssüf ki, mən Molla Nəsrəddinin vəziyyətinə düşdüm. Məlumdur ki, özlərini vicdanlı hesab edən bir qrup kəndli Molla Nəsrəddini dilə tuturlar ki, məmurlardan şikayət etmək üçün onlarla birlikdə Teymurun yanına getsin. Əsəbiləşmiş Teymuru görəndə kimi hamı qaçır və Molla Nəsrəddin geriye baxanda bir nəfər də vicdanlı adamın qalmadığını görür. Dil məsələsində mənimlə, demək olar ki, bu cür rəftar etdilər. Bu yaxşı iş deyil.

...Məni Səmədov təəccübləndirir. Axı siz beş il təbliğat şöbəsinə rəhbərlik etmişiniz, MK-nın katibi olmuşunuz və indi respublikada ideoloji işdəki bütün nöqsanları Bayramovun üzərinə yıxmaq istəyirsiniz. Bayramov isə iki-iki il yarımdır ki, işləyir.

Siz Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sessiyasında olmuşunuz, Rəyasət Heyətinin üzvü idiniz, siz dil haqqında qanuna səs vermişiniz. İndi isə əzbərçi uşaq kimi bizə Lenindən oxuyursunuz. Başqa tarixi şəraitdə, başqa səbəblərlə söylənilmiş sözləri mexaniki olaraq Azərbaycanın dövlət dili məsələsinə tətbiq edirsiniz. Siz indi əzbərçilik edirsiniz, sessiyada isə bu qanuna səs vermişiniz. Sessiyadan sonra, Rəyasət Heyətində siz demişdiniz: Mirzə doğru söyləyir ki, biz heç bir inqilab etmirik, bu *(dil haqqında qanun nəzərdə tutulur müəllif)* Lenin milli siyasətinin həyata keçirilməsinə uyğundur. Siz şəxsən mənə bu barədə demisiniz, bu günsə belə çıxış edirsiniz.

Ümumiyyətlə, bizdə kabinet aludəsi olan bəzi adamlar var. Elə adamlar var ki, kabinet siçovulları kimi yalnız kağızla qidalanırlar və həyatdan uzaqdırlar.

Yoldaş Mühiddinov, siz özünüz milli məsələni yaxşı bilirsiniz və mən sizdən çox xahiş edirəm ki, mənim rəyimi Sov.İKP MK-ya çatdırasınız. Əmin olun ki, mənim fikirlərim yalnız Lenin prinsiplərinə əsaslanır. Mənim başqa prinsipim yoxdur və ola bilməz. Mənim yeddi yaşım olanda Sabunçuda atam və anam aclıqdan ölmüşdür. Əgər Sovet hökuməti və Kommunist partiyası olmasaydı, mən də məhv olardım. 1930-cu ildən komsomolda tərbiyə olunmuşam, 29 ildir ki, partiyanın üzvüyəm və partiyada mənim başqa yolum yoxdur.

...Kim indi Azərbaycanda deyə bilər ki, kimsə rus dilinə xor baxır? Hansı ağıllı adam belə hərəkət edə? İdiotlardan və dəlillərdən başqa heç kəs!

...Yoldaş Səmədov, siz hissə qapılara Azərbaycan gəncliyini məzəmmət edirsiniz. Deyirsiniz ki, dillə əlaqədar son tədbirlər guya rus dilinin öyrənilməsinə də təsir göstərmişdir. Siz məni nədə istəsəniz və necə istəsəniz günahlandırma bilərsiniz. Siz hətta o həddə çatdınız ki, deyirsiniz: guya mən universitetdə əcnəbinin yanında hansısa replika demişəm. Siz təkrar-təkrar deyirsiniz: "xaricinin yanında". Kimdir bu "inostranets"? İngilis atasəsi, amerikan səfiri, yoxsa türk paşası? O öz vətəninə təqib olunub Sovet İttifaqında sığınacaq tapmış kommunistdir, sülh uğrunda mübarizdir. Siz isə qışqırırsınız: əcnəbi, əcnəbi... Siz rəngləri tündləşdirməyi çox xoşlayırsınız. Bu, filosof danışıq deyil, partiya işçisinin danışıq da deyil, yaramaz prokuror danışıqdır! *(Zalda canlanma)*..

...Siz Heydər Hüseynova münasibətdə olduğu kimi məni də damğalaya bilərsiniz, ancaq Azərbaycan gəncliyini bədnam etməyin, onu damğalamayın. Yoldaş Səmədov, siz filosof və marksistsiniz. Deyin, marksist fəlsəfənin, kommunist tərbiyəsinin hansısa məsələsi üzrə Azərbaycan kəndliləri qarşısında onların ana dilində heç olmasa bircə dəfə çıxış etmişinizmi? *(Səslər: Heç vaxt, heç yerdə, doğrudur)*.

Kommunistlər nə vaxtdan milli nihilist olublar və siz bununla necə fəxr edə bilərsiniz? Bu, abırsızlıq və rüsvayçılıqdır. *[Səslər: doğrudur]*. İnsan öz dilini öyrənməlidir!

Sov.İKP MK katibi, Sov.İKP MK Rəyasət Heyətinin üzvü Nurəddin Mühiddinovun çıxışından:

"...Əgər biz bu gün respublikada Lenin milli siyasətində bəzi təhriflərə yol verildiyi haqqında danışmalı oluruqsa, günah Azərbaycan partiya təşkilatında yox, onun siyasi cəhətdən təşkilatın səviyyəsindən aşağıda olan, əslində onu geriye çəkən rəhbərlikdədir. Bunun həqiqətən belə olduğunu aşağıdakı faktlar təsdiq edə bilər.

Dövlət dili haqqındakı məsələni götürək. Bildiyiniz kimi, 1956-cı ilin avqustunda Azərbaycan SSR Ali Soveti Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi tətbiq edilməsi haqqında qanun qəbul etdi. Heç kəsdə belə bir şübhə yoxdur və ola bilməz ki, yarandığı andan etibarən Azərbaycan dövlətində, Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan dili taktik və hüquqi cəhətdən dövlət dili olmuş və dövlət dili olaraq qalır. Bəs heç kəsdə heç bir şübhə doğurmayan tamamilə aydın bir məsələni dolaşığa salmaq, özü də burada edildiyi kimi belə kobud və yöndəmsiz şəkildə dolaşığa salmaq nəyə lazım idi?

Sizə yaxşı məlumdur ki, Lenin 1918-ci ildə Şaumyana göndərdiyi məktubda inzibati qaydada məcburi dövlət dilinin tətbiq edilməsi faktının özündə necə təhlükələr gizləndiyi barədə xəbərdarlıq etmişdi. Yeri gəlmişkən, Leninin bu məktubu 1918-ci ildə ilk dəfə Bakıda, "Bakinski raboçi" qəzetində dərc olunmuşdu. Azərbaycanda dövlət dilinin məcburi qaydada tətbiq edilməsi cəhdləri yeni deyildir. Bu mənada dövlət dili

haqqında indiki qanunun müəllifləri orijinal bir iş görməmişlər. Bu, əslində, plagiatorluqdur. Onlar uğursuz səhlərinin 40 il əvvəl düşünmədən etdiklərini təkrarlayırlar. 1919-cu ildə Azərbaycan dili dövlət dili kimi elan olunanda (*Mühiddinov yanlışlığa yol vermişdir. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi qəbul edilməsi haqqında qərar 1918-ci il iyunun 27-də verilmişdir- müəllif*) müxtəlif millətlərin nümayəndələri arasında mübahisə baş verdi və məcburi tətbiq edilməyə başlanan bu təbirdən əl çəkməli oldular. Sənədlər sizdə, arxivdə saxlanmışdır. İndi Azərbaycanda yenidən dövlət dili haqqında bu qanunun qəbul edilməsi nəyə görə lazım olmuşdur? Axı, başqa müttəfiq respublikalarda bu məsələni heç kim qaldırmır. Azərbaycanda siyasətlə maraqlanmayan ayrı-ayrı xadimlər istisna olunarsa, xalq arasından heç kim bu məsələni qaldırmayıb.

Təəssüf ki, görkəmli yazıçı, Azərbaycandan kənarlarda da yaxşı tanınan Mirzə İbrahimov bu məsələdə hamıdan çox cidd-cəhd göstərmişdir. Bu, adama ağır gəlir. Axı onu bədii sözün ustası kimi həmişə qiymətləndirmişlər, partiya təşkilatı və xalq ona həmişə diqqət, qayğı və hörmət göstərmişdir. O, yəqin ki, Lenin milli siyasətinin mahiyyətini başa düşməmişdir.

Bu gün biz sizinlə İbrahimov yoldaşın çıxışına böyük diqqətlə yanaşdıq. Dil haqqındakı məsələdə səhv etdiyi barədə etirafını eşitmək xoş idi. Yoldaş İbrahimov, siz deyirsiniz ki, il yarımdır dil haqqında heç nə danışmırsınız. Ancaq heç fikirləşmişinizmi ki, il yarım ərzində sizin səhviniz respublikada nə cür əsəbilik və çətinliklər yaratmışdır? Bu sualı mən sizin partiya vicdanınız qarşısında qoyuram, şəxsən mənə cavab verməyə bilərsiniz.

Siz burada Leninin dediklərindən çoxlu misal gətirdiniz. Lakin, yoldaş İbrahimov, bilin ki, böyük Leninin ucaqlarda çarın siyasəti barədə danışması bir şeydir, 1959-cu ildə İbrahimovun bu barədə danışması tamamilə başqa şeydir.

Həssas, ağıllı adam olan siz, əziz yoldaş, niyə Lenindən yalnız bu sitatları gətirir və onları indi, ölkədə və Azərbaycanda geniş kommunizm quruculuğu dövründə mexaniki olaraq şanlı Azərbaycan xalqının həyatına tətbiq edirsiniz? İstərdik ki, bu suala da İbrahimov yoldaş öz vicdanı qarşısında cavab versin.

Siz çıxışınızda səmimiyyət, mərdlik və nəciblik haqqında danışdınız. Arzu olunardı ki, siz, yoldaş İbrahimov, bu keyfiyyətləri dil sahəsindəki səhvlərinizi yalnız MK-nın qapalı plenumunun xitabət kürsüsündən etiraf etdiyiniz zaman yox, həm də sizin qüsurlu məqalənizi oxumuş xalq qarşısında açıq etiraf etməklə nümayiş etdirəsiniz.

Əziz İbrahimov, əgər siz dil haqqında leninçi bolşevik mövqeyindən yeni məqalələr yazsanız və Azərbaycan xalqının SSRİ-nin digər xalqları ilə dostluğu və qardaşlığı haqqında yeni əsərlər yazsanız - əgər siz istəsəniz, bunu edə bilərsiniz - mən sizi əmin edirəm ki, biz - MK Rəyasət Heyətinin üzvləri onları, bütün xalq kimi, diqqətlə, məmnuniyyətlə və sizə minnətdarlıqla oxuyarıq. Necədir, yoldaş İbrahimov, partiyalı, leninçi mövqedən biz sizinlə belə razılığa gələ bilərsinizmi?

İbrahimov M.: Yoldaş Mühiddinov, mən bunu *edərəm. (Alqışlar)*.

Mühiddinov: Sonrakı hadisələrin göstərdiyinə görə dövlət dili haqqında qanunla əlaqədar gərginliklər təsadüfi deyilmiş. 1959-cu ilin martında respublika Ali Sovetinin sessiyası Azərbaycanda məktəbin həyatla əlaqəsinin möhkəmləndirilməsi və xalq maarifinin daha da inkişaf etdirilməsi haqqında qanun qəbul etdi. Bütünlükdə yaxşı qanun qəbul edilmişdir, lakin qanunda məktəbdə dillərin öyrənilməsindən bəhs edən çox maraqlı bir maddə -11 -ci maddə vardır. Əgər qanunun bu maddəsinə hüquqi və formal cəhətdən yanaşsaq, belə görünür ki, oradakı hər şey düzgündür. Lakin biz sizinlə kommunistlərlik, gəlin bu maddəyə təmiz partiyalı mövqedən baxaq.

Sizin məktəb haqqında qanunun 11-ci maddəsində deyilir: "Müəyyən edilsin ki, Azərbaycan SSR məktəblərində dərslər şagirdlərin ana dilində keçirilir. Uşaqların hansı dildə dərs keçilən məktəbdə oxumaq məsələsini həll etmək ixtiyarı ata-analara verilir.

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə tapşırılsın ki, Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının məktəblərində Azərbaycan, rus dillərinin və xarici dillərin öyrənilməsi üçün lazımı şərait yaratmaqdan ötrü tədbirlər hazırlayıb həyata keçirsin."

Xalq, fəallar sizin qanunun bu maddəsindən narazıdır. Ona görə ki, qanunda təhsil üçün dil seçmək azadlığı haqqında bir şey yazılmamışsa, demək olar ki, Azərbaycan məktəbində rus dilinin və rus məktəbində Azərbaycan dilinin icbari, məcburi, inzibati qaydada öyrənilməsi tələbi irəli sürülür.

Yeri gəlmişkən, Azərbaycanda bir neçə il əvvəl bütün azərbaycanlıları inzibati qaydada yalnız Azərbaycan dilli məktəblərdə oxumağa məcbur etmək cəhdi olmuşdu. Lakin əhalinin özünün kütləvi etirazı nəticəsində bu hoqqadan əl çəkməyə məcbur olmuşdular.

Bütün başqa müttəfiq respublikaların qanunlarında yazılmışdır ki, valideynlər nəinki öz uşaqları üçün məktəbdə təhsil dilini azad seçmək, həm də öyrənilməli olan ikinci dili də azad seçmək hüququna malikdirlər. Sizin şəraitdə müvafiq olaraq, bu belə olmalı idi: Azərbaycan məktəbində rus dilinin azad seçilməsi, rus dilli məktəblərdə isə Azərbaycan dilinin, ya da başqa dilin öyrənilməsi. Bax, sizin qanunda məhz bu yoxdur.

Rus və xarici dillərin tədrisinə qanunun eyni yanaşması və eyni tələblər irəli sürməsi diqqəti cəlb edir. Əziz dostlar, məgər bizimlə sizin üçün böyük rus dili ilə xarici dillər arasında fərq yoxdur? Bütün bu dillərə biz necə eyni yanaşa bilərik?

Sov.İKP MK-nın dil haqqında xətti - MK ilə ittifaq Nazirlər Sovetinin tezislərinin 19-cu maddəsində Leninin dediyi könüllülük prinsipi aydın ifadə edilmişdir. Həmin maddədə həm təhsil dilinin seçilməsində, həm də rus dilinin və SSRİ xalqlarının digər dillərinin seçilməsində könüllülük öz əksini tapmışdır.

Bütün respublikalar bu müddəanı düzgün qəbul etdilər və öz qanunlarında bunu məktəb haqqında Sov.İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin tezislərində göstərildiyi kimi yazdılar. Ona görə ki, bu, xalqın həyatı tələbatına cavab verir. Yoldaşlar, nəyə görə təkcə bir respublikada, Azərbaycanda qanunun həmin maddəsini başqa redaksiyada vermək və beləliklə Sov.İKP MK-nın bəyəndiyini təftiş etmək və bu aydın işə zərərli dolaşlıq salmaq lazım olmuşdur?

Yoldaşlar, axı kim ki rus dilinin öyrənilməsinə etinasız yanaşır, o, milli dilin müdafiəsi bayrağı altında ucadan çıxış etsə də, bununla hər şeydən əvvəl öz xalqına və onun mədəniyyətinə ziyan vurur.

Nəyə görə biz dil haqqında məsələnin düzgün və partiyalı mövqedən həllinə belə böyük və siyasi diqqət yetiririk? Ona görə ki, dil problemi hazırda milli məsələdə ən mühüm amildir.

ARSPİHDA, f.1, s.46, i.26.

25. MƏKTƏBİN HƏYATLA ƏLAQƏSİNİ MÖHKƏMLƏTMƏK VƏ AZƏRBAYCAN SSR-DƏ XALQ MAARİFİ SİSTEMİNİ DAHA DA İNKİŞAF ETDİRMƏK HAQQINDA AZƏRBAYCAN SSR QANUNUNUN 11-Cİ MADDƏSİNƏ DƏYİŞİKLİK VƏ ƏLAVƏLƏR EDİLMƏSİNƏ DAİR QANUN

Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Ali Soveti qərara alır: Məktəbin həyatla əlaqəsini möhkəmlətmək və Azərbaycan SSR -də xalq maarifi sistemini daha da inkişaf etdirmək haqqında Azərbaycan SSR qanununun 11 c-i maddəsinə dəyişiklik və əlavələr edilərək, həmin maddə belə yazılsın:

Maddə 11. Müəyyən edilsin ki, Azərbaycan SSR məktəblərində dərslər şagirdlərin ana dilində keçirilsin. Uşaqların hansı dildə dərs keçilən məktəbdə oxumaq məsələsini həll etmək hüququ ata-analara verilir.

Azərbaycan dilində və ya başqa dillərdə dərs keçilən məktəblərdə rus dilinin öyrənilməsi, habelə rus dilində və ya başqa dillərdə dərs keçilən məktəblərdə Azərbaycan dilinin öyrənilməsi uşaqların və onların ata-analarının arzusuna görə aparılır. Xarici dillərin öyrənilməsi müvafiq şəraiti olan məktəblərdə aparılır.

Zəhmətkeşlərin arzusunu nəzərə alaraq, millətlərin bir-birilə ünsiyyət etməsinin, SSRİ xalqları arasında dostluğun möhkəmləndirilməsinin və onların zəngin rus və dünya mədəniyyətinə yaxınlaşdırılmasının qüdrətli vasitəsi olan rus dilinin Azərbaycan SSR məktəblərində öyrənilməsini hər vasitə ilə yaxşılaşdırmaq lazımdır.

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə tapşırılsın ki, Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının məktəblərində rus, Azərbaycan, habelə xarici dillərin öyrənilməsi üçün lazımi şərait yaratmaqdan ötrü tədbirlər hazırlayıb həyata keçirsin.

Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət

Heyətinin sədri S.Cəfərov

Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət

Heyətinin katibi Z.J.Şükürova

Bakı şəhəri, 26 noyabr 1959-cu il.

Beşinci çağırış Azərbaycan SSR Ali Sovetinin

iclasları. Üçüncü sessiya (25-26 noyabr

1959-cu il). Stenoqrafik hesabat. Bakı,

1960, səh.181.

26. AZƏRBAYCAN SSR-in 1978-ci il KONSTITUSİYASINDAN

Maddə 73. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir.

Azərbaycan SSR dövlət orqanlarında və ictimai orqanlarda, mədəniyyət, maarif müəssisələrində və başqa idarələrdə Azərbaycan dilinin işlədilməsini təmin edir və onun hərtərəfli inkişafına dövlət qayğısı göstərir.

Azərbaycan SSR-də rus dilinin, habelə əhalinin danışdığı başqa dillərin bütün bu orqanlarda və idarələrdə hüquq bərabərliyi əsasında azad surətdə işlədilməsi təmin edilir.

*Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının
Konstitusiyası (Əsas qanunu).
Bakı, 1978, səh25.*

27. AZƏRBAYCAN SSR-də AZƏRBAYCAN DİLİNİN DÖVLƏT DİLİ KİMİ DAHA FƏAL İŞLƏDİLMƏSİNİ TƏMİN ETMƏK TƏDBİRLƏRİ HAQQINDA

AZƏRBAYCAN KP MƏRKƏZİ KOMİTƏSİNİN

1989-cu il 18 avqust tarixli qərarı

Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsi qeyd edir ki, Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan dili böyük inkişaf yolu keçərək xeyli zənginləşmişdir, onun ictimai fəaliyyət dairəsi genişlənməmişdir. Azərbaycan SSR Konstitusiyasında ana dilinə dövlət dili statusu verildikdən sonra respublikanın həyatında onun əhəmiyyəti xüsusilə artmışdır.

İndi Azərbaycan dili zəngin bədii ədəbiyyat dili, müasir elm və texnikanın, müxtəlif informasiya vasitələrinin dilidir. Bu dildə geniş təhsil sistemi fəaliyyət göstərir, kitablar, qəzet və jurnallar buraxılır, ensiklopediya nəşr edilir, televiziya və radio verilişləri aparılır. Azərbaycanlılar marksizm-leninizm klassiklərini, dünya ədəbiyyatının və ictimai fikrinin korifeylərini ana dilində oxuyurlar.

İctimai-siyasi və sosial-iqtisadi həyatda Azərbaycan dilinin daha geniş işlədilməsi üçün respublikada obyektiv şərait vardır.

Bununla yanaşı, bir sıra partiya, sovet və təsərrüfat orqanlarının, elmi idarələrin, ictimai təşkilatların fəaliyyətində Azərbaycan dili lazımınca işlədilmir. Nazirliklərin və baş idarələrin, partiya, sovet orqanlarının, ictimai təşkilatların rəhbərləri və işçiləri arasında Azərbaycan dilini zəif bilənlər az deyildir. Mədəniyyət, səhiyyə, sosial təminat idarələrində, hüquq mühafizə orqanlarında, nəqliyyat və rabitə müəssisələrində, məişət sahəsində Azərbaycan dilinin işlədilməsi dairəsi əsassız olaraq məhdudlaşdırılmışdır. Ana dilini zəif bilməyin və ya heç bilməməyin törətdiyi çətinliklər kütlələrlə canlı ünsiyyətə ciddi ehtiyac duyulduğu aşkarlıq şəraitində xüsusilə aydın görünür. Bir çox idarə və təşkilatların rəhbərləri və işçiləri azərbaycanca ərizə, şikayət və xahişlərə cavab verməyə çətinlik çəkirlər, bu isə ən adi məsələlərin belə, vaxtında həll edilməsinə mane olur.

Uzun illər respublikada uşaqların ana dilini öyrənməsinə lazımı əhəmiyyət verilməmişdir. Ailədə, məişətdə, məktəbəqədər uşaq tərbiyə ocaqlarında və məktəblərdə bunun üçün əlverişli şərait yaradılmamışdır. Təhsil ocaqlarında bu iş lazımı elmi səviyyədə aparılmır. Tədris proqramlarında və metodik vəsaitlərdə ciddi nöqsanlara yol verilir. Tədrisin rusca aparıldığı məktəblərdə oxuyanların, habelə başqa millətlərdən olan vətəndaşların Azərbaycan dilini həvəslə öyrənməsi üçün tədbirlər görülmür.

Respublika Elmlər Akademiyası, onun dilçilik və ədəbiyyat institutları xalqın dil mədəniyyətinin yüksəldilməsinə, kütləvi informasiya vasitələrində Azərbaycan ədəbi dilindən istifadə edilməsinə zəif təsir göstərilir. Toponimiya sahəsində iş yarıtmaz təşkil edilmiş, Azərbaycan coğrafi adlarında yol verilmiş ciddi təhriflər aradan qaldırılmamışdır.

Lüğətlər, soraq ədəbiyyatı, Azərbaycan dilini müstəqil öyrənənlər üçün vəsaitlər az nəşr edilir. Kargüzarlıqda Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi tətbiq edilməsinin texniki bazası yarıtmazdır.

Azərbaycan KP MK qeyd edir ki, rus dilinin öyrənilməsinin və mükəmməl mənimsənilməsinin təşkilində də ciddi nöqsanlar vardır. Millətlərarası ünsiyyət dili olan rus dilini zəif bilmək ölkənin ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak etməyə, qardaş respublikalarla əlaqələri möhkəmlətməyə mane olur.

Azərbaycan KP MK qərara alır:

1. Partiya, sovet, ictimai və təsərrüfat təşkilatlarında Azərbaycan dilindən dövlət dili kimi yarıtmaz istifadə olunduğu qeyd edilsin.

Respublikanın ictimai-siyasi həyatında, kargüzərlikdə, respublika daxili yazışmada, hesablama texnikasının tətbiqində, əyani təşviqat vasitələrinin, lövhələrin, elanların, reklam materiallarının tərtibində Azərbaycan dilinin daha fəal işlədilməsi, onun Konstitusiyaya statusu təmin edilsin.

Azərbaycan dilinin ictimai və mədəni funksiyaları genişləndirilsin, bunun üçün lazım olan maddi-texniki, kadr, tədris-metodik və digər məsələlər həll edilsin, başqa millətlərin nümayəndələrinin Azərbaycan dilini öyrənməsi təqdir edilsin və bu işdə onlara kömək göstərsin.

Milli-rus və rus-milli dil ünsiyyətinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradılsın.

Azsaylı xalqların dillərini qoruyub saxlamağa və inkişaf etdirməyə qayğı artırılsın.

Çoxmillətli auditoriyalarda sinxron tərcümə üçün texniki vasitələrin geniş tətbiqi sahəsində tədbirlər görülsün.

2. Elmlər Akademiyası, Yazıçılar İttifaqı, kütləvi informasiya vasitələri Azərbaycan ədəbi dilinin tədqiqi, inkişafı və tətbiqi məsələləri ilə daha yaxından məşğul olsunlar, dilin zənginləşməsinə, daha ifadəli olmasına, elm və texnikanın müasir sahələrinə aid terminlər yaradılmasına kömək etsinlər, yeni sözlərin yaradılmasında və əcnəbi sözlərin işlədilməsində dilin norma və tələblərinin gözlənilməsinə, onun özünəməxsusluğunun qorunub saxlanmasına diqqət artırınsınlar. Ədəbi dilin folklor hesabına zənginləşməsinə xüsusi fikir verilsin.

3. Respublikanın məktəbəqədər uşaq tərbiyə ocaqlarında, ümumtəhsil, texniki peşə, orta ixtisas və ali məktəblərində Azərbaycan dilinin öyrənilməsi və tədrisi kökündən yaxşılaşdırılsın, təlimin mütərəqqi üsulları tədris prosesinə daha fəal tətbiq edilsin. Azərbaycan dilinə aid yeni proqram və dərslərin hazırlanıb ardıcıl tətbiq olunması mühüm vəzifə sayılsın. Tədrisin azərbaycanca aparılmadığı məktəblərdə dərs planlarına "Azərbaycan ədəbiyyatı" fənni daxil edilsin, bu məktəblərdə Azərbaycan dili birinci sinifdən keçilsin. Məktəbəqədər uşaq tərbiyə ocaqlarında Azərbaycan dili xüsusi proqram əsasında öyrədilsin. Tədrisin azərbaycanca aparılmadığı məktəblər üçün 1990-1991-ci dərs ilindən respublikanın müvafiq ali məktəblərində Azərbaycan dili müəllimləri hazırlanmasına başlansın.

Azərbaycan SSR Xalq Təhsili Nazirliyi Azərbaycan Bədii Tərcümə və Ədəbi Əlaqələr Mərkəzi ilə birlikdə və müttəfiq respublikaların xalq təhsili orqanlarının razılığı ilə orijinaldan tərcümə mütəxəssisləri hazırlamaq üçün tədbirlər görsün.

Tədrisin bir neçə dildə aparıldığı məktəblər və məktəbəqədər uşaq tərbiyə müəssisələri şəbəkəsi genişləndirilsin, burada müasir texniki vasitələr və əyani vəsait ilə təchiz edilmiş kabinetlər yaradılsın. Məktəblərin baza müəssisələrində Azərbaycan və rus dili kursları təşkil edilsin. ümumtəhsil və texniki peşə məktəblərində, pioner saraylarında və evlərində dil öyrədən dərnlər açılsın. Müntəzəm surətdə Azərbaycan və rus dilləri üzrə rayon, şəhər, vilayət, respublika olimpiadaları, müsabiqələri, konfransları keçirilsin.

Azərbaycan xalqının çoxəsrlik mədəni və mənəvi irsinin ərəb və latın əlifbaları ilə yaradıldığı nəzərə alınaraq, tədrisin azərbaycanca aparıldığı humanitar ali məktəblərdə həmin əlifbaların öyrədilməsi təmin olunsun, bu məqsədlə lazımı elmi-metodik ədəbiyyat hazırlanıb nəşr edilsin.

Azərbaycan dilini bilən makinaçılar, stenoqrafçılar hazırlanmasını təkmilləşdirmək üçün tədbirlər görülsün.

Respublika Xalq Təhsili Nazirliyi, Elmlər Akademiyası, "Vətən", "Qayğı" cəmiyyətləri, Azərbaycan Bədii Tərcümə və Ədəbi Əlaqələr Mərkəzi, Mədəniyyət Fondu Azərbaycan dilini tez öyrədən kurslar şəbəkəsini genişləndirsinlər.

4. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, Xalq Təhsili Nazirliyi, Dövlətnəşrkomu Azərbaycan dilinin aktual problemlərinə dair elmi tədqiqat, nəşriyyat, informasiya işini gücləndirsinlər.

Azərbaycanca-rusca və rusca-azərbaycanca qısa lüğətlər, ixtisaslara aid danışiq kitabçaları, Azərbaycan və rus dillərini müstəqil öyrənənlər üçün dərsləklər, müxtəlif soraq kitabları, terminoloji lüğətlər, əyani vəsaitlər nəşri artırılsın. 1990-1991-ci dərs ilindən başlayaraq orta və ali məktəblər Azərbaycan dilinə aid lazımı tədris və soraq ədəbiyyatı ilə təmin edilsin.

Əski əlifbanı və latın əlifbasını öyrənənlərə kömək məqsədilə "Qayğı" cəmiyyətinin hazırladığı vəsaitin nəşri tezləşdirilsin.

S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin lüğət bölməsi və M.F.Axundov adına Azərbaycan Pedaqoji Rus Dili və Ədəbiyyatı İnstitutunun lüğət mərkəzi genişləndirilsin, onların kadr heyəti və maddi bazası möhkəmləndirilsin.

5. Azərbaycan SSR Mədəniyyət Nazirliyi, Xalq Təhsili Nazirliyi, Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Komitəsi Azərbaycan dili dərslərinin, ən yaxşı ədəbi əsərlərin yazıldığı qrammofon valları və maqnitofon kasetləri dəstlərinin buraxılışını qaydaya salsınlar. Klassik opera və operetta mətnlərinin tərcüməsini, uşaqlar üçün kinofilmlərin və televiziya proqramlarının dublyajını genişləndirmək üçün lazımı

tədbirlər görsünlər. Azərbaycan və rus dillərini öyrənmək üçün televiziya və radionun imkanlarından daha fəal istifadə etsinlər.

6. Kütləvi informasiya vasitələri Azərbaycan dilinin inkişafı problemlərini geniş işıqlandırsınlar, mətbuat, radio və televiziya dilinin ifadəliyi-nə diqqəti artırınsınlar.

İctimai-siyasi və pedaqoji jurnallar məktəblərdə, məktəbəqədər uşaq tərbiyə müəssisələrində Azərbaycan və rus dillərinin öyrənilməsi sahəsində ən yaxşı təcrübəni ümumiləşdirib yaysınlar, mühüm elmi-pedaqoji problemlərin müzakirəsini təşkil etsinlər.

"Azərbaycan məktəbi" "jurnalının əlavəsi olan "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" məcmuəsi əvəzinə "Ana sözü" jurnalını nəşr etmək məqsədüuyğun hesab edilsin.

7. Azərbaycan SSR Dövlət Plan Komitəsi, Dövlət Maddi-Texniki Təchizat Komitəsi, Əhaliyə Məişət Xidməti Nazirliyi Azərbaycan şriftli yazı makinalarına tələbatı öyrənsinlər, bunların hazırlanması üçün sifariş versinlər, mərkəzləşdirilmiş qaydada Azərbaycan şriftinin istehsalı və yazı makinalarında düzülməsi üçün tədbirlər görsünlər.

8. Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Azərbaycan dilinin fəal işlədilməsinin təmin edilməsi və Azərbaycan-rus, rus - Azərbaycan qoşadilliyinin inkişafı üzrə daimi komissiya yaradılsın.

9. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyətinə tövsiyə olunsun ki, respublikada toponimiya işinin vəziyyətini və onu təkmilləşdirmək tədbirlərini müzakirə etsin.

10. Respublikanın nazirlikləri və baş idarələri, ictimai təşkilatları, kütləvi informasiya vasitələri bu qərardan irəli gələn məsələlərin həlli üçün əməli tədbirlər hazırlayıb həyata keçirsinlər.

* * *

Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsi qeyd edir ki, yenidənqurma, demokratikləşdirmə və aşkarlıq millətlərarası münasibətlər sahəsində on illər ərzində yığılıb qalmış mənfə halları aradan qaldırmaq üçün lazımi şərait yaratmışdır. Respublikamızda Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi fəal işlədilməsi, heç bir milli nihilizmə və milli əlahiddəliyə yol verilmədən inkişaf etdirilməsi ümumi işimizə - sovet cəmiyyətinin sıx birləşməsinə xidmət edəcəkdir.

Azərbaycan SSR -də Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi daha fəal işlədilməsinin təmin etmək tədbirləri haqqında Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsinin 1989-cu il 18 avqust tarixli qərarı. Bakı, 1989.

28. SSRİ XALQLARININ DİLLƏRİ HAQQINDA SOVET SOSIALİST RESPUBLİKALARI İTTİFAQININ QANUNUNDAN

I. ÜMUMİ QAYDALAR

MADDƏ 2. SSRİ xalqlarının dillərinin inkişafı və işlədilməsi haqqında qanunvericilik sahəsində SSRİ İttifaqının, müttəfiq və muxtar respublikaların səlahiyyəti

SSRİ xalqlarının dillərinin inkişafı və işlədilməsi haqqında qanunvericilik sahəsində SSRİ İttifaqının ali dövlət hakimiyyəti və idarə orqanlarının simasında aşağıdakılar onun səlahiyyətinə aiddir:

SSRİ xalqlarının dillərinin inkişafı və işlədilməsi haqqında qanunvericiliyin prinsiplərinin müəyyən edilməsi və ümumi qaydalarının müəyyənləşdirilməsi; Ümumittifaq ünsiyyətinin tələbatı əsas götürülərək SSRİ ərazisində ümumi dilin tətbiqinin hüquqi statusunun və sahələrinin müəyyən edilməsi.

Müttəfiq və muxtar respublikalar SSRİ İttifaqının səlahiyyət çərçivəsi istisna olmaqla, öz ərazisində yaşayan xalqların mənafeələrini nəzərə almaq əsasında həmin ərazidə dillərin inkişafı və işlədilməsi haqqında qanunvericilik sahəsindəki məsələləri müstəqil həll edirlər.

MADDƏ 4. Dillərin hüquqi statusunun müəyyən edilməsi.

Müttəfiq və muxtar respublikalar respublikaların dillərinin hüquqi statusunu müəyyənləşdirmək, o cümlədən onları dövlət dilləri kimi müəyyən etmək hüququna malikdirlər.

Tarixən yaranmış şəraiti nəzərə almaqla və ümumittifaq vəzifələrinin yerinə yetirilməsini təmin etmək məqsədilə rus dili SSRİ ərazisində SSRİ-nin rəsmi dili təsdiq olunur və millətlərarası ünsiyyət vasitəsi kimi işlədilir.

Dillərin hüquqi statusu müəyyən edilərkən, SSRİ vətəndaşlarının dövlət həyatının və ictimai həyatın müxtəlif sahələrində öz ana dilini və SSRİ-nin digər xalqlarının dillərini işlətmək hüququnun pozulmasına yol verilmir.

II. VƏTƏNDAŞLARIN SSRİ XALQLARININ DİLLƏRİNİ İŞLƏTMƏK HÜQUQLARI

MADDƏ 7. SSRİ xalqlarının dillərinin öyrənilməsi

Sovet dövləti SSRİ vətəndaşlarına öz ana dilini və SSRİ -nin digər xalqlarının dillərini öyrənmək üçün şərait yaradır.

SSRİ ərazisində millətlərarası ünsiyyətin tələbatının ödənilməsi üçün təlimin başqa dildə keçildiyi tədris müəssisələrində məcburi dərs fənni kimi SSRİ-nin rəsmi dilinin öyrənilməsinə kifayət həcmdə təminat verir.

III. DÖVLƏT ORQANLARININ, MÜƏSSİSƏLƏRİNİN, İDARƏLƏRİNİN, TƏŞKİLATLARININ FƏALİYYƏTİNDƏ SSRİ XALQLARININ DİLLƏRİNİN İŞLƏDİLMƏSİ

MADDƏ 18. Kargüzarlıq, sənədlər, informasiya Müttəfiq respublikaların ittifaq - respublika orqanlarında, habelə ittifaq tabeli müəssisələrdə, idarələrdə və təşkilatlarda kargüzarlıq və sənədlər müvafiq müttəfiq respublikaların dilində və SSRİ-nin rəsmi dilində aparılır.

Müttəfiq və muxtar respublikalarda müəssisələrin, idarələrin, təşkilatların blanklarının, möhürlərinin, ştamplarının, ştempellərinin və ad lövhələrinin mətnləri müvafiq müttəfiq və muxtar respublikaların dillərində və SSRİ-nin rəsmi dilində rəsmiləşdirilir.

Müttəfiq və muxtar respublikalarda yaşayış məntəqələrinin, küçələrin, meydanların adları, yol göstəriciləri müvafiq müttəfiq və muxtar respublikaların dillərində və SSRİ-nin rəsmi dilində rəsmiləşdirilir.

MADDƏ 20. Rəsmi məktublaşma

Müttəfiq, muxtar respublikanın, muxtar vilayətin, muxtar mahalın, milli inzibati ərazi vahidinin dövlət orqanlarının SSR İttifaqının dövlət orqanları ilə rəsmi məktublaşması və rəsmi qarşılıqlı münasibətlərinin digər formaları SSRİ-nin rəsmi dilində aparılır.

MADDƏ 21. İttifaq tabeli energetika və nəqliyyat sistemlərində işlədilən dil ittifaq tabeli energetika və nəqliyyat sistemlərinin (magistral dəmir yolu, hava, dəniz, boru kəməri nəqliyyatı) təhlükəsiz və fasiləsiz işini təmin etmək məqsədi ilə dispetçer danışıqlarında, sənədlərin tərtibində SSRİ-nin rəsmi dili işlədilir.

**Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının
prezidenti M.Qorbaçov.**

Moskva, Kreml, 24 aprel 1990-cı il.

"Kommunist" qəzeti, 6 may 1990-cı il

29. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA DÖVLƏT DİLİ HAQQINDA AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ QANUNU

Azərbaycan Respublikası dövləti türk dilinin dövlət dili kimi işlədilməsini öz suverenliyi üçün əsas şərtlərdən biri sayaraq onun təbii, qorunması və inkişafı qayğısına qalır; öz sərhədlərindən kənarında yaşayan azərbaycanlıların ana dilində təhsil almalarına və milli-mədəni tələbatlarını ödəmələrinə himayəlik edir.

Bu qanun Azərbaycan Respublikası ərazisində türk dilinin hüquqi statusunu müəyyən edir.

Bu qanun qeyri-rəsmi fərdlərarası qarşılıqlı münasibətlərdə hansı dillərdən istifadə edilməsini tənzimləmir.

I. ÜMUMİ QAYDALAR

Maddə 1. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili türk dilidir.

Azərbaycan Respublikasının bütün dövlət orqanlarında iş türk dilində aparılır. Türk dili respublikanın dövlət dili kimi siyasi, iqtisadi, ictimai, elmi və mədəni həyatın bütün sahələrində işlədilir və respublika ərazisində millətlərarası ünsiyyət vasitəsi vəzifəsini yerinə yetirir.

Başqa millətlərin nümayəndələrinin türk dilini öyrənməsi təqdir edilir və bu işdə onlara yardım göstərilir.

Maddə 2. Azərbaycan Respublikasında dilin təbiiqinin hüquqi statusunu və sahələrini, habelə həmin ərazidə yaşayan xalqların dillərinin işlədilməsi prinsiplərini Azərbaycan Respublikasının ali dövlət hakimiyyəti müəyyənləşdirir.

II. VƏTƏNDAŞLARIN DİL SEÇMƏ HÜQUQLARI

Maddə 3. Azərbaycan Respublikası vətəndaşları təhsil üçün dil seçmək azadlığı ilə təmin edilir.

Azərbaycan Respublikası ərazisində elliklə yaşayan xalqlara və etnik qruplara respublika dövlət orqanları vasitəsilə ana dilində məktəbəqədər müəssisələr, orta ümumtəhsil məktəbləri və ya müxtəlif tipli tədris müəssisələrində ana dilində ayrıca siniflər və ya qruplar təşkil etmək hüququ verilir.

Təlimin başqa dildə keçildiyi tədris müəssisələrində məcburi fənn kimi Azərbaycan Respublikasının dövlət dili olan türk dilinin öyrənilməsi təmin edilir.

Maddə 4. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının dövlət orqanlarına göndərdikləri təklif, ərizə və şikayətlərə cavablar Azərbaycan Respublikasının dövlət dilində verilir.

Maddə 5. Mühakimə icraatı və notariat fəaliyyəti türk dilində aparılır.

İşdə iştirak edən, mühakimə icraatının aparıldığı dili bilməyən şəxslərə işin materialları ilə tərcüməçi vasitəsilə tanış olmaq, məhkəmədə tərcüməçi vasitəsilə iştirak etmək və ana dilində çıxış etmək hüququ verilir.

Maddə 6. Şəxsiyyəti və ya onun haqqında məlumatı təsdiq edən rəsmi sənədlər (pasport, əmək kitabçası, hərbi билет, tədris müəssisələrini bitirmək haqqında attestat, diplom, doğum, nikah, ölüm haqqında şəhadətnamə və s.) türk dilində yazılır.

Maddə 7. Xidmət sahəsinin işçiləri (ticarət, tibbi yardım, nəqliyyat, məişət, şəhərlərarası rabitə və s.) xidmət zamanı Azərbaycan Respublikasının dövlət dilini işlədirlər.

Dili bilməmək bəhanəsi ilə xidmət etməkdən boyun qaçırılması yolverilməzdir.

III. DÖVLƏT ORQANLARININ, MÜƏSSİSƏLƏRİN VƏ TƏŞKİLATLARIN İŞİNDƏ İSTİFADƏ EDİLƏN DİL

Maddə 8. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sessiyaları türk dilində aparılır. Digər millətə mənsub Azərbaycan Respublikası xalq deputatlarına Azərbaycan dövlət dilini bilmədikdə başqa dildə çıxış etmək hüququ verilir.

Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin, onun komissiyalarının müzakirəsinə verilən qanunların və digər hüquqi aktların layihələri Azərbaycan Respublikasının dövlət dilində təqdim edilir.

Maddə 9. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin komissiyalarının, Milli Məclisin və onun komissiyalarının, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin qəbul etdikləri qanunlar və digər hüquqi aktlar türk dilində dərc edilir.

Maddə 10. Azərbaycan Respublikasının və Naxçıvan Muxtar Respublikasının dövlət hakimiyyət və idarəetmə orqanları aktlarının rəsmi nəşrləri Azərbaycan Respublikasının dövlət dilində aparılır.

Maddə 11. Azərbaycan Respublikasının prezidentliyinə, Ali Sovetinə və yerli sovetlərə seçkilərin sənədləri Azərbaycan Respublikasının dövlət dilində hazırlanır və Mərkəzi Seçki Komissiyasına həmin dildə təqdim edilir.

Maddə 12. Azərbaycan Respublikasının mülkiyyətində olan müəssisələrdə, idarələrdə və təşkilatlarda kargüzarlıq türk dilində aparılır.

Azərbaycan Respublikası, Naxçıvan Muxtar Respublikası nazirlikləri, idarələri, müəssisələri, təşkilatları blanklarının, möhürlərinin, ştamplarının və ad lövhələrinin mətnləri türk dilində yazılır.

Maddə 13. Energetika və nəqliyyat sistemlərinin (magistral dəmir yolu, hava, dəniz, boru kəməri nəqliyyatı və s.) təhlükəsiz və fasiləsiz işini təmin etmək məqsədilə dispetçer danışıqlarında, sənədlərin, sorğu xarakterli elanların tərtibində, gömrük xidmətində türk dilindən və qəbul olunmuş beynəlxalq dildən istifadə edilir.

Maddə 14. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrində, daxili və sərhəd qoşunlarında Azərbaycan Respublikasının dövlət dili işlədilir.

IV. İNFORMASIYA DİLİ VƏ XÜSUSİ ADLAR

Maddə 15. Azərbaycan Respublikası ərazisində kütləvi informasiya vasitələrində dövlət dilindən başqa digər dillərdən də istifadə edilə bilər.

Yazılı elanlar, məlumatlar, reklamlar və digər vizual informasiyalar respublikanın dövlət dilində və vacib olan hallarda eyni zamanda uyğun beynəlxalq dildə tərtib oluna bilər.

Azərbaycan Respublikasında istehsal olunan malların etiketləri, sənaye və ərzaq məhsullarının adları, onlara aid təlimatlar türk və vacib olan hallarda uyğun xarici dildə yazılır.

Maddə 16. Azərbaycan Respublikası ərazisindəki yaşayış məntəqələrinin, inzibati bölgü və başqa coğrafi obyektlərin adları dövlət dilində yazılır; onların xəritələrdə verilməsi respublika dövləti tərəfindən təsdiq edilmiş xüsusi sorğu və məlumat kitabları vasitəsilə müəyyənləşdirilir.

Maddə 17. Dövlət hakimiyyəti orqanlarının, nazirliklərin, dövlət komitələrinin və idarələrinin, müəssisələrin, təşkilatların və onların bölmələrinin adları türk dilində yazılır.

Maddə 18. Azərbaycan Respublikasının Azərbaycan milliyyətindən olan vətəndaşının xüsusi adı öz adından, ata adından, familiyadan (soyaddan) ibarətdir. Hər bir Azərbaycan vətəndaşının öz milli mənsubiyyətinə uyğun familiya götürmək hüququ var. Ata adı "oğlu" və "qızı" sözləri ilə işlədilir.

Respublika ərazisində yaşayan başqa millətlərin nümayəndələrinin ad və familiyasının yazılışı qanunla tənzimlənir.

V. DÖVLƏT DİLİ HAQQINDA QANUNUN POZULMASINA GÖRƏ MƏSULİYYƏT

Maddə 19. Azərbaycan Respublikasının bütün dövlət orqanlarının, dövlət təşkilatlarının, təsisatlarının və müəssisələrinin vəzifəli şəxsləri dövlət dili haqqında qanunun pozulmasında təqsirkar olduqları halda Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş hüquqi məsuliyyətə cəlb edirlər.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Əbülfəz Elçibəy.

Bakı şəhəri, 22 dekabr 1992-ci il.

"Azərbaycan" qəzeti, 28 yanvar 1993-cü il.

30. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ 1995-ci il KONSTITUSİYASINDAN

Maddə 21. Dövlət dili

I. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir.

II Azərbaycan Respublikası əhalinin danışdığı başqa dillərin sərbəst işlədilməsini və inkişafını təmin edir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası.

Bakı, 1996, səh.17.

31. DÖVLƏT DİLİNİN TƏTBİQİ İŞİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ HAQQINDA AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN FƏRMANI

Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Müstəqil dövlətimizin rəsmi dili statusunu almış Azərbaycan dilinin geniş tətbiq edilməsi və sərbəst inkişafı üçün münbit zəmin yaranmışdır. Tarixin müxtəlif mərhələlərində dilimizə qarşı edilmiş haqsızlıqların, təzyiq və təhriflərin aradan qaldırılması üçün hazırda ölkəmizdə çox əlverişli şərait mövcuddur. Dil öz daxili qanunları əsasında inkişaf edirsə də onun tədqiq və tətbiq edilməsi üçün yaradılmış geniş imkanlar bu inkişafın daha sürətli və dolğun olmasına təkan verir.

Bütün xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycan xalqının da dili onun milli varlığını müəyyən edən başlıca amillərdəndir. Dilimiz xalqın keçdiyi bütün tarixi mərhələlərdə onunla birgə olmuş, onun taleyini yaşamış, üzləşdiyi problemlərlə qarşılaşmışdır. O, xalqın ən ağır günlərində belə onun milli mənliliyini, xoşbəxt gələcəyə olan inamını qoruyub möhkəmləndirmişdir. İnkişaf etmiş zəngin dil mədəniyyətinə sahib olan xalq əyilməzdir, ölməzdir, böyük gələcəyə malikdir. Ona görə də xalqımıza ulu babalardan miras qalan bu ən qiymətli milli sərvəti hər bir Azərbaycan övladı göz bəbəyi kimi qorumalı, daim qayğı ilə əhatə etməlidir. Bu, onun müqəddəs vətəndaşlıq borcudur.

Azərbaycan dili bu gün dərin fikirləri ən incə çalarlarında ehtiva edən aydın bir şəkildə ifadə etmək qüdrətinə malik dillərdəndir. Düşüncələrdəki dərinliyi, hisslərdəki incəlikləri bütünlüklə ifadə etmək kamilliyinə yetişməsi üçün hər hansı xalqa bir neçə minillik tarix yaşaması lazım gəlir. Azərbaycan dilinin bugünkü inkişaf səviyyəsi göstərir ki, Azərbaycan xalqı dünyanın ən qədim xalqlarındandır.

Azərbaycan dilinin dünya dilləri arasında ən kamil dillərdən biri olduğu həqiqətini bir çox xalqların görkəmli nümayəndələri də dönə - dönə etiraf etmişlər. Onlar öz əsərlərində bu dili XIX əsrdə Avropada geniş yayılmış fransız dili ilə müqayisə edərək, onu Avrasiyanın hər tərəfində işlənən bir dil kimi yüksək qiymətləndirmişlər. Milyonlarla azərbaycanlının hazırda mədəni inkişaf vasitəsi olan bu dil tarixən nəinki

Qafqazda yayılmışdır, hətta müəyyən dövrlərdə daha geniş məkanda müxtəlif dilli xalqların da istifadə elədikləri ümumi bir dil olmuşdur.

Neçə-neçə böyük mədəniyyətin yaradıcısı olan xalqımızın tarixi qədər onun dilinin təşəkkülü tarixi də olduqca qədimdir. Azərbaycan dili türk mənşəli ümumxalq canlı danışiq dili zəminində əmələ gəlib şifahi ədəbi dilə çevrilənədək və sonradan bu əsasda Azərbaycan ədəbi dilinin yazılı qolu təşəkkül tapana qədər yüz illər boyunca mürəkkəb bir yol keçmişdir.

Qədim və zəngin tarixə malik türk dil ailəsinin oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan dilinin tarixi miladdan əvvəlki dövrlərə gedib çıxır. Ayrı - ayrı türk boy birləşmələrinin ümumi anlaşma vasitəsi olan bu dil IV-V əsrlərdən etibarən ümumxalq danışiq dili kimi fəaliyyət göstərməyə başlamışdı. Dilimizin özəyini ta qədimlərdən Azərbaycan torpaqlarındakı türk əsilli boyların və soyların dili təşkil etmişdir.

Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin geniş Avrasiya məkanına yayılan türk xalqlarının az qala bütün dil xüsusiyyətlərini əks etdirəcək qədər rəngarəng olmasının da başlıca səbəbi ta qədimlərdən bu torpaqlarda etnik baxımdan eyni köklü türk etnoslarının mövcud olmasıdır. Şifahi şəkildə yayılan ilkin ədəbiyyat nümunələri - dastanlar, nağıllar, bayatılar, laylalar və sair Azərbaycan şifahi ədəbi dilinin erkən formalaşması və təkamülü zərurətini yaratmışdır.

Azərbaycan ədəbi dilinin yazılı qolu da əlverişli tarixi şəraitdə ümumxalq dili əsasında təşəkkül tapmışdır. Xalq şifahi şəkildə yaratdıqlarını əbədləşdirmək üçün sonradan onları yazıya köçürmüşdür. Bu prosesin də yazı dilinin təşəkkülü və sabitləşməsində böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Bu baxımdan "Kitabi - Dədə Qorqud" eposu olduqca səciyyəvidir. Abidənin bədii dilinin özünəməxsus səlisliyi bir daha göstərir ki, "Kitabi - Dədə Qorqud"un meydana çıxma bilməsi üçün Azərbaycan dili böyük tarixi - ədəbi hazırlıq mərhələsi keçməli idi.

Qaynağını uzaq keçmişdən alan Azərbaycan dilinin ilk və ən qədim yazılı nümunələri günümüzədək gəlib çatmasa belə, ölkəmizin ərazisində qədim əlifbaların varlığı, həmçinin yazı dilimizin bədii məna kamilliyi və digər amillər bu dilin tarixi köklərə malik olduğunu sübuta yetirir. Həsənoğlu, Qazi Bürhanəddin, Nəsimi kimi söz sənətkarları Azərbaycan ədəbi dilinin belə bir bünövrəsi üzərində yüksəlmişdir.

XVI əsr Azərbaycan dilinin mövqələrinin möhkəmlənməsi ilə əlamətdardır. Səfəvilər dövlətinin yaranması ilə Azərbaycan dili dövlət dili səviyyəsinə qalxaraq, rəsmi və dövlətlərarası yazışmalarda işlədilməyə başlandı. Səfəvilər dövründə Azərbaycan dili sarayda və orduda tam hakim mövqə tutaraq dövlət dili kimi rəsmiləşdi. Anadilli ədəbiyyatın böyük ustadları Şah İsmayıl Xətai və Məhəmməd Füzuli, xalq ədəbiyyatımızın adı bizə bəlli ilk qüdrətli nümayəndəsi Aşıq Qurbani bu dövrdə yetişmişdir. Əgər şifahi şer dili Qurbaninin əsərlərində əks olunmuşdursa, xalq şeri dilinin yazılı qolu Şah İsmayıl Xətai və Məhəmməd Əmaninin yaradıcılığı ilə təmsil olunmuşdu. Füzulinin dolğun dili isə elmi və fəlsəfi olduğu qədər də xəlqi idi.

XVII əsrin xalq şerində cərəyan edən proseslər XVIII əsrdə şifahi xalq ədəbiyyatının bədii dilə təsiri şəklində özünü göstərir. Ədəbi dildə sadəliyə, canlı danışiq elementlərinə meylin gücləndiyi bu dövrdə Azərbaycan dilinin yeni inkişaf mərhələsi məhz Molla Pənah Vaqifin yaradıcılığı ilə başlanır.

XVIII əsrdə Azərbaycan ədəbi dilində üslub baxımından da zənginləşmə prosesi gedir. Elmi üslubun təşəkkülü üçün şərait yaranır, ayrı-ayrı elm sahələrinə dair bir çox əsərlər yazılır.

XIX əsr ədəbi dilimizin inkişafı xalqımızın həyatında baş verən köklü bir hadisə ilə yaxından bağlıdır. Bu, Azərbaycanın ikiyə parçalanması və nəticədə iki ayrı dövlətin tabeçiliyində bir - birindən fərqli mədəni mühitdə yaşamağa məhkum olması hadisəsidir. Müstəmləkəçilik siyasəti ilə yanaşı, Rusiyanın Şimali Azərbaycanda oynadığı mədəniləşdirici rol başqa elm sahələri kimi, dilçiliyin də inkişafına zəmin yaratmışdır. XIX əsrin ortalarından etibarən Azərbaycan dilinə aid bir sıra dərsliklər və dərs vəsaitləri yazılıb nəşr olunmuşdur. Milli maarifçi ziyalılar özləri ana dilini öyrənməyin, onu qoruyub saxlamağın ən əsas yolunun məktəblərdə tədrisin ana dilində aparılmasında gördüklərindən, Azərbaycan dilinə aid dərsliklər və lüğətlər yazmağa başlamışlar. Azərbaycan dilinə dair ilk dərsliklərin yazılmasında o dövrün görkəmli maarifçiləri Mirzə Kazım bəy, Mirzə Şəfi Vəzih, Seyid Əzim Şirvani, Aleksey Çernyayevski, Mirzə Əbülhəsən bəy Vəzirov, Seyid Ünsizadə, Rəşid bəy Əfəndiyey, Sultan Məcid Qənizadə, Məmmədağlı Sidqi, Nəriman Nərimanov, Üzeyir Hacıbəyov, Abdulla Şaiq və başqalarının xidmətlərini qeyd etmək lazımdır.

Zaman keçdikcə dövrün tələbinə uyğun olaraq Azərbaycan dilinin istifadə dairəsi də genişlənmiş, onun tətbiqinin və inkişafının elmi əsaslar üzərində aparılması ehtiyacı meydana çıxmışdır. Rusca - azərbaycanca və azərbaycanca - rusca lüğətlər, təcrübi-tədris kitabları nəşr olunmuşdur. Məhz bu dövrdən başlayaraq Azərbaycan ədəbi dilinin normalarının müəyyənləşməsində nəzəri-dilçilik ideyaları təzahür edir. Bu baxımdan Mirzə Fətəli Axundovun ədəbi dil haqqında milli ədəbiyyatın realist məzmununa uyğun gələn tezləri xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Dram, satira, realist nəsr dilinin yarandığı XIX əsrdə elmi üslubun əsası kimi müasir elmi-fəlsəfi dilin ilk nümunələrinə də rast gəlirik. Mətbuat dili də bu əsrin məhsuludur. "Əkinçi"dən başlayaraq yaranmış milli mətbuat bu dilin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

XX yüzillik isə Azərbaycan ədəbi dilinin ən sürətli tərəqqisi və çiçəklənməsi dövrüdür. Ədəbi dil məsələsi hələ əsrin əvvəlindən ictimai siyasi mübarizənin tərkib hissəsi olmuşdur. Həmin dövrdə ana dili kitabları hazırlanmış, dərsliklər buraxılmış, müntəxəbatlar tərtib olunmuşdur. Azərbaycan dilinin səs quruluşuna və qrammatik sistemində dair kitablar yazılmışdır.

Mətbuat ana dili, ədəbi dil uğrunda mübarizənin önündə gedirdi. Ədəbi dil normasının müəyyənləşməsində bütün görkəmli ziyalılar iştirak edirdilər. Xalq dili xəzinəsinin qapıları "Molla Nəsrəddin" vasitəsilə ədəbi dilin üzünə açılırdı. Bu dövrdə yaranan səhnə sənəti də yeni milli-mədəni şəraitdə ədəbi dilə bədii nitq vasitəsilə öz töhfəsini vermişdir.

Ana dilinin taleyinə heç bir ziyalının laqeyd qalmadığı bu dövrdə Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Üzeyir Hacıbəyov, Ömər Faiq Nemanzadə kimi görkəmli söz ustaları Azərbaycan dilinin saflığı və onun yad ünsürlərdən qorunması uğrunda fədakarcasına mübarizə aparırdılar.

Azərbaycan ədəbi dilinin tarixində bundan sonrakı yeni mərhələ sovet dövrü ilə başlayır. Ərəb əlifbasını daha uyğun bir əlifba ilə əvəz etmək məqsədilə 1921-ci ildə Əlifba Komitəsi yaradıldı və həmin komitəyə Azərbaycan dili üçün latın qrafikalı əlifba tərtib etmək tapşırıldı. Bir qədər sonra isə yeni əlifbaya keçildi. 1926-cı ildə Bakıda birinci beynəlxalq türkoloji qurultay çağırıldı. Bu, türk dünyası üçün böyük tarixi əhəmiyyəti olan bir hadisə idi. Qurultayın Bakıda keçirilməsini 20-30-cu illər Azərbaycanının dilçilik sahəsindəki elmi potensialına verilən qiymət kimi səciyyələndirmək olar.

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, sonralar qurultayın qərarlarının yerinə yetirilməsi yolunda süni maneələr yaradıldı, türkdilli xalqların mədəni inteqrasiyasına yönəldilmiş bu nəcib iş siyasi məqsədlərə qurban verildi. Azərbaycanın dilçi alimlərinin böyük əksəriyyəti isə totalitar rejimin repressiyalarına məruz qaldı. 1939-cu ildə latın qrafikalı əlifbadan kiril qrafikası əsasında yaradılmış yeni Azərbaycan yazısına qəti və məcburi keçmək haqqında qərar verildi. Beləliklə, 1924-cü ildən 1939-cu ilə qədər keçən on beş il ərzində xalqın yazı mədəniyyətinə bir - birinin ardınca iki ağır zərbə dəydi. Buna baxmayaraq, Azərbaycan dili çətinliklə də olsa, bütün bu illər ərzində yenə öz saflığını qoruya bilmiş, elmi və bədii ədəbiyyatda, publisistikada böyük imkanlara malik olduğunu nümayiş etdirmişdir.

1945-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının tərkibində müstəqil Dilçilik İnstitutunun yaranması dilçiliyimizin bir elm kimi inkişafına da təkan verdi. Dilçilik elmimiz XX əsrdə sürətli inkişaf dövrü yaşamışdır. Həmin dövrdə ədəbi dilimizi tədqiq edən Bəkir Çobanzadə, Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Muxtar Hüseynzadə, Əliheydər Orucov, Səlim Cəfərov, Əlövsət Abdullayev, Fərhad Zeynalov və başqa dilçi alimlərimizin böyük ordusu yaranmışdır. Dərin qürur və fərəh hissi ilə demək olar ki, Azərbaycan dilçiliyinin gərgin əməyi sayəsində dilçiliyin bütün sahələrində səmərəli işlər görülmüş, dil tarixi, dialektologiya, müasir dil, lüğətçilik sahələrində dəyərli tədqiqatlar aparılmışdır. Keçmiş sovet məkanında, eləcə də beynəlxalq miqyasda Azərbaycan türkoloji araşdırmaların önəmli mərkəzlərindən biri olmuşdur. Beləliklə, XX əsr bütünlükdə Azərbaycan dilinin yazı mədəniyyətinin əsl inkişaf yoluna qədəm qoyduğu bir dövrdür. Məhz bu dövrdə dilimizin funksional imkanları genişlənmiş, üslubları zənginləşmiş, dilin daxili inkişaf meyilləri əsasında yazı qaydaları cillələnmişdir.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il noyabrın 12-də referendum yolu ilə qəbul olunmuş Konstitusiyasında Azərbaycan dili dövlət dili kimi təsbit edilmişdir. Hər hansı bir dilin dövlət statusu alması, şübhəsiz ki, hər bir dövlətin bir dövlət kimi formalaşması ilə bilavasitə bağlıdır. Azərbaycan xalqının tarixində Azərbaycan dili XVI əsrdə Səfəvilər hakimiyyəti dövründə dövlət dili səviyyəsinə qalxsa da, milli dövlətçiliyin itirilməsi nəticəsində həmin ənənə uzun müddət qırılmışdır. Yalnız 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ilə Azərbaycan dilinin geniş tətbiq olunması yolunda böyük imkanlar açıldı. Bu sahədə bəzi addımlar atılsa da, gənc respublikanın ömrünün qısa olması Azərbaycan dilinin cəmiyyətdə dövlət dili kimi mövqelərinin tam bərqərar edilməsinə imkan vermədi.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti yarandıqdan sonra qəbul edilmiş ilk Konstitusiyada, ümumiyyətlə dövlət dili haqqında heç bir maddə olmamışdır. SSRİ-nin tərkibinə daxil olduğdan sonrakı dövrdə, daha doğrusu Azərbaycanın 1937-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyasında belə bir maddə yox idi. Yalnız 1956-cı ildə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin qərarı ilə 1937-ci il Konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili olması barədə maddə əlavə edildi. Lakin respublikanın o dövrdəki rəhbərliyinin mövcud siyasi vəziyyəti lazımlıca qiymətləndirə bilməyərək, hadisələri sürətləndirmək cəhdləri bu nəcib işi uğursuzluğa düşür etdi.

Nəhayət, mərkəzin bütün maneələrinə baxmayaraq, respublikanın 1978-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili olması barədə maddənin daxil edilməsi müyəssər oldu. Bu, həmin dövr üçün çox cəsarətli və qətiyyətli bir addım idi.

Azərbaycan Respublikası öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycan dilinin daha da inkişaf etdirilməsi yolunda geniş üfüqlər açıldı. Təəssüflər olsun ki, respublikanın o zamankı rəhbərliyinin səriştəsizliyi nəticəsində, xalqın iradəsinə zidd olaraq, dövlət dilinin adı qeyri-qanuni şəkildə dəyişdirildi və məsələyə dolaşlıqlıq, anlaşılmaqlıq gətirildi. Dövlət dili haqqında məsələ 1992-ci ilin dekabrında Azərbaycanın Milli Məclisində müzakirə edildi və dövlət dilinin adının dəyişdirilməsini nəzərdə tutan antikonstitusion qanun qəbul edildi. Təəssüf ki, belə tələyüklü məsələnin həlli üçün o zaman Milli Məclisdə cəmi 26 nəfərin lehinə səs verməsi kifayət edirdi. Halbuki dövlət dili haqqında müddəa Konstitusiyada nəzərdə tutulduğuna görə, ona hər hansı dəyişiklik edilməsi ümumxalq müzakirəsi, ali qanunvericilik orqanı üzvlərinin ən azı üçdə iki səs çoxluğu ilə edilə bilərdi. Lakin o zaman adi qanunvericilik qaydalarına məhəl qoyulmamış, xalqın iradəsi nəzərə alınmadan volyuntarist və məsuliyyətsiz bir qərar qəbul edilmişdir. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyasının layihəsinə baxılarkən dövlət dili, daha doğrusu dövlətin dilinin adı haqqında müddəa geniş müzakirə obyektı oldu. Həmin məsələ yeni Konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyada, kütləvi informasiya vasitələrində, müxtəlif elmi forumlarda, yığıncaqlarda, idarə, təşkilat və müəssisələrdə sərbəst, demokratik şəraitdə hərtərəfli müzakirə olundu. Nəhayət, xalq 1995-ci il noyabrın 12-də referendum yolu ilə öz mövqeyini nümayiş etdirərək, Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin Azərbaycan dili olması müddəasına tərəfdar olduğunu bildirdi. Ana dilimizə qarşı edilmiş haqsızlıq aradan qaldırıldı, onun hüquqları qorundu, cəmiyyətdəki mövqeləri tam bərpa edildi.

İndi Azərbaycan dilinin özünəməxsus inkişaf qanunları ilə cilalanmış kamil qrammatik quruluşu, zəngin söz fondu, geniş ifadə imkanları, mükəmməl əlifbası, yüksək səviyyəli yazı normaları vardır. Hazırda ölkəmizdə cəmiyyət həyatının elə bir sahəsi yoxdur ki, Azərbaycan dili orada rahat işlədilə bilməsin.

Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikasının onillik inkişaf yolunun təcrübəsi göstərir ki, digər sahələrdə olduğu kimi, ana dilimizin öyrənilməsi və tətbiqi sahəsində də hələ görüləsi işlər çoxdur. Ölkəmizin orta və ali məktəblərində Azərbaycan dilinin müasir dünya standartlarına, milli-mədəni inkişaf tariximizin tələblərinə cavab verən tədrisi işinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Bir çox kütləvi informasiya vasitələrində, rəsmi yazışmalarda, kargüzərlik və sair sahələrdə Azərbaycan ədəbi dilinin normalarına lazımcına əməl edilmir. Azərbaycan dilinin reklam işində istifadə edilməsində ciddi qüsurlar müşahidə olunur. Kəskin tənqidlərə baxmayaraq, reklam vasitələrinin hazırlanmasında bir çox hallarda xarici dillərə əsassız olaraq üstünlük verilir. Şəhər və qəsəbələrımızın görkəminə xələl gətirən əcnəbi dilli lövhələr gənc nəslin azərbaycançılıq ruhunda tərbiyəsinə mənfi psixoloji təsir göstərir. Ölkə ərazisində yayımlanan televiziya kanallarının əksəriyyəti xarici dillərdə fəaliyyət göstərir. Kino və televiziya ekranlarında Azərbaycan dilinə dublyaj edilmiş xarici filmlərə nadir hallarda rast gəlmək olar, dublyaj edilmiş ekran əsərlərinin tərcümə səviyyəsi isə olduqca aşağıdır. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət sahələrində, xüsusilə ölkəmizdə fəaliyyət göstərən səfirlik, xarici nümayəndəlik və şirkətlərdə Azərbaycan dilinin işlənməsi yarıtmaz vəziyyətdədir. Xaricdə yaşayan soydaşlarımızın Azərbaycan dili dərsləkləri, tədris vəsaiti, ana dilində elmi və bədii ədəbiyyat, mətbuat və sairə ilə təmin olunması qənaətbəxş deyildir.

Çox qərribə görünsə də, Azərbaycan dilçiliyinin sovet dövründə əldə edilmiş sürətli inkişaf tempi son illərdə aşağı düşmüşdür və bu sahədə bir durğunluq müşahidə olunur. Azərbaycanda nitq mədəniyyəti məsələlərinin tədqiqinə və nizamlanmasına kəskin ehtiyac duyulur. Azərbaycan dilinin tətbiq dairəsi bəzən süni olaraq məhdudlaşdırılır. Rəsmi və elmi üslubun vəziyyəti heç də ürəkaçan deyildir. Azərbaycan dilinin orfoqrafik, izahlı, terminoloji və sair lüğətlərinin yenidən latın qrafikası ilə hazırlanıb çap olunması, ikidilli tərcümə lüğətlərinin tərtibi və nəşri məsələləri yubadılır. Latın qrafikasının bərpa olunması barədə qanun qəbul edilməsindən on ilə yaxın bir müddət keçməsinə baxmayaraq, onun həyata keçirilməsi olduqca ləng gedir. Bütün bu və digər məsələlərin əlaqələndirilməsi və tənzimlənməsinin, onların həlli prosesinə nəzarətin vahid mərkəzləşdirilmiş bir qurum tərəfindən həyata keçirilməsinə ehtiyac vardır.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin başlıca rəmzlərindən sayılan Azərbaycan dilinin tətbiq və inkişaf etdirilməsinə dövlət qayğısının artırılması, ana dilimizin öyrənilməsi, elmi tədqiqinin fəallaşdırılması, dilimizin cəmiyyətdə tətbiq dairəsinin genişləndirilməsi və bu işə nəzarətin gücləndirilməsi məqsədi ilə qərara alıram:

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yanında Dövlət Dil Komissiyası yaradılsın. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatına tapşırılsın ki, komissiya haqqında əsasnaməni bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.

2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatına tapşırılsın ki, "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" qanun layihəsini bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.

3. Azərbaycan Respublikasının nazirlik, idarə, təşkilat və müəssisə rəhbərləri öz tabeliklərində olan qurumlarda dövlət dilinin və latın qrafikasının tətbiqi işinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı uzunmüddətli kompleks

planlar hazırlayıb həyata keçirsinlər və 2001-ci il avqustun 1-ə qədər ilkin nəticələr haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məlumat versinlər.

4. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi orta və ali məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi və Azərbaycan dilində təhsilin keyfiyyəti ilə bağlı əsaslı dönüş yaratmaq istiqamətində qəti tədbirlər həyata keçirsin və müvafiq təkliflər proqramını bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.

5. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası və Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi Yazıçılar Birliyi ilə birlikdə latın qrafikası ilə yenidən çap olunması təklif olunan elmi və bədii əsərlərin, lüğət və dərsliklərin çap proqramını bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.

6. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası bir ay ərzində Azərbaycan dilçiliyinin müxtəlif sahələri üzrə elmi araşdırmaların cari və perspektiv planlarına yenidən baxıb təsdiq etsin və onların yerinə yetirilməsinin gedişi barədə hər altı aydan bir Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məlumat təqdim etsin.

7. Respublikanın şəhər və rayon icra hakimiyyəti başçılarına tapşırılsın ki:

-Yerlərdə istifadə olunan lövhə, reklam tabloları, şüarlar, plakatlar və digər əyani vasitələrin Azərbaycan ədəbi dilinin qaydalarına uyğunlaşdırılması baxımından tədbirlər görsünlər və bu tapşırığın yerinə yetirilməsi haqqında 2001-ci il avqustun 1-ə qədər Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə arayış versinlər;

-Yerlərdə Azərbaycan dilinin və latın qrafikasının tətbiqi işinə nəzarəti gücləndirsinlər və bu işin gedişi barədə 2001 -ci il avqustun 1-ə qədər Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məlumat versinlər.

8. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyinə, Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Şirkətinə tapşırılsın ki, əcnəbi ölkələrdə istehsal edilmiş və Azərbaycanda nümayiş etdirilmək üçün alınmış kino və televiziya məmulatının Azərbaycan dilinə dublyajı işinin lazımı səviyyə-də qurulması və ölkə ərazisində xarici kino və telefilmlərin Azərbaycan dilində nümayiş etdirilməsi məsələləri barədə təkliflərini bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.

9. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə tapşırılsın ki:

- Ölkədə Azərbaycan dilində çap olunan qəzet, jurnal, bülleten, kitab və digər çap məhsullarının istehsalının 2001 -ci il avqustun 1-ə qədər bütövlükdə latın qrafikasına keçməsinə təmin etsin;

-Azərbaycan Respublikasında Dövlət dilinə qarşı gizli, yaxud açıq təbliğat aparmaq, Azərbaycan dilinin işlənməsinə və inkişafına müqavimət göstərmək, onun hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına cəhd etmək kimi hallara, latın qrafikasının tətbiq olunmasına maneələr törədilməsi-nə görə məsuliyyət növlərini müəyyən edən qanunvericilik aktının layihəsini bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin;

-Mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarında kargüzarlığın latın qrafikası ilə aparılmasını 2001-ci il avqustun 1-ə qədər təmin etsin;

-Bu fərmandan irəli gələn digər məsələləri həll etsin.

Heydər Əliyev,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti.
Bakı şəhəri, 18 iyun 2001-ci il.
"Azərbaycan" qəzeti, 19 iyun 2001-ci il.

32. AZƏRBAYCAN ƏLİFBASI VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ GÜNÜNÜN TƏSİS EDİLMƏSİ HAQQINDA AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN FƏRMANI

Qədim və zəngin mədəniyyətə malik olan Azərbaycan xalqı dünya sivilizasiyasına bir çox dəyərli töhfələr vermişdir. Onların ilk nümunələri bəşər tarixinin böyük kəşfi olan yazı vasitəsilə Qobustan və Gəmiqaya təsvirləri, həmçinin epigrafiya abidələr şəklində daşların yaddaşına həkk olunaraq günümüzədək yaşamışdır. Tarixi faktlar sübut edir ki, bu qiymətli əsərləri yaradarkən Azərbaycan xalqı müxtəlif əlifbalardan istifadə etmişdir.

İslamın qəbuluna qədər olan dövrün yazıları ilə yaradılan bu qiymətli xəzinənin böyük bir qismi məhv edilmiş, zaman keçdikcə həmin abidələrin qələmə alındığı yazı şəkilləri unudulmuş və ya ərəb qrafikasına keçirilmişdir. İslamın yayıldığı dövrlərdən isə xalqımız ərəb əlifbasından istifadə yolu ilə min ildən artıq bir zaman ərzində tariximizin ən yeni mərhələsinədək zəngin mədəni irs yaratmışdır. Ərəb əlifbası yüz illər boyu geniş məkanda müsəlman Şərqi xalqlarının ümumi yazı sistemi kimi formalaşmışdır. Böyük Azərbaycan adibləri, alimləri, mütəfəkkirləri islam mədəniyyətinin təşəkkül tapıb inkişaf etməsində mühüm rol oynayaraq

bəşər sivilizasiyasını zənginləşdirmişlər. Lakin əsrlərlə müxtəlif xalqların mədəni əlaqəsinə xidmət edən ərəb qrafikasının dilimizin səs sistemini bütün dolğunluğu ilə əks etdirə bilməməsi, onun quruluşu və xarakteri haqqında tam aydın təsəvvür yaratmaması XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Mirzə Fətəli Axundov başda olmaqla dövrün mütərəqqi maarifçi ziyalıların əlifba islahatı problemi üzərində düşünməyə vadar etmişdir. Bu, Azərbaycan xalqının həmin dövrdə yaşadığı tarixi şəraitdən doğan zərurət idi. Öz qaynağını Avropadan alan yeni dövrü maarifçilik hərəkatı Azərbaycan mədəniyyətinin inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirmiş və bu da yeni mədəniyyət tipinə uyğun müasir əlifbaya olan ehtiyacı aktuallaşdırmışdır. XX əsrin əvvəllərində cərəyan edən ictimai - siyasi və mədəni proseslərin gedişatı mövcud əlifbanı daha münasibi ilə əvəz etmək ideyasını meydana atmışdır.

1922-ci ildə Azərbaycan hökumətinin qərarı əsasında yeni əlifba komitəsinin yaradılması, həmin komitəyə Azərbaycan dili üçün latın qrafikalı əlifba tərtibinin tapşırılması yeni qrafikaya keçilməsi yolunda atılmış ilk ciddi addım idi. 1923-cü ildən etibarən latın əsaslı əlifbaya keçmə prosesi sürətləndirildi. 1926-cı ildə keçirilmiş birinci Ümumittifaq Türkoloji qurultayın tövsiyələrinə cavab olaraq 1929-cu il yanvarın 1-dən etibarən Azərbaycanda kütləvi şəkildə latın qrafikalı əlifba tətbiq edildi. Qısa bir müddət ərzində latın qrafikasının işlədilməsi Azərbaycanda geniş kütlələr arasında savadsızlığın ləğvi üçün olduqca əlverişli zəmin yaratdı. Bütün bu nailiyyətlərə baxmayaraq həmin əlifba 1940-cı il yanvarın 1-dən kiril yazısı əsasında tərtib edilmiş yeni qrafikalı əlifba ilə əvəz olundu. Yarım əsrdən çox bir müddət ərzində kiril qrafikası ilə Azərbaycan elmi və mədəniyyətinin qiymətli nümunələri yaradıldı. Lakin kiril qrafikasının dilimizin səs quruluşuna uyğun gəlməməsi Azərbaycan ziyalıların bu əlifbanın təkmilləşdirilməsi yolunda mütəmadi iş aparmağa sövq etdi. Təcrübə göstərdi ki, kiril qrafikasının dilimizin səs quruluşuna uyğunlaşdırılması yolunda nə qədər cəhd göstərsə də, optimal variantın əldə edilməsi mümkün deyildir, bu da onun nə vaxtsa dəyişdiriləcəyi ehtimalını gücləndirdi.

Müstəqilliyimizin qazanılmasından sonra yaranmış tarixi şərait xalqımızın dünya xalqlarının ümumi yazı sisteminə qoşulması üçün yeni perspektivlər açdı və latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpasını zəruri etdi. Bu işə müvafiq qanun qəbul olunması ilə nəticələndi.

On ilə yaxın bir müddətdə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçidin ölkəmizdə 2001-ci il avqust ayında bütövlükdə təmin edildiyini və yeni əlifbadan istifadənin müstəqil Azərbaycan Respublikasının ictimai-siyasi həyatında, yazı mədəniyyətimizin tarixində mühüm hadisə olduğunu nəzərə alaraq qərara alıram:

1. Hər il avqust ayının 1-i Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü kimi qeyd edilsin.
2. Bu fərman dərc edildiyi gündən qüvvəyə minir.

Heydər Əliyev,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 9 avqust 2001-ci il.
"Azərbaycan" qəzeti, 10 avqust 2001-ci il.

33. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA DÖVLƏT DİLİ HAQQINDA AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ QANUNU

Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq işlədilməsini öz müstəqil dövlətçiliyinin başlıca əlamətlərindən biri sayır, onun tətbiqi, qorunması və inkişaf etdirilməsi qayğısına qalır, dünya azərbaycanlılarının Azərbaycan dili ilə bağlı milli-mədəni özünüifadə ehtiyaclarının ödənilməsi üçün zəmin yaradır.

Bu qanun Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi hüquqi statusunu nizamlayır.

I fəsil

Ümumi müddəalar

Maddə 1. Dövlət dilinin hüquqi statusu

1.1. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan Konstitusiyasının 21-ci maddəsinin I hissəsinə müvafiq olaraq Azərbaycan dilidir. Dövlət dilini bilmək hər bir Azərbaycan Respublikası vətəndaşının borcudur.

1.2. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili kimi Azərbaycan dili ölkənin siyasi, ictimai, iqtisadi, elmi və mədəni həyatının bütün sahələrində işlədir.

1.3. Azərbaycan Respublikası dövlət dilinin işlənməsini, qorunmasını və inkişafını təmin edir.

1.4. Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarında, dövlət qurumlarında, siyasi partiyalarda, qeyri-hökumət təşkilatlarında (ictimai birlik və fondlarda), həmkarlar təşkilatlarında, digər hüquqi şəxslərdə, onların nümayəndəliklərində və filiallarında, idarələrdə dövlət dilinin tətbiqi ilə bağlı fəaliyyət bu qanuna uyğun olaraq həyata keçirilir, o cümlədən kargüzarlıq işləri dövlət dilində aparılır.

1.5. Dövlət dilinin tətbiqinin normaları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir.

1.6. Azərbaycan Respublikasının ərazisində fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatlarla (və ya onların nümayəndəlikləri ilə) və xarici dövlətlərin diplomatik nümayəndəlikləri ilə yazışmalar Azərbaycan Respublikasının dövlət dilində və ya müvafiq xarici dildə Azərbaycan dilinə tərcümə olunmaq şərti ilə aparıla bilər.

Maddə 2. Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında qanunvericilik

Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında qanunvericilik Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından, bu qanundan, digər normativ hüquqi aktlardan və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən ibarətdir.

Maddə 3. Dövlət dilinin işlənməsi, qorunması və inkişafı sahəsində dövlətin əsas vəzifələri

3.0. Dövlət dilinin işlənməsi, qorunması və inkişafı sahəsində dövlətin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

3.0.1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının və bu Qanunun tələblərinə uyğun olaraq dövlət dili ilə bağlı hüquq qaydalarının müəyyənəşdirilməsi;

3.0.2. dövlət dilinin tətbiqi işinə, bu dilin işlənməsi və qorunması ilə bağlı qanunvericiliyin müddəalarına riayət olunmasının təmin edilməsi;

3.0.3. dövlət dilinin inkişaf proqramının hazırlanması və dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına maliyyələşdirilməsinin təmin edilməsi;

3.0.4. dövlət dilinin saflığının qorunması, dilçilik elminin nəzəriyyəsi və praktikasının inkişafı üçün müvafiq şəraitin yaradılması və tədbirlərin həyata keçirilməsi;

3.0.5. dövlət dilinin işlənməsi üçün zəruri olan maddi bazanın yaradılması;

3.0.6. xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlıların Azərbaycan dilində təhsil almalarına, bu dildən sərbəst istifadə etmələrinə köməklik göstərilməsi.

II fəsil

Dövlət dilinin işlənməsi, qorunması və inkişafı

Maddə 4. Dövlət dilinin rəsmi mərasimlərdə işlənməsi

4.1. Azərbaycan Respublikasının dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, dövlət qurumlarının keçirdiyi bütün rəsmi mərasim və tədbirlər Azərbaycan Respublikasının dövlət dilində aparılır.

4.2. Bu qanunun 4.1-ci maddəsinin tələbləri Azərbaycan Respublikasının təşkil etdiyi beynəlxalq səviyyəli rəsmi mərasimlərə və tədbirlərə, habelə müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən digər ölkələrdə keçirilən hər hansı rəsmi mərasim və tədbirə şamil olunmur.

Maddə 5. Dövlət dilinin təhsil sahəsində işlənməsi

5.1. Azərbaycan Respublikasında təhsil dövlət dilində aparılır.

5.2. Azərbaycan Respublikasında başqa dillərdə təhsil müəssisələrinin fəaliyyəti qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirilir. Belə müəssisələrdə dövlət dilinin tədrisi məcburidir.

5.3. Azərbaycan Respublikasında ali və orta peşə-ixtisas təhsili müəssisələrinə qəbul zamanı Azərbaycan dili fənnindən imtahan verilməlidir.

Maddə 6. Dövlət dilinin televiziya və radio yayımlarında işlənməsi

6.1. Azərbaycan Respublikasının ərazisində təsis edilən və fəaliyyət göstərən mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün televiziya və radio yayımları dövlət dilində aparılır.

6.2. Azərbaycan Respublikasının ərazisində təsis edilən və fəaliyyət göstərən mülkiyyət formasından asılı olmayaraq dövlət dilində yayımlanan bütün televiziya və radio kanallarının aparıcıları dövlət dilini mükəmməl bilməlidirlər və onların səlis danışmaq qabiliyyəti olmalıdır. Televiziya və radio kanallarında dublyaj olunan filmlər və verilişlər dövlətin müəyyən etdiyi dil normalarına uyğun olmalıdır.

Maddə 7. Dövlət dilinin xidmət sahələrində, reklam və elanlarda işlənməsi

7.1. Azərbaycan Respublikası ərazisində bütün xidmət sahələrində, reklam və elanlarda dövlət dili işlənir. Əcnəbilərə xidmət göstərilməsi ilə bağlı müvafiq xidmət sahələrində dövlət dili ilə yanaşı, digər dillər də tətbiq oluna bilər. Zəruri hallarda reklam və elanlarda (lövhələrdə, tablolarada, plakatlarda və sair) dövlət dili ilə yanaşı, digər dillər də istifadə oluna bilər. Lakin onların tutduğu sahə Azərbaycan dilindəki qarşılığının tutduğu sahədən böyük olmamalı və Azərbaycan dilindəki yazıdan sonra gəlməlidir.

7.2. Azərbaycan Respublikasının ərazisində bütün xidmət sahələrində, reklam və elanlarda dövlət dili dövlət dilinin normalarına uyğun olaraq tətbiq edilməlidir.

7.3. Azərbaycan Respublikasının ərazisində istehsal edilən, habelə ixrac edilən malların üzərindəki etiketlər və digər yazılar müvafiq xarici dillərlə yanaşı, dövlət dilində də olmalıdır.

7.4. Azərbaycan Respublikasına idxal edilən mal və məhsulların üzərindəki etiketlər və adlar, onlardan istifadə qaydaları barədə izahat vərəqələri başqa dillərlə yanaşı, Azərbaycan dilinə tərcüməsi ilə müşayiət olunmalıdır.

Maddə 8. Dövlət dilinin xüsusi adlarda işlənməsi

Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının adları, atalarının adları və soyadları dövlət dilində yazılır. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının adları və soyadlarının dəyişdirilməsi müvafiq qanunvericiliklə tənzimlənir.

Maddə 9. İnzibati ərazi bölgüsü ilə əlaqədar dövlət dilindən istifadə

"Ərazi quruluşu və inzibati ərazi bölgüsü haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının inzibati ərazi bölgüsünü təşkil edən inzibati ərazi vahidlərinin - şəhər, rayon, inzibati ərazi dairəsi, qəsəbə və kəndlərin adları dövlət dilində yazılmalıdır, onların dövlət dilinin normalarına uyğun olaraq yazılışı müvafiq qurum tərəfindən müəyyənləşdirilir. Bu maddədə göstərilən inzibati ərazi vahidlərinin adları dövlət dili ilə yanaşı, xarici dillərdə də yazıla bilər. Belə olan halda inzibati ərazi vahidinin adı əvvəlcə dövlət dilində və ondan sonra xarici dildə verilməlidir.

Maddə 10. Coğrafi obyektlərin adlarında dövlət dilinin işlənməsi

10.1. Azərbaycan Respublikasında coğrafi obyektlərin adlarının dövlət dilinin normalarına uyğun olaraq yazılışı müvafiq qurum tərəfindən müəyyənləşdirilir.

10.2. Azərbaycan coğrafi adlarının xarici dillərdə verilməsi Azərbaycan dilində səslənməsinə, coğrafi adların beynəlxalq yazılış qaydalarına uyğun olaraq müəyyən edilir.

Maddə 11. Dövlət dilinin hüquq-mühafizə orqanlarında, Silahlı Qüvvələrdə, notariat fəaliyyətində, məhkəmə icraatında və inzibati xətalər üzrə icraatda işlənməsi

11.1. Azərbaycan Respublikasının hüquq-mühafizə orqanlarında Azərbaycan Respublikasının dövlət dili işlənir. Dövlət dilini bilməyən şəxslər qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada tərcüməçidən istifadə edə bilərlər.

11.2. Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində, sərhəd qoşunlarında və daxili qoşunlarda qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla, dövlət dili işlənir.

11.3. Azərbaycan Respublikasının notariat fəaliyyəti üzrə karguzarlıq dövlət dilində aparılır. "Notariat haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa müvafiq olaraq notariat hərəkətlərinin aparılması üçün müraciət etmiş şəxs dövlət dilini bilmirsə və ya notariat hərəkətinin hər hansı başqa dildə aparılmasını xahiş edirsə, notarius imkan daxilində tərəfindən rəsmiləşdirilən sənədlərin mətnlərini arzu edilən dildə tərtib edə bilər və ya mətn tərcüməçi tərəfindən ona tərcümə edilə bilər.

11.4. Azərbaycan Respublikası məhkəmələrində cinayət mühakimə icraatı dövlət dilində aparılır. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş hallarda və qaydada məhkəmələrdə cinayət mühakimə icraatı digər dillərdə aparıla bilər.

11.5. Azərbaycan Respublikası məhkəmələrində mülki işlər və iqtisadi mübahisələr üzrə məhkəmə icraatı dövlət dilində aparılır. Azərbaycan Respublikası Mülki-Prosessual Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş hallarda və qaydada bütün növ məhkəmə icraatları digər dillərdə aparıla bilər.

11.6. Azərbaycan Respublikasında inzibati xətalər üzrə icraat dövlət dilində aparılır. Azərbaycan Respublikasının inzibati Xətalər Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş hallarda və qaydada inzibati xətalər üzrə icraat digər dillərdə aparıla bilər.

Maddə 12. Dövlət dilinin beynəlxalq yazışmalarda işlənməsi

12.1. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq yazışmaları dövlət dilində aparılır. Belə yazışmalar zəruri hallarda dövlət dili ilə yanaşı, müvafiq xarici dillərdən birində də aparıla bilər.

12.2. Azərbaycan Respublikasının ikitərəfli beynəlxalq müqavilələri dövlət dilində də, çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələr isə müqavilə bağlayan tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilən dildə (dillərdə) tərtib olunmalıdır.

12.3. Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr (sazişlər və s.) və qoşulduğu beynəlxalq konvensiyalar (protokollar və s.) dövlət dilində nəşr edilməlidir.

Maddə 13. Dövlət dilinin normaları

13.1. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya və orfoepiya normaları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq edilir. Hüquqi, fiziki və vəzifəli şəxslər həmin normalara əməl etməlidirlər.

13.2. Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı 5 ildə bir dəfədən az olmayaraq yazı dili normalarını təsbit edən lüğətin (orfoqrafiya lüğətinin) nəşr olunmasını təmin edir.

Maddə 14. Dövlət dilinin əlifbası

Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin əlifbası latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasıdır.

Maddə 15. Dövlət dilinin nəşriyyat işində işlənməsi

15.1. Dövlət dilinin nəşriyyat işində işlənməsi Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən həyata keçirilir.

15.2. Azərbaycan Respublikasında dövlət dilində nəşr olunan çap məhsulları latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasında buraxılmalıdır.

15.3. Azərbaycan yazı mədəniyyətinin tarixində mühüm rol oynamış ərəb və kiril əlifbalarından xüsusi hallarda (lüğətlərdə, elmi nəşrlərdə ədəbiyyat göstəricisi və s.) istifadə edilə bilər.

Maddə 16. Dövlət dilinin vətəndaşların şəxsiyyətini təsdiq edən rəsmi və vahid nümunəli sənədlərdə işlədilməsi

16.1. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının doğum və nikah haqqında şəhadətnamələri, şəxsiyyət vəsiqəsi, əmək kitabçası, hərbi bileti və yalnız ölkə daxilində etibarlı sayılan digər rəsmi və vahid nümunəli sənədlər dövlət dilində tərtib edilir.

16.2. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının pasport və təhsil haqqında sənədləri, zəruri hallarda digər sənədləri dövlət dili ilə yanaşı, xarici dillərdə də tərtib edilir.

Maddə 17. Dövlət dilinin dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, hüquqi şəxslərin, onların nümayəndəliklərinin və filiallarının, idarələrin adında işlədilməsi

Azərbaycan Respublikasının dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, hüquqi şəxslərin, onların nümayəndəliklərinin və filiallarının, idarələrin adları Azərbaycan dilinin normalarına uyğun olaraq yazılır. Göstərilən təsisatların adını əks etdirən lövhələr, blanklar, möhürlər və kargüzərliqlə bağlı rəsmi xarakterli bütün digər ləvazimatlar dövlət dilində tərtib olunur.

Maddə 18. Dövlət dilinin qorunması və inkişafı

18.1. Azərbaycan Respublikasında dövlət dilinə qarşı gizli, yaxud açıq təbliğat aparmaq, bu dilin işlənməsinə müqavimət göstərmək, onun tarixən müəyyən olmuş hüquqlarını məhdudlaşdırmağa cəhd etmək qadağandır.

18.2. Azərbaycan Respublikasının ərazisindəki bütün kütləvi informasiya vasitələri (mətbuat, televiziya, radio və s.), kitab nəşri və digər nəşriyyat işi ilə məşğul olan qurumlar Azərbaycan dilinin normalarına riayət olunmasını təmin etməlidirlər.

III fəsil

Yekun müddəaları

Maddə 19. Qanunun pozulmasına görə məsuliyyət

Bu qanunu pozan hüquqi, fiziki və vəzifəli şəxslər Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş qaydada məsuliyyət daşıyırlar.

Maddə 20. Qanunun qüvvəyə minməsi

20.1. Bu qanun dərc olunduğu gündən qüvvəyə minir.

20.2. Bu qanun qüvvəyə mindiyi gündən "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" Azərbaycan Respublikasının 22 dekabr 1992-ci il tarixli 413 nömrəli qanunu qüvvədən düşmüş hesab edilir.

Heydər Əliyev,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti.

Bakı şəhəri, 30 sentyabr 2002-ci ü.

BİBLİOQRAFIYA

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev A. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixinə dair. B., 1958.
2. Abdullayev E. Dövlət dili və konstitusiyaya təcrübəsi. "Azərbaycan" qəzeti, 6 sentyabr 2001.
3. Alışanlı Ş., Abdullayev H., İsayev N., Aslanov M. Azərbaycan cümhuriyyətində mədəni quruculuq. Azərbaycan tarixi. 5c. B., 2001.
4. Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 9 avqust 2001-ci il tarixli fərmanı. "Azərbaycan" qəzeti, 10 avqust 2001.
5. Azərbaycan Elmlər Akademiyasında Azərbaycan Respublikasının yeni konstitusiyaya layihəsində dövlət dili haqqında maddənin geniş müzakirəsinə həsr olunmuş yığıncağın (31 oktyabr 1995-ci il) materialları. "Azərbaycan" qəzeti, 2 noyabr 1995.
6. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar). 1c. B., 1998.
7. Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının XIV qurultayında Astara Rayon Partiya Komitəsinin birinci katibi V.H.Axundovun çıxışı. ARSPİHDA (Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Dövlət Arxiv), f.(fond) 1, s.(siyahı) 74, i.(iş) 26.
8. Azərbaycan İnqilab Komitəsinin birinci və ikinci dərəcə məktəblərdə lisan təlimi haqqında 16 avqust 1920-ci il tarixli əmrnaməsi. "Kommunist" qəzeti, № 56, 1920.
9. Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Firqəsi II qurultayının "Azərbaycanda sovet quruculuğunun növbəti vəzifələri haqqında tezislər"i. -Azərbaycan Kommunist Partiyasının qurultayları, konfransları və MK plenumlarının qətnamə və qərarları. 1c. (1920 - 1937). B., 1987.
10. Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında. Azərbaycan Respublikasının 22 dekabr 1992-ci il tarixli qanunu. "Azərbaycan" qəzeti, 28 yanvar 1993.
11. Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının 22 dekabr 1992-ci il tarixli qanununun layihəsinin Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Milli Məclisində müzakirəsinin materialları. "Həyat" qəzeti, 9, 16, 21, 22 dekabr 1992.
12. Azərbaycan Respublikasının yeni konstitusiyaya layihəsini hazırlayan komissiyanın Azərbaycan dövlət dili haqqında məsələnin müzakirəsinə həsr olunmuş 2 noyabr 1995-ci il tarixli iclasının materialları. "Azərbaycan" qəzeti, 4, 7, 9-11 noyabr 1995.
13. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. B., 1996.
14. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Konstitusiyası (Əsas qanunu). B., 1938.
15. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Konstitusiyası. (Əsas qanunu) B., 1956.
16. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Konstitusiyası. (Əsas qanunu) B., 1978.
17. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının suverenliyi haqqında. Azərbaycan SSR-in 23 sentyabr 1989-cu il tarixli Konstitusiyaya qanunu. "Kommunist" qəzeti, 5 oktyabr 1989.
18. Azərbaycan Sosialist Şura Cümhuriyyətinin Qanun əsasisi. B 1926.
19. Azərbaycan Sosialist Şura Cümhuriyyətinin Qanun əsasisi B 1927.
20. Azərbaycan Sosialist Şura Cümhuriyyətinin Qanun əsasisi. B 1929.
21. Azərbaycan SSR Konstitusiyasına (Əsas qanununa) Azərbaycan SSR Dövlət dili barəsində maddə əlavə edilməsi haqqında Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri M.İbrahimovun Azərbaycan KP MK-ya 20 iyul 1956-cı il tarixli məktubu. ARSPİHDA, f.1, s.43, i.87, v.
22. Azərbaycan SSR Konstitusiyasına (Əsas Qanununa) Azərbaycan SSR Dövlət dili barəsində maddə əlavə edilməsi haqqında 21 avqust 1956-cı il tarixli qanun. - Dördüncü çağırış Azərbaycan SSR Ali Sovetinin iclasları. Üçüncü sessiya (20-21 avqust 1956-cı il). Stenoqrafik hesabat. B.,1956.
23. Azərbaycan SSR məktəblərində rus və Azərbaycan dillərinin öyrənilməsinə yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında. Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsi və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 20 iyun 1959-cu il tarixli qərarı. "Kommunist" qəzeti, 21 iyun 1959.
24. Azərbaycan SSR-də Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi daha fəal işlədilməsini təmin etmək tədbirləri haqqında. Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsinin 18 avqust 1989-cu il tarixli qərarı. B., 1989.
25. Azərbaycan tarixi. 1c.B., 1958.
26. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Professor S.S.Əliyarov və dosent Y.M.Mahmudovun redaktəsi ilə. B., 1989.
27. Cahangirov M.P. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü. B.,1978.

28. Cəfərov N.Q. Azərbaycan dövlətinin dili, yaxud Azərbaycan Prezidentinin dil siyasəti. "Azərbaycan" qəzeti, 18 avqust 2001.
29. Cəfərov N.Q. Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi. B., 1995.
30. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. 1h. B., 1979.
31. Dövlət dili.-Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 3 c. B., 1979.
32. Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 iyun 2001-ci il tarixli fərmanı. "Azərbaycan" qəzeti, 19 iyun 2001.
33. Dövlət lisan türkcə qəbul edilərək müvəqqətdən hökuməti müəssisələrdə rus lisanı istemalına müsaidə edilməsi haqqında. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının 27 iyun 1918-ci il tarixli qərarı. - Nəsbizadə N. Azərbaycan Demokratik Respublikası. B.,1990.
34. Əhmədova F. Nəriman Nərimanov - ideal və gerçəklik. B., 1998.
35. Əliyev H.Ə. Azərbaycan Respublikasının yeni konstitusiya layihəsində dövlət dili haqqında maddənin geniş müzakirəsinə həsr olunmuş yığıncaqda nitq (31 oktyabr 1995-ci il).Müstəqilliyimiz əbədidir. 4c. B., 1997.
36. Əliyev H.Ə. Azərbaycan Respublikasının yeni konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyanın iclasında giriş sözü. Yekun sözü. (2 noyabr 1995-ci il). Müstəqilliyimiz əbədidir. 4c. B., 1997.
37. Əliyev H.Ə. Azərbaycan Respublikasının yeni konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyanın iclasında giriş sözü. Yekun sözü. (5 noyabr 1995-ci il). Müstəqilliyimiz əbədidir. 4c.B., 1997.
38. Əliyev H.Ə. Azərbaycan Respublikasının yeni konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyanın iclasında çıxış. (10 noyabr 1995-ci il). Müstəqilliyimiz əbədidir. 4c.B.,1997.
39. Əlizadə S.Q. Səfəvi hakimiyyəti dövründə Azərbaycan dili. ADU-nun "Elmi əsərlər"i (dil və ədəbiyyat seriyası). 1965, № 3.
40. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. 2h.B., 1987.
41. Həsənov C. Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaranması və onun tarixdə yeri. - Siyasi tarix. 1h.B., 1995.
42. Həsənov C., Maksvell N. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan edilməsi. - Azərbaycan tarixi. 5c.B., 2001.
43. Xəlilov B. Azərbaycan dili milli varlığımızdır. 3məq. "Dirçəliş XXI əsr" jurnalı, 2001, №46.
44. Xudiyev N.M. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. B.,1995.
45. Xudiyev N.M. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. B.,1997.
46. İbrahimov M.Ə. Azərbaycan dili. B., 1957.
47. İbrahimov M.Ə. Azərbaycan dili - hikmət xəzinəsi. B., 1991.
48. İbrahimov M.Ə. Qardaşlıq dili. "Kommunist" qəzeti, 11 dekabr, 1959.
49. Quliyev C.B. Azərbaycan SSR-in yaranması. Azərbaycan tarixi. 6c. B., 2000.
50. Quliyev C.B. Azərbaycanda yeni dövlət quruculuğu. Azərbaycan tarixi. 6c. B., 2000.
51. Quliyev Ə.Q. Azərbaycan dilinin funksional inkişafı (məsələnin qoyuluşu). - Azərbaycan SSR-də ikidilliliyin linqvistik və sosiolinqvistik məsələlərinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın məruzələrinin tezisləri. B.,1988.
52. Lenin V.İ. Bir daha məktəb işinin milliyyətlər üzrə bölünməsi haqqında . - Əsərlərinin tam külliyyatı. 24c. B., 1980.
53. Lenin V.İ. Dillər məsələsinə liberalların və demokratların münasibəti. - Əsərlərinin tam külliyyatı. 24c. B., 1980.
54. Lenin V.İ. Məcburi dövlət dili lazımdırımı? - Əsərlərinin tam külliyyatı. 24c. B., 1980.
55. Lenin V.İ. Milli məsələyə dair tezislər. - Əsərlərinin tam külliyyatı. 23c. B., 1980.
56. Lenin V.İ. Milli siyasət məsələsinə dair. - Əsərlərinin tam külliyyatı. 25c. B., 1981.
57. Lenin V.İ. Milliyyətlər və ya "muxtariyyətləşdirmə" məsələsinə dair. - Əsərlərinin tam külliyyatı. 45c. B., 1984.
58. Mahmudlu (Mahmudov) Y.M. Azərbaycan tarixi. İntibah dövrü (IX əsrin ikinci yarısı - XIII əsrin əvvəlləri). B., 1995.
59. Mahmudov Y.M. Azərbaycan diplomatiyası. B., 1996.
60. Mahmudov Y.M. Azərbaycan diplomatiyası: Səfəvilər və Avropa. "Kommunist" qəzeti, 16fevral 1991.
61. Mahmudov Y.M. Xətai və Avropa. "Azərbaycan" jurnalı, 1987, №5.
62. Maksvell N., Musayev İ., İsmayilov K., Süleymanov M. Azərbaycanda milli dövlətçiliyin bərqərar olması. - Azərbaycan tarixi. 5c. B., 2001.

63. Məktəbin həyatla əlaqəsini möhkəmləndirmək və Azərbaycan SSR-də xalq maarifi sistemini daha da inkişaf etdirmək haqqında. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının 26 mart 1959-cu il tarixli qanunu.- Beşinci çağırış Azərbaycan SSR Ali Sovetinin iclasları. Birinci sessiya (25-26 mart 1959-cu il). Stenoqrafik hesabat.B.,1959.

64. Məktəbin həyatla əlaqəsini möhkəmlətmək və Azərbaycan SSR-də xalq maarifi sistemini daha da inkişaf etdirmək haqqında Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası qanununun 11-ci maddəsinə dəyişiklik və əlavələr edilməsinə dair 26 noyabr 1959-cu il tarixli qanun. -Beşinci çağırış Azərbaycan SSR Ali Sovetinin iclasları. Üçüncü sessiya (25-25 noyabr 1959-cu il). Stenoqrafik hesabat. B.,1960.

65. Məmmədov Ə. Şah Təhmasibin Azərbaycan dilində bir məktubu. ADU-nun "Elmi xəbərlər"i (dil və ədəbiyyat seriyası). 1964, №6.

66. Məmmədov M. Nəriman Nərimanov və ana dili. B., 1971.

67. Musayeva T.H. Azərbaycan SSR -də mədəni quruculuğun başlanması. - Azərbaycan tarixi.6c. B., 2000.

68. Nərimanov N.N. Bəzi yoldaşlara cavab. "Kommunist" qəzeti, 18 iyun 1922.

69. Nərimanov N.N. Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair (İ.V.Stalinə məktub). B., 1992.

70. Nəsibzadə N. Azərbaycan Demokratik Respublikası. B., 1990.

71. Onullahi S.M., Həsənov A.Q. Səfəvi hökmdarlarının daha iki naməlum məktubu haqqında (Azərbaycan dilində dövlətlərarası yazışma tarixindən.) Azərbaycan SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin "Elmi əsərlər"i (tarix və fəlsəfə seriyası). 1974, №4.

72. Onullahi S.M., Həsənov A.Q. Qaraqoyunluların, Səfəvi hökmdarları və türk sultanlarının azərbaycanca beş yeni sənədi haqqında (Azərbaycan dilində dövlətlərarası yazışma tarixindən). Azərbaycan SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin "Elmi xəbərlər"i (tarix və fəlsəfə seriyası). 1977, №11.

73. PiriyeV. "Azərbaycan dili" istilahi nə vaxtdan bəllidir? "Ədəbiyyat qəzeti", 17 iyul 1992.

74. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan şairi Nizami. B.,1991.

75. Rəsulzadə M.Ə. İbtidai yerli məktəblər. - Əsərləri. 1c. B., 1992.

76. Rəsulzadə M.Ə. Milliyyət və əyalət məsələsi. - Əsərləri. 1c. B., 1992.

77. Rəsulzadə M.Ə. Yerli məktəblər. - Əsərləri. 1c.B., 1992.

78. Respublikanın dövlət idarələrində dövlət dilini və əhalinin əksəriyyətinin və azlıqda qalan millətlərin dillərini tətbiq etmək haqqında. Sovetlərin Azərbaycan Sosialist Şura Cümhuriyyəti Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 27 iyun 1924-cü il tarixli dekreti. - Azərbaycan SSR qanunları, Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin fərmanları və Azərbaycan SSR hökuməti qərarlarının xronoloji külliyyəti. 1c. B., 1960.

79. Rusiya Sosial-Demokrat Fəhlə Partiyası II qurultayının qətnaməsi. - Sov.İKP qurultayları, konfransları və MK plenumlarının qətnamələri və qərarları. 1h. B., 1954.

80. SSRİ xalqlarının dilləri haqqında. Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının 24 aprel 1990-cı il tarixli qanunu. "Kommunist" qəzeti, 6 may 1990.

81. Stalin İ.V. "Pravda" qəzetinin müxbiri ilə müsahibə (aprel 1918-ci il). - Əsərləri. 4c. B., 1947.

82. Vəlixanlı N. Azərbaycan xalqının və Azərbaycan dilinin formalaşmasının başa çatması. - Azərbaycan tarixi. 2c. B., 1998.

83. Zeynalova S. Dövlət dilinin əhəmiyyəti haqqında.- Azərbaycan tarixi muzeyi - 80. B., 2001.

Rus dilində

84. Государственный язык. - Большая Советская Энциклопедия. Изд. 2-е, т. 12. М., 1952.

85. Декларация о языке. Декларация 2-й сессии Зак.ЦИК-а (28-30 июня 1923 г.). Газета "Заря Востока", 1 июля 1923.

86. Дурденевский В.Н. Государственный язык.- Большая Советская Энциклопедия. Изд. 1-е, т. 12. М., 1930.

87. Дурденевский В.Н. Послевоенные конституции Запада. В.1. Л., 1923.

88. Дурденевский В.Н. Послевоенные конституции Запада. В.2. Л., 1924.

89. Дурденевский В.Н. Лундшувейт Е.Ф. Конституции Востока. Л., 1926

90. Задачи партийной организации Азербайджана в связи с постановлением ЦК КПСС "О состоянии и мерах улучшения массово - политической работы среди трудящихся Сталинской области." Стенограмма заседаний VIII пленума ЦК КП Азербайджана (16-17 июня 1959г.). ГАППОДАР (Государственный Архив Политических Партий и Общественных Движений Азербайджанской Республики), ф.(фонд), 1, о.(опись) 46, д.(дело) 16.

91. Конституция (Основной закон) Армянской Советской Социалистической Республики. Ереван, 1955.
92. Конституция (Основной закон) Грузинской Советской Социалистической Республики. Тбилиси, 1955.
93. Конституция (Основной закон) Российской Федерации. Б., 1998.
94. Конституция (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик. Конституции (основные законы) союзных советских социалистических республик. М., 1985.
95. Конституции государев Ближнего и Среднего Востока. М., 1956.
96. Конституции государев Европы. Т.1. М., 2001.
97. Конституции государев Европы. Т.2. М., 2001.
98. Конституции социалистических государев. Т.1. М., 1987.
99. Конституции социалистических государев. Т.2. М., 1987.
100. Крылов Б.С. Государственный язык. - Большая Советская Энциклопедия. Изд. 3-е, т.7. М., 1972.
101. Материалы о прекращении преподавания талышского языка в школах Астаринского района.- Личное дело Ахундова Вели Гусейн оглы - первого секретаря Астаринского РК КП(б) Азербайджана в 1937-1938гг. ГАППОДАР, ф.1, о. 25, д.2836.
102. Материалы совещания при ЦК КП(б) Азербайджана с учителями начальных, средних и высших школ по вопросу преподавания русского, азербайджанского и армянского языков в русских, азербайджанских и армянских школах (8 января 1944г.). ГАППОДАР, ф.1, о.167, д.1.
103. Махмудов Я.М. Взаимоотношения государств Аккоюнлу и Сефевидов с Западноевропейскими странами. Б., 1991.
104. Махмудов Я.М. Новый сборник документов по истории Севевидского государства (Шах Исмаил I в "Дневниках" Марина Санудо). - "Известия" АН Азербайджанской ССР, (серия истории, философии и права). Б., 1986, №1.
105. Нариманов Н.Н. Где быть Горийской семинарии.- Изб. пр., т.1. Б., 1988.
106. Нариманов Н.Н. Доклад на собрании Азербайджанской интеллигенции (27апреля 1921г.). - Изб. пр., т.2. Б., 1989.
107. Нариманов Н.Н. Из выступлений на первом учительском съезде в Баку (конец августа 1907 г.).- Изб. пр., т.1. Б., 1988.
108. Нариманов Н.Н. Ответ некоторым товарищам. Газета "Бакинский рабочий", 15 июня 1922.
109. Национальный момент в строительстве Закфедерации. Газетный отчет доклада председателя СНК Грузии Элиавы Ш.З. на 2-й сессии Зак.ЦИК-а (28-30 июня 1923г.). Газета "Заря Востока", 1 июля 1923.
110. О введении в советских учреждениях делопроизводства на русском и тюркском языках. Приказ Азревкома от 8 февраля 1921г. - Н.Нариманов. Изб. пр., т.2. Б., 1989.
111. О дополнении Конституции Азербайджанской ССР статьей о государственном языке Азербайджанской ССР. Постановление бюро ЦК КП Азербайджана от 24 июля 1956г. ГАППОДАР. Ф.1, о.43, Д.87.
112. О мероприятиях в связи с увеличением количества корреспонденции на азербайджанском языке, поступающей и исходящей из ЦК КП Азербайджана. Постановление секретариата ЦК КП Азербайджана от 22 марта 1957г. Письмо первого секретаря ЦК КП Азербайджана И.Д. Мустафаева в ЦК КПСС по этому вопросу. ГАППОДАР. Ф.1, о. 44, д. 103.
113. О национализации низших и высших начальных школ, а также средних учебных заведений. Постановление Совета Министров АДР от 28 августа 1918г. - Азербайджанская Демократическая Республика (1918 -1920). Законодательные акты. Б., 1998.
114. О председателе Совета Министров Азербайджанской ССР т.Рагимове С.Г. Стенограмма заседания бюро ЦК КП Азербайджана от 27 июня 1958г. ГАППОДАР, ф.1, о. 45, д. 107.
115. О преподавании языков в школах 1-й и 2-й ступени. Декрет Азревкома от 16 августа 1920г.- Н. Нариманов. Изб. пр., т.2. Б., 1989.
116. О признании тюркского языка государственным и временном допущении в правительственных учреждениях русского языка. Постановление Совета Министров АДР от 27 июня 1918г. - Азербайджанская Демократическая Республика(1918 - 1920). Законодательные акты. Б., 1998.
117. О состоянии дел в партийной организации республики, о серьезных недостатках в работе бюро ЦК КП Азербайджана и первого секретаря т. Мустафаева. Стенограмма заседаний IX пленума ЦК КП Азербайджана (7-9 июля 1959г.). ГАППОДАР, ф.1, о.46, д.26.

118. О статье т. Нариманова. Постановление президиума Центрального Комитета Азербайджанской Коммунистической Партии (большевиков) от 19 июня 1922г. ГАППОДАР, ф. 1, о.74, д.128.

119. О ходе проведения решения ЦК ВКП(б) и СНК СССР по преподаванию русского языка в нерусских школах. Постановление ЦК КП(б) Азербайджана и СНК Азербайджанской ССР от 20 июля 1938г. ГАППОДАР, ф.1, о.74, д. 510.

120. О языке преподавания в школах ингилойцев. Постановление бюро ЦК КП Азербайджана от 27 июля 1937г. ГАППОДАР, ф.1, о. 74, д.474.

121. Об обязательном изучении русского языка в нерусских школах Азербайджана. Постановление СНК Азербайджанской ССР и ЦК КП(б) Азербайджана от 23 марта 1938г. ГАППОДАР, ф.1, о. 74, д. 493.

122. Очерки истории Коммунистической партии Азербайджана. Б., 1963.

123. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI - начале XIX вв.Л., 1949.

124. Резолюция I Всеазербайджанского съезда Советов по просвещению.- Резолюции и постановления съездов Советов Азербайджанской ССР (1921- 1937гг.). Б., 1961.

125. Эфендиев О.А. Образование Азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI века. Б., 1961.

126. Эфендиев О.А. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI веке. Б., 1981.

127. Языкознание.- Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефронь. Энциклопедический словарь. Т.51. СПб, 1904.

Türk dilinde

128. Büyük LAROUSSE Sözlük ve Ansiklopedisi. C.19.İstanbul, 1986.

129. Türkiye Cumhuriyeti Anayasası. Ankara, 1995.

Nəşriyyatın direktoru:
Cəmil ƏLİBƏYOV

Nəşriyyat redaktoru: *Əlirza BALAYEV*
buraxılışa məsul: *Ayzıynət ZEYNALOVA*
Texniki redaktor: *Samir ƏLİYEV*
Kompüterçi: *Tahirə NƏSİROVA*

Yığılmağa verilmişdir: 24.08.2002.
Çapa imzalanmışdır: 26.12.2002.
Kağız formatı: 60/90 /,
Çap vərəqi: 12,5.
Ofset üsulu ilə çap olunub.
Tiraj: 300

"Elm və həyat" nəşriyyatı,
Bakı, R.Rza küçəsi, 21
Tel: 93-00-54

***"Nurlan" nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.***

Direktor:
Nadir MƏMMƏDLİ

Ünvan:
Bakı, İçərişəhər, 8-ci Maqomayev döngəsi, 4.

Tel: 97-16-32; 8-50-311-41-89